

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ПУЛЮЯ**

На правах рукопису

РОДІОНОВА Лариса Андріївна

УДК 338 (09): (477)

**РОЛЬ ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” У РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(20–30-і роки)**

Спеціальність: 08.01.04 – Економічна історія та історія економічної думки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник: Гринчуцький В.І.,
доктор економічних наук, професор

Тернопіль – 2001

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	10
1.1. Стан і розробка проблеми у літературі.....	10
1.2. Джерелознавча база дослідження.....	17
1.3. Державно-громадське регулювання сільського господарства, агрономічна допомога населенню як його складова: світова практика і теорія.....	22
Висновки до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2. ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” — ОРГАНІЗАТОР РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	45
2.1. Економічний аналіз сільського господарства українських земель. Аграрна політика Польської держави.....	45
2.2. Організаційне будівництво товариства.....	63
2.3. Розвиток теоретико-методологічних засад громадської агрономії діячами “Сільського господаря”.....	79
2.4. Створення агрономічної організації. Програма агрономічної діяльності товариства.....	90
2.5. Внесок товариства “Сільський господар” у розвиток національної сільськогосподарської науки та освіти.....	102
Висновки до розділу 2.....	114
РОЗДІЛ 3. АГРОНОМІЧНА ДОПОМОГА ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛЯНСТВУ.....	116
3.1. Організаційно-виробничі заходи	116
3.2. Поширення сільськогосподарських знань	137
3.3. Практично-показова діяльність.....	148
3.4. Результативність агрономічної діяльності товариства.....	162
Висновки до розділу 3.....	170
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	209

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з причин повільного переходу від системної фінансово-виробничої кризи сільського господарства України до його стабілізації та зростання на засадах приватної власності та індустріально-ринкових відносин є відсутність теоретично та практично відпрацьованого механізму та інститутів організації та управління масової аграрної реформи. Звернення українських вчених до сучасної практики організації європейського або американського сільського господарства не враховують національні особливості України та наявний господарський механізм, який не відповідає вимогам світового економічного розвитку. Тому об'єктивно необхідно створити національну модель розвитку сільського господарства, яка враховувала б світовий досвід еволюції агроринкової економіки та зберігала господарсько-генетичну спадщину. Це зумовлює важливість всебічного осмислення та узагальнення, критичного використання вітчизняного досвіду аграрного реформування.

У зв'язку з цим практичне та теоретичне значення має дослідження діяльності українського громадського товариства “Сільський господар”, яке впродовж 45 років (1899–1944 рр.) було виявом самоорганізації та господарської самодіяльності західноукраїнського села, оборонцем його економічних інтересів, сконцентрувало світовий і вітчизняний досвід реформування сільського господарства в умовах індустріально-ринкової економіки.

Простеження історичної аналогії минулого і майбутнього має стати матеріалом для аналітиків і орієнтиром для практиків, джерелом розуміння результативності теоретичних основ і практичних напрямів сучасної аграрної політики, допоможе визначити принципову важливість різних складників реформування. Сучасна державна аграрна політика повинна “забезпечити спадковість, враховуючи апробоване в минулому та об'єктивно важливе для всіх форм господарювання” [253, с.26].

Об'єктом дисертаційного дослідження є українське громадське господарське товариство “Сільський господар”.

Предметом дисертаційного дослідження є роль товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель, реформуванні українських селянських господарств на засадах масової агрономічної допомоги.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 20–30-і роки ХХ ст., коли товариство “Сільський господар” очолило змагання українців за національне життя та самостійний економічний розвиток в умовах Речіпосполитої Польської¹. Обраний хронологічний період дозволяє розкрити досвід “Сільського господаря” щодо організації агрономічної допомоги селянству з метою прискорення еволюції сільського господарства у ринковій економіці, коли діяльність товариства набула найбільшого розмаху та розквіту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно держбюджетної науково-дослідної теми “Основні закономірності економічного розвитку України в XVI – ХХ ст.” (номер держреєстрації 0101U000992), що розробляється колективом кафедри маркетингу на виробництві Тернопільського державного технічного університету ім. І.Пулюя.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є системний історико-економічний аналіз та узагальнення громадської агрономічної діяльності товариства “Сільський господар,” обґрунтування її значення для реформування селянського господарства.

Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання таких завдань:

– узальнити вітчизняний і зарубіжний досвід діяльності громадських господарських об'єднань виробників сільськогосподарської продукції, практики та теорії організації агрономічної допомоги населенню для індустріально-ринкового реформування сільського господарства у міжвоєнний період;

---

¹ Річпосполита Польська — Rzeczpospolita Polska

– охарактеризувати стан аграрної культури на західноукраїнських землях, вплив на еволюцію сільського господарства політичних, ідеологічних і господарських факторів;

– дослідити процес становлення товариства “Сільський господар” як українського громадського господарського товариства, організатора реформування селянських господарств на ринкових засадах, визначити його місце у системі державно-громадського регулювання сільського господарства Польської держави;

– проаналізувати внесок українських агрономів “Сільського господаря” у теорію організації агрономічної допомоги господарському населенню;

– показати значення діяльності товариства “Сільський господар” для розвитку національної сільськогосподарської науки та освіти;

– вивчити організаційну форму та фінансові основи, програму, систему заходів і тип, методи та результативність громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар”, визначити причини, що обмежували її вплив на реформування селянського господарства;

– визначити реальне значення використання досвіду товариства “Сільський господар” у сучасних умовах реформування агропромислового комплексу України.

Методологічною основою дослідження є принципи об’єктивності, діалектичного пізнання економічних законів і ціннісної орієнтації історико-економічного пізнання; спеціальні історичні методи: хронологічний — при викладі історико-економічного матеріалу в хронологічній послідовності; діахронічний — для періодизації діяльності “Сільського господаря”, синхронічний — для розгляду діяльності товариства у світовому контексті; методи історико-економічного аналізу: історико-генетичний, системно-структурний, історико-порівняльний, історико-типологічний і статистичний, використання яких дозволило послідовно проаналізувати фактичний матеріал, досягти об’єктивності та конкретності дослідження, вивчити діяльність товариства “Сільський господар” як взаємопов’язаної та цілеспрямованої

системи, української громадської сільськогосподарської організації, роль у господарському розвитку українських земель, порівняти методи аграрного реформування на західноукраїнських землях з вітчизняною та світовою практикою.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у комплексному системному аналізі діяльності господарського товариства “Сільський господар” як основи для вивчення практично не опрацьованих у вітчизняній історико-економічній літературі проблем ролі громадських організацій у реформуванні сільського господарства України, розвитку теорії та практики організації агрономічної допомоги господарським суб’єктам в умовах ринкової економіки. У ході дослідження зібрано і використано значний архівний і статистичний матеріал, вперше впроваджений у науковий обіг.

Одержані наукові результати, що є особистим внеском дисертанта у розвиток теорії та практики аграрного реформування України, такі:

- дістало подальший розвиток положення, що світова та вітчизняна практика аграрного розвитку в умовах ринкової економіки міжвоєнного часу ґрунтувалася на громадсько-державному регулюванні сільського господарства, громадські організації виробників сільськогосподарської продукції були його складовою як інститути аграрного господарського самоуправління й агрономічної допомоги населенню;

- вперше обґрунтовано, що організація агрономічної допомоги населенню у процесі індустріально-ринкових перетворень утвердилася як напрям аграрної політики та механізм реформування масового сільського господарства, зв’язок її форм, методів і результативності з панівними політичними, соціально-економічними умовами країни. Організація агрономічної допомоги населенню сформувалася як самостійна сільськогосподарська наука, праці українських вчених К.Мацієвича і В.Доманицького започаткували її українську школу;

- аграрна культура українського села міжвоєнного часу обумовлювалася як загальними тенденціями формування індустріально-ринкової аграрної

економіки, так і особливостями історико-політичного та економічного розвитку західноукраїнських земель;

– товариство “Сільський господар” працювало у системі державно-громадського регулювання сільського господарства Польської держави як організація аграрного господарського самоуправління українських селян; стало організатором суспільних сил українського громадянства для реформування селянського господарства;

– праці агрономів “Сільського господаря” А.Романенка, Ю.Павликовського, Є.Храпливого є значним досягненням вітчизняної теорії організації агрономічної допомоги, науковою основою громадсько-агрономічної діяльності “Сільського господаря” серед українського селянства, яка була складовою регіональної української національної економічної політики на західноукраїнських землях;

– товариство “Сільський господар” розпочало справу наукового і професійно-освітнього забезпечення реформування українського селянського сільського господарства, формувало інтелектуальний потенціал українського села;

– організація агрономічної допомоги товариством “Сільський господар” українським селянським господарствам сприяла їх реформуванню через впровадження технологічних, технічних, організаційних та економічних нововведень індустріальної аграрної культури; створювала умови для самореалізації як інноваційно активних і конкурентоспроможних товаровиробників, розвивала господарську самодіяльність та організованість селян;

– “Сільський господар” виконував роль саморегулювальної організації аграрного ринку, вперше забезпечив участь українських селян у вертикальній агропромисловій інтеграції на акціонерно-корпоративній основі, виробив і реалізував механізм взаємодії громадської агрономії та сільськогосподарської кооперації, що сприяло інтеграційному поєднанню сільськогосподарського виробництва з промисловим переробленням і збутом продукції;

– діяльність товариства “Сільський господар” є складовою світової та вітчизняної практики індустріально-ринкового реформування сільського господарства, об’єднала економічні, соціальні та національні моменти у боротьбі за незалежну Україну, була організаційно формою виховання селян, залучення їх до національного економічного відродження, через вдосконалення виробничого процесу сприяла господарському зміцненню українського села, стала підґрунтям соціального захисту селянства.

– вироблені пропозиції щодо використання досвіду товариства “Сільський господар” для сучасного формування аграрного сектора України.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що основні положення та висновки дисертації дають можливість оцінити аграрні реформи минулого та сформувані рекомендації теоретично-прикладного характеру щодо становлення механізму організації та управління сучасної реформи аграрного сектора економіки. Матеріали дисертації можуть бути використані Кабінетом Міністрів, Міністерством аграрної політики, його територіальними виконавчими органами, представницькою владою, агрономами-практиками та громадськими організаціями самоуправління сільськогосподарських товаровиробників для реорганізації системи управління сільського господарства, створення системи аграрного господарського самоуправління, організації агрономічної та економічної допомоги населенню, розвитку аграрного ринку та агроринкової економіки. Методологічні підходи до формування свідомої, творчої господарської самодільності виробників мають стати основою розробки концепції аграрної ринкової трансформації.

Історико-економічний матеріал доцільно використати при дослідженні історії вітчизняної агроекономічної думки та народного господарства, викладачами і студентами вузів — при підготовці підручників, лекцій, до занять з курсів економічної історії, економіки та організації сільського господарства, аграрного реформування, методології агрономічної діяльності; вчителями — при викладанні шкільного курсу історії України.

Висновки дисертації допоможуть при підготовці фахівців сільськогосподарського профілю відповідно до вимог сучасної агроринкової економіки, організації позашкільної просвітницької діяльності, професійної орієнтації молоді.

Апробація дослідження. Основні положення, висновки та рекомендації дисертації обговорювалися на засіданні та науковому семінарі кафедри економіки сільського господарства, науковій раді інституту аграрного бізнесу Тернопільської академії народного господарства, міжкафедральному семінарі Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя, на конференціях “Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах” у Тернополі 16–20 червня 1997 р., “Трансформація гуманітарної освіти” в Ужгороді 25–27 травня 1998 р., в ході викладання курсів “Реформування АПК” і “Агрономічні студії в Галичині” Львівського державного аграрного університету.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у монографії, десяти статтях у фахових виданнях загальним обсягом 27 друкованих аркушів.

Структура дисертації визначена метою та завданнями дослідження, складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Стан і розробка проблеми у літературі

Вивчення історіографії даної теми свідчить, що перша загальна інформація про історію товариства “Сільський господар” була опублікована у перших номерах журналу товариства “Господарська часопись” за 1910 р. [25–29]. У статтях М.Гехтера [22] і С.Онишкевича [169] діяльність “Сільського господаря” розглядалася у порівнянні щодо товариств сільського господарства європейських країн.

У 1925 р. Ю.Павликовський — постійний член Головної Ради і президент товариства “Сільський господар” у 1927–1929 рр., у програмних документах “Під прапором самопомочі. Кілька програмових думок про устрій праці господарських установ, діляючих на селі і для села” [183], “Не ридайте, а добувайте! Слово до селян про станову хліборобську організацію і кооперацію” [182] вперше визначив періодизацію та дав інформаційну характеристику діяльності товариства, оцінив його роль у розвитку сільськогосподарського життя Галичини як громадського крайового товариства сільського господарства, організації самопомочі та захисту інтересів українського селянства, ініціатора вдосконалення аграрної культури селянського господарства, створення української сільськогосподарської кооперації. У статті “З 30-літтям “Сільського господаря” (1929 р.), він проаналізував зародження і розвиток господарської самодіяльності та самооборони українського селянства другої половини XIX — початку XX ст., передумови заснування товариства, який став ідейним осередком сільськогосподарської організації українців Галичини, до якої входили також українські кооперативні союзи [179]. Перша монографічна праця, що узагальнила історію “Сільського господаря” побачила світ у 1939 р. з нагоди 40-річчя товариства за авторством його директора

Є.Храпливого [299]. Розділи праці висвітлювали передумови виникнення товариства, його перебудову з місцевого у крайове, оборону станових інтересів селян, працю на піднесення сільськогосподарської культури українського села, роль у розбудові української кооперації. Книга розповідала лише про роботу центрального правління у Львові, мала звітний, популярно-пропагандистський характер, була розрахована на широкі кола читачів. Окремі статті міжвоєнного часу присвячені ювілеям провідників товариства Є.Олесницькому [6; 15; 17], Ю.Павликовському [243, с.249–250], Т.Войнаровському [242, с.65–69; 269, с.51–53].

У післявоєнний період праці, які тією чи іншою мірою зверталися до діяльності “Сільського господаря”, друкувалися в еміграції. 50-річчя товариства українська громадськість відзначала у м. Регенсбрук (Німеччина). Матеріали були опубліковані в ювілейних “Наукових записках Українського технічно-господарського інституту” (1948 р.). В Україні С.Злупко видрукував статтю Є.Храпливого “Ширення сільсько-господарських знань серед українців на західноукраїнських землях” [109, с.264–276].

У 1970 р. учасники досліджуваних подій видали у Нью-Йорку колективні спогади “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944. Спогади” [141]. Подано цінний фактичний матеріал про діяльність дирекції, філій та гуртків, співпрацю з українськими кооперативами, стосунки з польською владою, бібліографію видань товариства, список українських агрономів, які працювали у товаристві або співпрацювали з його осередками. Але лише стаття П.Дубрівного “Методи праці суспільної агрономії т-ва “Сільський господар” аналітичного характеру розглядає основні напрями діяльності товариства [141, с.61–73]. В інших статтях переважають описовість, окремі епізоди та факти. Комплексного аналізу напрямів і методів діяльності осередків товариства не зроблено.

Дослідник української економіки, активний учасник кооперативного руху 30-х років на західноукраїнських землях І. Витанович у своїй історико-економічній монографії “Історія кооперативного руху” стисло висвітлив

основні етапи діяльності “Сільського господаря”, проте його роль у розвитку господарства західноукраїнських земель подана через призму співпраці з кооперацією [16]. У науково-популярному стилі істориками зарубіжжя написані біографії активних діячів “Сільського господаря” А.Качором — Є.Храпливого [130] і Ю.Павликовського (в Україні немає), О.Дучимінською — В.Доманицького [83]. Їх значущість полягає у хронологічно-системному висвітленні практичної, наукової, педагогічної діяльності визначних громадських діячів і вчених. О.Дучимінська вперше опублікувала бібліографію праць В.Доманицького [83, с.70–80].

Пізнавальне значення мають праці А.Качора, присвячені діячам кооперативного руху Д.Коренцю [127], А.Палію і А.Мудрику [128], ролі товариства “Просвіта” в економічному розвитку Західної України [129], які активно співпрацювали з “Сільським господарем”.

Окремі події, пов’язані з діяльністю “Сільського господаря”, відображені у праці Б.Вінара “Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції” [12], мемуарній літературі [131; 153; 156, 465], регіональних збірниках географічних, історико-мемуарних, етнографічно-побутових матеріалів.

Здобутком української науки 50–80-х років ХХ ст. є незначна кількість досліджень економічної історії сільського господарства західноукраїнських земель міжвоєнного часу [11; 123; 134; 149; 167]. Їх наукова цінність полягає в історико-економічному аналізі аграрної політики Польської держави, стану сільського господарства в цілому й окремих галузей, аграрної структури, використанні різноманітної джерельної бази, значна частина якої впроваджувалася у науковий обіг вперше. Досліджувалися окремі аспекти ринкової трансформації селянського господарства, розвитку господарської самодіяльності українського селянства, економічна праця українських громадських товариств. Про діяльність “Сільського господаря” або лише згадували [134; 167], або розглядали як буржуазно-куркульського товариства, українського капіталістичного підприємства, учасника монополістичних об’єднань, керували яким буржуазні націоналісти та уніати [11].

У незалежній Україні започаткувала вивчення історії “Сільського господаря” колективна монографія “Історія кооперативного руху” (1995 р.) [3]. Вперше діяльність товариства розглянута у контексті розвитку сільського господарства та економічного поступу Західної України. Проте його характеристика ґрунтувалася на діаспорних виданнях, без залучення монографічних і архівних джерел 20–30-х років. Товариство “Сільський господар” безпідставно визначено як кооперативна організація.

Питання про відродження традицій “Сільського господаря” поставлено у статті С.Гелея “Сільський господар” — перше хліборобське товариство галицьких селян” [21]. Окремі аспекти праці “Сільського господаря” розглянуті В.Чайковським [452] і Р.Матейком [2] у дослідженнях, присвячених українській сільськогосподарській кооперації західноукраїнських земель, Ю.Токарським при висвітленні історії сільськогосподарської академії у Дублянах Львівської області [259]. Аналізом видань “Сільського господаря” займалася Л.Пинда [189].

У контексті ювілейних заходів української громадськості до 100-річчя з дня народження Є.Храпливого (1998 р.) у Львові видано книгу “Євген Храпливий” [84], в якій надруковано спогад доньки вченого “Мій батько”, окремі уривки з праць А.Качора і І.Витановича, розділи праці Є.Храпливого “Як працювати у Хліборобському Вишколі Молоді”. Часопис “Воля і Батьківщина” у 1998 р. передрукував статтю З.Кузелі, написану у 1949 р. як некролог після смерті Є.Храпливого [145].

Наукову, педагогічну, агрономічну та громадську діяльність Ю.Павликовського і Є.Храпливого активно досліджує С.Злупко [108–110; 111, с.390–395; 165]. Особливу цінність має монографія “На чатах рідної землі” [109], в якій на основі різноманітної джерельної бази з’ясовані ідейні засади розвитку національного українського господарського життя на західноукраїнських землях, ґрунтовно проаналізовано наукову спадщину і організаційно-громадську діяльність Є.Храпливого, значна увага присвячена історико-економічним працям вченого. Заслугою С.Злупка є залучення

творчості українських вчених Є.Храпливого і Ю.Павликовського до досягнень української економічної думки ХХ ст.

Інформаційний характер мають звернення до історії товариства у навчальних посібниках з історії України та економічної історії.

У бібліотеках України література польських авторів з організації громадсько-агрономічної діяльності у Польській державі міжвоєнного періоду обмежена незначною кількістю, але у ній про діяльність товариства “Сільський господар” не згадується [467–471, 474; 477–479].

Упродовж 1998–2000 рр. у працях Л.Родіонової вперше висвітлена історія товариства “Сільський господар” на основі архівних документів і монографічних джерел [191; 194–203].

Оцінити діяльність товариства “Сільський господар” у контексті вітчизняного та світового досвіду реформування сільського господарства в умовах індустріально-ринкової економіки міжвоєнного часу допомогло вивчення діяльності громадських об’єднань виробників сільськогосподарської продукції (товариств сільського господарства) впродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. у країнах Європи, Російській імперії та Наддніпрянській Україні. Конкретний фактичний матеріал містять праці відомих вчених агрономів і економістів А.Дедусенка [44; 46], І.Долгих [61], К.Мацієвича [157; 160–164], В.Морачевського [1], О.Фортунатова [276], О.Чаянова [454; 455], О.Челінцева [458], О.Чупрова [459–461]. Висвітлюючи загальні засади генези і функціонування, зміст, принципи, напрями і методи агрономічної допомоги населенню, вони розкрили роль сільськогосподарських товариств у реформуванні аграрних відносин як поширювачів наукового сільського господарства, ініціаторів агрономічної праці на основі господарської самодіяльності населення, засновників сільськогосподарської кооперації.

Значною допомогою щодо аналізу діяльності товариства “Сільський господар” стало вивчення практики суспільного організованого сприяння розвитку сільського господарства в кінці ХІХ — першій третині ХХ ст. в індустріальних країнах світу [14; 45; 148; 154; 204; 254; 263;]. Слід відзначити,

що діячі “Сільського господаря” опрацьовували та використовували досвід аграрного реформування інших країн [78; 79; 282; 293; 303–305; 460; 461].

Аналіз літератури 20-х років з теорії та практики організації агрономічної діяльності, видрукованій у Радянській Україні та Росії, у тому числі працях М.Ковалів [133], І.Короткова [139], М. Косовського [140], Ф.Купермана [147], І.Осіпова [170], А.Тейтеля [255–257], А.Фабриканта [272–274], О.Шадилова [462], інших матеріалах [18; 19; 247; 260; 261] дозволив з’ясувати, що свідома творча господарська організація та ініціатива виробників сільськогосподарської продукції залишалася основою змісту, організації та методів агрономічної діяльності. Роль місцевих товариств сільського господарства відігравали сільськогосподарські гуртки у селах.

Монографія О.Дедусенка “Агрономическая помощь населению Украины” є єдиною історико-економічною працею з практики та теорії агрономічної допомоги в Україні є [44]. Значне місце займає висвітлення громадської самодіяльності населення, ролі громадських сільськогосподарських товариств, через які уряд і земства надавали агрономічну допомогу населенню. Але територіальні рамки дослідження обмежені територією Наддніпрянської України, хронологічні охоплюють другу половину XIX — 1923 р.

Певне значення для розуміння теми дослідження мало опрацювання теорії трудового селянського господарства, що розвивалася у працях Н.Богданова [7], Л.Брентано [8], Б.Бруцкуса [10], В.Винера [13], А.Кауфмана [127], Є.Ляура [150; 151], М.Макарова [152], К.Мацієвича [159], М.Туган-Барановського [262], О.Філіповського [275], О.Чаянова [453], О.Челінцева [456; 457], О.Чупрова [459]. Вони вивчали питання організації та ефективності селянського сільськогосподарського виробництва, залучення його до сфери ринкових відносин.

У дисертації вперше за останні 60 років використані праці українського вченого К.Мацієвича, який одним з перших у Російській імперії почав працювати над проблемами інтенсифікації селянських господарств, розглядав значення господарської самодіяльності населення як основи агрономічної

діяльності [157–164]. В еміграції (1923–1942 рр.) вчений продовжив науково-педагогічну працю в Українській господарській академії (м. Подебради Чехо-Славацької Республіки), де навчалися агрономи “Сільського господаря”.

Упродовж 30–80-х років діяльність сільськогосподарських товариств України залишалася поза увагою радянських вчених. В українській історико-економічній літературі не вивчалися теорія і практика формування національної аграрної культури, свідомої економічної творчості держави і громадських сил, організації всіма суспільними силами агрономічної допомоги господарському населенню в умовах ринкової економіки.

У 90-х роках у зв'язку з активізацією вивчення кооперативного руху до історії сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України другої половини XIX — 30-х років XX ст. зверталися Л.Гайдай [20], Б.Кругляк [143], В.Марочко [155], М.Якименко [466]. Окремо слід сказати про дисертаційне дослідження А.Пантелеймоненка [188], в якому проаналізовані передумови виникнення, особливості, динаміка розвитку, форми і значення діяльності сільськогосподарських товариств. Автор трактував товариства як проміжну ланку сільської кооперації або універсальні сільськогосподарські кооперативи. Такої ж точки зору дотримувалися Л.Гайдай і Б.Кругляк. Слід зазначити, що М.Якименко і В.Марочко вбачали провідною рисою діяльності товариств сільського господарства агрокультурно-просвітницьку. Співпрацю товариств сільського господарства і кооперативів досліджували російські вчені [193].

Однією з причин дискусій сучасних вчених щодо змісту діяльності та ролі товариств сільського господарства у розвитку сільського господарства, є різне тлумачення понять “сільськогосподарська громада”, “сільськогосподарське товариство”, “сільськогосподарський кооператив” через різний переклад на українську мову російських термінів “общество” і “товарищество”. За свідченням І.Долгих [61, с.513–570], К.Мацієвича [161], В.Морачевського [1, с.104–122], Фабриканта [274, с.72–81] заснування і діяльність товариств (російською мовою — обществ) сільського господарства регулювалася Положенням Кабінету Міністрів 1866 р., Нормальним статутом 1898 р. і

Тимчасовими правилами 1906 р. Завданням товариств сільського господарства було сприяння розвитку сільського господарства і сільській промисловості просвітницькими, організаційними та економічними заходами, у тому числі ініціювання створення кооперативів, які часто ставали їх складовими. Діяльність кооперативів (за нормативною термінологією того часу товариществ, що українською мовою можна перевести як стоваришень або спілок) визначалася примірними статутами 1897 і 1908 рр. Перший Всеросійський з'їзд діячів кредитних і сільськогосподарських кооперативів 11–16 березня 1912 р. визначив кооперативи як об'єднання необмеженої кількості осіб з метою задоволення потреб господарства і промислів.

Роль громадських сільськогосподарських організацій в економічному житті сучасної України почали вивчати вчені-історики [124; 142]. Розглядалися такі напрями діяльності як пропагандистсько-роз'яснювальна, видавнича, освітянська.

Таким чином, аналіз літератури свідчить про слабку розробленість, відсутність до цього часу в історико-економічній літературі спеціальних системних праць з досліджуваної нами проблеми. Належним чином оцінюючи внесок попередників у вивчення окремих питань діяльності товариств сільського господарства взагалі, слід зазначити необхідність комплексного розгляду ролі товариства “Сільський господар”, що стало центром національно-господарського відродження західноукраїнських земель.

1.2. Джерелознавча база дослідження

Джерельну базу дослідження товариства “Сільський господар” можна умовно поділити на такі групи:

- документи і матеріали державних архівів України;
- офіційні документи, статистичні матеріали;
- статuti товариства, щорічні звіти про діяльність товариства “Сільський господар”, українських кооперативних союзів “Маслосоюз” і “Центросоюз”;

- праці провідних діячів і агрономів “Сільського господаря”;
- матеріали періодичних видань.

Первісний, фундаментальний та найбільш обширний матеріал складають архівні матеріали та документи. Переважна частина документів товариства “Сільський господар” зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Львові. Фонд 302-“Крайове товариство господарське “Сільський господар” у Львові” охоплює 775 справ, що структуризовані за такою схемою: 1) обіжники, інструкції, правила внутрішнього розпорядку роботи секцій товариства, директивні документи польської влади (справи 1–93); 2) звіти, плани, інформація про організаційний стан і роботу товариства, галузевих відділів і референтів дирекції, філіалів, гуртків (справи 94–217, 315–398), протоколи з’їздів агрономів, нарад організаційно-господарських структур (справи 218–282); 3) інформація про практичну агрономічну допомогу селянству: агрокультурну діяльність (справи 283–341), в організації зоотехнічних галузей господарства (справи 468–494а), видавничу діяльність і рукописи праць агрономів товариства, переважно без авторства (справи 559–686); 4) листування з польськими органами влади (справи 399–409а), філіями товариства, українськими господарськими та просвітницькими організаціями (справи 410–467), 5) фінансові документи товариства (справа 495–558), 6) штати і співробітники (справи 687–775). Ознакою даного фонду є не дотримання хронологічних рамок., розпорошеність та малоінформаційність матеріалів щодо агрономічної діяльності філій та гуртків. Матеріали, пов’язані з заснуванням товариства знаходяться у фонді 146-“Галицьке намісництво у Львові”, біографічними даними та науковою діяльністю членів товариства — у фонді 309-“Наукове Товариство імені Т.Шевченка”. Слід констатувати, що значна частина матеріалів з історії “Сільського господаря” була вивезена за кордон у 1944 р., знищена у другій половині 40-х років.

В обласних архівах Волинської, Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей зберігаються матеріали щодо реєстрації гуртків “Сільського господаря” воєводськими управліннями і повітовими старостами.

Проте інформації про матеріальний й соціальний стан, освітній рівень членів товариства, діяльність його осередків немає. Документи обласних архівів використовувалися для характеристики соціально-економічних відносин у краї (фонд 2-“Станіславське воєводське управління”, фонд 43-“Станіславське окружне земельне управління” Івано-Франківського архіву, фонд 1-“Львівське воєводське управління” Львівського архіву), зв’язків товариства з українськими студентами–дублянцями Львівської політехніки (фонд 629-“Львівська політехніка Львівського архіву), про заснування сільськогосподарської школи у с. Шибаліно Бережанського повіту Тернопільської області (фонд 7-“Бережанське повітове староство” Тернопільського архіву).

У Центральному державному архіві вищих органів влади й управління у м.Києві, у фонді 3795-“Українська господарська академія у Подєбрадах Чехо-Словацької Республіки” знаходяться документи про зв’язки академії з товариством “Сільський господар”.

Першоджерелами для вивчення історії “Сільського господаря” є польські офіційні документи (закони і розпорядження щодо діяльності господарського самоврядування, товариств сільського господарства), статистичні документи польські [472, 475, 476] та Українського економічного бюро [265]. Складність дослідження діяльності “Сільського господаря” полягає у тому, що статистичні матеріали не розділяють селянські господарства українських і польських власників. За прийнятою методикою подавалися дані щодо селянських господарств (до 50-и га) і великій власності (понад 50 га), статистики валової та товарної продукції селянських господарств, їх місця у сільськогосподарському виробництві не має. Бюджетні дослідження селянських господарств, що проводили фахівці “Сільського господаря” у 1927–1929 рр., не знайшли поширення у його практиці.

Важливим для вивчення діяльності товариства “Сільський господар” є статuti, опрацювання яких дозволило з’ясувати нормативну базу, можливості вдосконалення організаційно-адміністративної праці.

Першоджерелами є річні “Звідомлення з праці” (1909–1938 рр.) [87–96; 101–105], які уявляють зведення всіх фактичних даних про роботу товариства за минулий рік. Але у міжвоєнні роки ці документи не охоплювали інформацію про працю філій товариства. Для аналізу результативності громадсько-агрономічної діяльності товариства використані річні звіти українських кооперативних союзів “Центросоюзу” і “Маслосоюзу”, які інформують про напрями торговельних зв’язків, структуру товарів селянських господарств, кількісні обсяги товарообігу, місце українських земель у торговому балансі Речіпосполитої Польської [97–100; 106].

Важливою джерельною базою дисертації є теоретичний доробок українських вчених, визначних громадських діячів — творців крайового товариства “Сільський господар” Є.Олесницького [166] і С.Онишкевича [168], провідників і агрономів “Сільського господаря” міжвоєнного часу — Ю.Павликовського [171–187], А.Романенка [205–207], М.Холєвчука [277–279], Є.Храпливого [280–313]. Вивчаючи монографічні праці та статті, ми визначили такі напрями досліджень українських вчених: аналіз державної аграрної політики; загальних факторів соціально-економічного стану селянського сільського господарства, окремих його галузей, різних сторін економіки села (земельне питання, землеустрій, поширення засобів виробництва, розвиток кооперації, ринкових відносин тощо); історико-економічні розвідки різних регіонів Західної України; вироблення програми розвитку господарського життя західноукраїнських земель як певної “автономії” у межах економічного простору Польської держави; розвиток теоретико-методологічних проблем, конкретних напрямів агрономічної діяльності в умовах західноукраїнського села, пропаганда досвіду організації сільського господарства індустріальних держав. Без урахування фактичного матеріалу, оцінок і висновків цих праць не можна визначити роль “Сільського господаря” у розвитку сільського господарства Західної України.

Для всебічного вивчення історії “Сільського господаря” важливе значення мають праці українського вченого, професора Української господарської

академії у м. Подебради та Українського вільного університету у м. Празі Чехо-Словацької республіки В.Доманицького [62–70; 72–82]. Він започаткував вироблення програми громадської агрономічної праці на західноукраїнських землях. Вважав своїм обов'язком знайомити українську громадкість із теорією та практикою громадської агрономії і допомагати діячам “Сільського господаря” реалізувати її завдання на західноукраїнських землях. Через заборону польської влади відвідати Галичину, співпрацював з товариством листуванням, друкував статті у часописах, пересилав академічні доповіді на з'їзди, наради, конференції.

Джерелознавчий характер мають періодичні видання товариства: журнали “Господарська часопись” [25–32], “Сільський господар” [209–245], “Український пасічник”, “Практичне садівництво”, “Хліборобська молодь”, календар “Сільський господар” [112–122]. У них друкувалися офіційні матеріали, статті програмові, концептуальні, з технологічного та організаційного реформування різних галузей селянських господарств, навчально-методичні, повідомлення з досвіду впровадження наукових рекомендацій. Бібліографічна інформація часописів мала рекомендаційно-виробничий характер. Критичним зауваженням є відсутність систематичних оглядів агрономічної діяльності філій та гуртків товариства — місцевих товариств сільського господарства. Із серійного видання “Бібліотека “Сільського господаря” зберіглися переважно звіти про діяльність товариства. Більша частина книг “Бібліотеки” (вийшло 157) знищена у роки радянської влади. Надзвичайно інформаційні шість номерів науково-дослідного журналу “Український агрономічний вісник” (1934, 1938 рр.) [266–270]. Опрацьовувалися також журнали “Господарсько-кооперативний часопис” [33–42], “Кооперативна республіка” [135–138], “Технічні вісті” [258], газета “Діло” [54–59].

У цілому саме комплекс джерел, більшість яких не вивчалася і не була у науковому обігу, дозволив розкрити зміст і методи громадської агрономічної

діяльності “Сільського господаря” у міжвоєнні роки, її значення для реформування селянського господарства.

1.3. Державно-громадське регулювання сільського господарства, агрономічна допомога населенню як його складова: світова теорія і практика

У міжвоєнні десятиліття розвиток сільського господарства економічно розвинених країн визначався структурною кризою та створенням передумов індустріалізації в умовах переходу від політики економічного лібералізму до етатистської (від французького *l'etat* — держава) системи господарських відносин. Труднощі реорганізації сільського господарства загострилися, співпавши з загальноекономічною кризою кінця 20-х — початку 30-х років.

В аграрній політиці індустріальних держав під впливом Першої світової війни поширилися тенденції до продовольчо-сировинної самозабезпеченості та планового господарства, центральне місце зайняли питання виробничого характеру на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сільське виробництво стало сферою економіки найбільш охопленою правовим, адміністративним, організаційно-економічним державним регулюванням. Аграрна політика формувалася як система заходів організованого суспільного регулювання сільського господарства з боку держави, місцевого самоврядування та громадських господарських організацій. Фактори її функціонування ми визначили, опрацювавши відповідну літературу [7; 45; 61; 126; 154; 164; 204; 276].

– Державне регулювання сільського господарства охоплювало такі напрями: формування аграрної політики, законодавчої бази, системи управління сільського господарства, макроекономічних регуляторів, індустріальної аграрної культури через розвиток агрономічної допомоги господарському населенню, сільськогосподарського наукового дослідництва та освіти, проведення земельної реформи та сільськогосподарських робіт

загальнодержавного значення. Державна аграрна політика задовольняла інтереси масового сільського господарства і суспільні потреби, створювала зовнішні умови для приватної господарської діяльності, але не знімала відповідальності за результати праці окремого господаря.

– Аграрна політика ґрунтувалася на господарській самодіяльності сільського населення, організаційними формами якої були громадські господарські об'єднання виробників сільськогосподарської продукції (товариства сільського господарства) і кооперативи. Державні органи сприяли їх заснуванню на національному, регіональному, місцевому рівнях. Товариства сільського господарства були виразниками економічних інтересів сільських господарів, впливали на формування та реалізували державну аграрну політику, займалися питаннями вдосконалення аграрної культури та реорганізацією господарств своїх членів, постачанням засобів виробництва, переробленням та збутом сільськогосподарської продукції. Залежно від умов конкретної країни товариства були або єдиними агрокультурними організаціями, або через них органи влади і самоврядування надавали агрономічну допомогу населенню. Товариства поділялися на загально-сільськогосподарські та галузеві; академічного характеру або з практичною діяльністю, часто з власною агрономічною організацією; їх членами могли бути приватні господарі та вчені, кооперативи та місцеві сільськогосподарські товариства, їх союзи.

– Система управління сільського господарства для взаємоузгодженості та збалансованості державних і приватновласницьких інтересів законодавчо розмежовувала і визначала компетенцію державного і господарського управління в особі господарських структур місцевого самоврядування і господарських організацій виробників. Територіальні виконавчі органи здійснювали функції та обов'язки держави щодо піднесення агровиробництва, сільськогосподарські структури територіального самоврядування об'єднували місцеві сили на виконання всіх визначених заходів незалежно від характеру землеволодіння. Держава законодавчо передавала частину повноважень асоціаціям виробників, які стали органами сільськогосподарської політики,

організаціями аграрного господарського самоуправління, учасниками аграрного ринку як саморегульовані організації.

– Створювалися інститути суспільного характеру — територіальні сільськогосподарські колегіальні організаційно-координаційно-контролюючі структури (палати, ради, комітети, комісії, наради, з'їзди тощо), до яких входили представники виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських господарських об'єднань підприємців аграрного, промислового і торгівельного капіталу. Їх завдання полягало у систематичному вивченні та виробленні узгодженої аграрної політики, програми розвитку сільського господарства, інтеграційних зв'язків з іншими галузями економіки.

Серед розділів сільськогосподарської політики особливе місце і роль займала організація масової агрономічної допомоги населенню. Вона значною мірою характеризувала “озброєність і конкурентну силу окремих країн щодо їх сільськогосподарської продукції” [157, с.47]. Проблеми агрономічної діяльності обговорювалися на Міжнародних хліборобських конгресах у Празі (1931 р.) і Будапешті (1934 р.).

Вивчення агрономічної літератури першої третини ХХ ст. дозволило нам систематизувати та узагальнити світову практику та теорію організації агрономічної допомоги населенню в умовах приватної власності та ринкової економіки міжвоєнного періоду [див. докл. 191, с.24–48, 113–119; 198; 199]. На нашу думку, практика та теорія організації агрономічної допомоги у ринкових умовах є самостійною темою дослідження, тому ми розглянемо лише питання, пов'язані з темою дисертації.

В історичному аспекті становлення агрономічної допомоги населенню було пов'язано з загальним національним і громадським піднесенням у європейських і американських країнах; світовою аграрною кризою 1875–1893 рр., зумовленою невідповідністю старих форм господарювання новим індустріально-ринковим умовам економічного розвитку; досягненнями агрономічної науки, впровадження яких уможливило інтенсивні методи господарювання, отже, стало справою не лише приватногосподарських

інтересів, але й отримало суспільне значення; місцевою господарською самодіяльністю приватних осіб, громадських товариств та органів самоврядування, які створювали організації агрономічної допомоги. Як наслідок, у сільськогосподарській та економічній літературі для визначення агрономічної допомоги населенню використовувався термін “громадська агрономія”, який у практику і науковий обіг ввів російський професор О.Фортунатов. Термін “громадська агрономія” визначав характер організації агрономічної роботи громадськими товариствами та органами самоврядування; методи праці — громадські, що ґрунтувалися на господарській самодіяльності населення, на протигагу урядовим [276]. У європейських країнах він поширився після виходу книги О.Чаянова “Основные идеи и методы работы общественной агрономии” (1918 р.) [454]. З посиленням економічної ролі держави термін був збережений “як історичний спомин, і як своєрідна заповідь” [157, с.26]. В Україні для визначення агрономічної допомоги населенню використовувалися також терміни “позашкільна агрономічна праця”, “агрономія позашкільних методів”.

На кінець 30-х роках ХХ ст в індустріальних країнах агрономічна допомога населенню розвинулася у систему громадсько-державних заходів, спрямованих на прискорення еволюційного розвитку масового сільського господарства відповідно вимогам індустріальної економіки.

Суб’єктами агрономічної діяльності були громадські організації, органи самоврядування, держава. Громадські та державні агрономічні організації кількісно зросли, покращилося їх кадрове забезпечення. Сформувалися інститути агрономічної допомоги населенню: Міністерства сільського господарства та його територіальні структури; губерньська, повітова та дільнична земська агрономія у Російській імперії та Наддніпрянській Україні; департаментські та спеціальні професора у Франції; автономні мандрівні кафедри аграрної культури в Італії; мандрівні агрономи-вчителі у Німеччині, Англії, Ірландії; дільнична агрономія з консультантами у Данії; “триєдині центри” (сільськогосподарські дослідні станції, школи, центри агрономічної

допомоги населенню) у США. Завдання об'єднання та узгодження діяльності агрономічних організацій виконували територіальні колегіальні органи, які мали урядово-громадський характер.

Визначився об'єкт агрономічної допомоги — масове сільське господарство, у першу чергу трудові селянські господарства, які кількісно переважали в аграрній структурі не лише європейських країн, але й у Сполучених Штатах Америки, що підтверджується даними додатку А [298, с.331–332; 472, с. 64].

Цільовою установкою діяльності агрономічних організацій було сприяння формуванню масової аграрної культури сучасного етапу науково-технічного прогресу через вдосконалення технології, техніки, організації та економіки сільськогосподарського виробництва, перетворенню агровиробників на учасників аграрного ринку (засобів виробництва, продовольчого, капіталів) і формуванню агроринкової економіки; активній участі сільських господарів у реорганізації власних господарств.

Організація агрономічної допомоги господарському населенню стала механізмом реформи масового сільського господарства. Це була система науково-дослідних, культурно-просвітницьких і організаційно-виробничих заходів агрономічних організацій на мікро, мезо і макрорівні. Дослідження умов розвитку, техніки та організаційного ладу сільського господарства було необхідною передумовою вироблення програми громадської агрономії. Культурно-просвітницька діяльність охоплювала заходи поширення сільськогосподарських знань, показові, змагально-заохочувальні; організаційно-виробнича — заходи щодо практичної реорганізації господарств і створення для цього матеріальної бази, розвитку організованих форм господарського життя.

Зміст і завдання громадської агрономії визначали методи та засоби праці агрономічних організацій. Для проведення науково-дослідної роботи — методи економічно-статистичний у вигляді анкет, переписів, поточної статистики, монографічний при вивченні конкретної агрономічної ділянки або господарства, агрономічно-бюджетних обстежень, експедицій; для культурно-

просвітницької — методи теоретичного навчання або агропропаганди (охоплював такі засоби як бесіди, читання, лекції, конференції та з'їзди, курси, консультації, бібліотеки, сільськогосподарські свята, видавничу діяльність), практичного навчання або практично-показовий (показові ділянки, поля, зоотехнічні прийоми, господарства, музеї, виставки, екскурсії, агропотяги-і пароплави), змагально-заохочувальний (конкурси, премії); організаційно-виробничий метод охоплював засоби, що сприяли розвитку господарської самодіяльності населення та заснуванню господарських об'єднань самопомоги, постачанню засобів виробництва, створенню прокатних, зерноочисних, злучних пунктів, зерносклади, машинних станцій, збуту та переробленню продукції, кооперації, землевпорядкуванню, оренді, впровадженню господарсько-бюджетних записів у селянські господарства тощо), з посиленням ролі держави — примусово-адміністративний метод (обов'язкові постанови, масові компанії, боротьба з шкідниками рослин і тварин тощо). Слід відзначити, що сила примусу держави використовувалася, коли сільськогосподарські заходи відповідали народногосподарським інтересам, співпадали з еволюцією місцевого сільського господарства, поєднувалися з агрокультурною та організаційно-виробничою працею. У процесі історичної еволюції значення першовартості набув організаційно-виробничий метод, оскільки найбільш відповідав умовам і завданням реформування сільського господарства.

Змінювалися та ускладнювалися функціональні обов'язки агрономів: агроном — пропагандист-просвітитель, вчитель і технік, поступово перетворювався на організатора селянських господарств і дослідника сільського господарства.

Залежно від напрямів діяльності агрономічних організацій сформувалися два типи громадської агрономії: “культурно-просвітницький, коли агроном — с.г. лектор і пропагандист, культуртрегер...і організаційно-виробничий, коли агроном — організатор с.г. виробництва, пов'язує агропропаганду з працею над реорганізацією всього місцевого господарства” [46, с. 47].

Необхідно відзначити національний характер громадської агрономії, її залежність від соціально-політичних і економічних умов, національно-побутових традицій країни; загального стану сільського господарства та його значення у народному господарстві; рівня загальної культури та господарської самодіяльності населення; завдань аграрної політики і розвитку громадсько-агрономічної організації.

Залежно від принципів взаємодії суб'єктів агрономічної діяльності склалися різні організаційні форми громадської агрономії. Децентралізована агрономія, зосереджена у товариствах сільського господарства і кооперативах, сформувалася в Англії, Ірландії, скандинавських країнах (Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії). У Бельгії “урядовий агроном” концентрував працю у громадських господарських організаціях. Комбінована (помірковано-централізована) агрономія, організаторами якої були держава, місцеве самоврядування, товариства сільського господарства, державно-громадські координаційно-регулюючі установи була характерна для Австро-Угорщини, Німеччини, Чехо-Словаччини, Швейцарії, США. Універсальна автономна агрономія склалася в Італії та Болгарії. Ми констатуємо, що у цих країнах агрономічна діяльність будувалася на організаційному принципі громадської самодіяльності, що концентрувалися у господарських вільних організаціях. Вони фактично визначали організаційні форми, зміст і керували агрономічною допомогою, при їх сприянні державні виконавчі сільськогосподарські органи виконували контрольні, інтеграційні та фінансові функції. Централізація праці відбувалася не за рахунок послаблення місцевої самодіяльності, а через посилення плановірності та державного фінансового забезпечення, впровадження необхідних примусів. У Голландії та Франції агрономічна допомога була централізованою, складовою державного апарату.

Відбувалася покраїнна галузева спеціалізація напрямів агрономічної діяльності: у Данії — на маслярстві, контролі молочності для поліпшення породності худоби, беконярстві, яєчному птахівництві, кормовиробництві; Швейцарії — на відгодівлі худоби, свинарстві, птахівництві, окультуренні лук і

пасовищ, садівництві, виноградарстві, городництві; Італії — на маслярстві, сироварстві, травосіянні, сільськогосподарській кооперації [79, с.453–454].

У Наддніпрянській Україні та Росії дореволюційного часу товариства сільського господарства були ініціаторами агрономічної допомоги населенню. Державна та земські губернські, повітові, діяльнічі агрономічні організації працювали, ґрунтуючись на самодіяльності господарського населення, об'єднаного у 3962 товариствах сільського господарства, з них майже 1000 в Україні [1, с.190; 192]. Через розвал довоєнної громадської агрономії у роки Першої світової війни, її проблеми впродовж 1917–1919 рр. в Україні ставила і частково вирішувала сільськогосподарська кооперація. Перший Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд (22–26 жовтня 1917 р.) визначив напрями економічної відбудови сільського господарства України та організації агрономічної допомоги населенню [260].

Питання створення радянської громадської агрономії та сільськогосподарської кооперації розвивали Всеукраїнські агрономічні з'їзди (18–22 листопада 1920 р., 18–25 жовтня 1922 р., 116–20 лютого 1924 р.), Всеукраїнське агрономічне товариство (1920 р.) [19; 24, с.181–184; 44, с.91–93, 94–132]. Програма реформування аграрних відносин у Радянській Україні зберігала селянське господарство як оптимальну виробничу структуру, громадську агрономію як механізм реорганізаційних процесів. Агрономічні організації фінансувалися через державний центральний і місцевий бюджети, залишалася дільнична форма праці, використовувалася система масових заходів. Агрономічна допомога спрямовувалася на обслуговування і господарське піднесення бідняцьких і середняцьких господарств, їх кооперування та колективізацію через усупільнення процесів виробництва, враховувала місцевий досвід розвитку сільського господарства; спиралася на ініціативу і самодіяльність господарського населення, радянський актив. Селяни залучалися до організації агрономічної роботи через сходини громад, сільськогосподарські секції сільських рад, виробничі наради. Поширенню сільськогосподарських знань сприяли сільськогосподарські гуртки (місцеві

товариства сільського господарства) у селах: 1925 р. — 2490, 1927 р. — 2900, 1929 р. — 5000. Упродовж 1923–1927 рр. агрономічні організації провели 2290 місцевих виставок, лише у 1924/25 рр. — 895 лекцій, 5494 бесід, задіяли 5633 села, 1522 колективних господарств, 1111 кооперативів і 14545 індивідуальних господарств [257, с.19, 38, 103, 106]. На 1 січня 1927 р. 6000 селян навчалися у 137 зимових школах, засновниками яких були держава, самоврядування, громадські організації [18, с.3].

У кінці 20-х — на початку 30-х рр. колективізація знищила селян-власників і змінила організаційну структуру сільського господарства. Колгоспи і радгоспи стали єдиними формами агровиробництва і об'єктами агрономічної роботи, яка була одержавлена. Агрономічна робота стала складовою класової аграрної політики держави, її зміст підпорядковувався загальній політиці держави. Агрономічні організації Народного комісаріату землеробства, обласних і районних земельних органів, колгоспів становили єдину централізовану агрономічну організацію, робочий апарат системи радянської влади. Агроном став активним працівником радянської держави, провідником її сільськогосподарської політики. Праця агрономічних організацій набула переважно організаційно-господарського характеру, характеризувалася принципами плановості, єдності аграрної політики, організаційного плану розвитку сільського господарства та конкретного агропідприємства. Відповідальність за успіх агрономічної роботи несли не лише місцева агрономічна організація, але й виконавчі державні органи, партійні та комсомольські осередки [18; 44; 133; 140; 147; 170; 190; 462]. Отже, відбулася зміна механізму регулювання сільського господарства і реорганізації селянських господарств: від громадської агрономії та сільськогосподарської кооперації до одержавленої агрономічної праці та колективізації, утвердження адміністративно-примусових методів праці

Досвід світової практики організації агрономічної допомоги населенню став основою для вироблення її теоретичних засад як самостійної галузі наукових досліджень і навчальної дисципліни у системі сільськогосподарських наук.

Необхідність цього пояснювалася кількісним зростанням та ускладненням завдань агрономічної роботи; запитами агрономічного персоналу; потребами інтенсифікації сільського господарства, важливістю ознайомити громадськість із значенням агрономічної допомоги для розвитку сільського господарства.

У західно-європейській та американській літературі теорія організації агрономічної діяльності розглядалася у контексті аграрної політики. У німецькій літературі громадська агрономія трактувалася як заходи спеціального сприяння сільськогосподарському виробництву, культурно-технічний розділ аграрної політики для сприяння сільськогосподарському виробництву. В англійській й американській літературі вживаним було поняття “суспільне сприяння сільському господарству” для індустріалізації сільськогосподарського виробництва [46, с.5–6; 276, с.2–3].

Теоретичним обґрунтуванням питань агрономічної допомоги активно займалися російські та українські агрономи, економісти А.Дедусенко [46], І.Долгих [61], К.Мацієвич [157; 158; 161–163], В.Морачевський [1], І.Осипов [168], А.Тейтель [255–257], А.Фабрикант [273;274], А.Фортунатов [276], О.Чаянов [454; 455]. Проте лише у працях А.Дедусенка, І.Осипова, А.Фабриканта та О.Чаянова систематично викладені та теоретично обґрунтовані питання громадської агрономії. Першість належить О.Чаянову, який на основі систематизації та узагальнення місцевого досвіду агрономічної діяльності, створив цілісне вчення про ідеї та методи громадської агрономії. У сільськогосподарських вузах Російської імперії громадська агрономія як самостійний предмет почала викладатися з 1902 р., кафедри громадської агрономії засновувалися з 1906 р.

Громадська агрономія обґрунтовувалася як розділ державної аграрної політики, завданням якої було зрівняти права і можливості суб'єктів господарювання в отриманні державної та громадської агрономічної допомоги. Точка зору професора М.Соболева, яка заперечувала право громадської агрономії розглядатися складовою сільськогосподарської політики, не знайшла поширення [248].

Аналіз теоретичної спадщини дозволив нам виділити два принципових підхода до опрацювання змісту та завдань громадської агрономії як практичної діяльності та науки.

Панувала точка зору, яку представляли А.Дедусенко, І.Долгих, В.Морачевський, А.Тейтель, О.Фортунатов, О.Чаянов. Але загальноприйнятого визначення поняття “громадська агрономія” як агроекономічної категорії вони не виробили. Вчені визначали такі ознаки громадської агрономії: суспільній, агрокультурний, масовий, плановий, соціальний характер, її спрямованість на вдосконалення продуктивних сил та інтенсифікацію виробництва, прискорення еволюційного розвитку сільського господарства промислового типу. Так, О.Фортунатов відзначав, що громадсько-агрономічна діяльність охоплює суспільні заходи агрокультурного впливу на сільське господарство з метою підвищення його продуктивності. О.Чаянов визначав її як “систему суспільних заходів, що намагаються спрямувати еволюцію сільського господарства країни у сторону найбільш раціональних (в умовах часу і місця) форм його” [454, с.10]. За І.Долгих і В.Морачевським громадська агрономія є сукупністю суспільних, законодавчих і адміністративних заходів сприяння вдосконаленню техніки, організації, економіки сільського господарства для його раціоналізації, інтенсифікації, піднесення продуктивності. А.Тейтель писав про агрономічну політику як складову аграрної, підкреслював роль громадської агрономії у регулюванні сільськогосподарського виробництва. А.Дедусенко стверджував, що громадська агрономія є публічною службою, системою суспільних агрокультурних заходів “впливу на сільське господарство маси населення у напрямі переходу його до більш вдосконалених технічних прийомів та організаційних форм, що відповідають природнім та економічним умовам місця” [46, с.24].

Виходячи з такого тлумачення змісту і завдань громадської агрономії, вищеназвані вчені стояли на позиції, що вона є наукою про організацію та управління реформи масового сільського господарства на основі господарської

самодіяльності виробників. О.Чаянов писав, що “діяч громадської агрономії може бути назван організатором реформи сільського господарства” [454, с.11].

Інших поглядів дотримувався О.Фабрикант, який аргументував доцільність заміни терміну “громадська агрономія” на “агрономічна допомога масовому сільському господарству”, завдання якої введення “у масу сільських господарів даних, що добуті й добуваються агрономічною наукою” [274, с.11]. Теорію громадської агрономії він визначав як науку про організацію агрономічної допомоги населенню, яку обмежував навчальними та просвітницькими заходами. На думку вченого проблеми земельної реформи, організації господарства і праці, фінансування сільськогосподарських заходів повинні вирішуватися економічною політикою [274, с.11–12]. У 1924 р. О.Фабрикант запропонував таку програму навчальної дисципліни “Організація агрономічної допомоги”: Історія агрономічної допомоги населенню в Росії і за кордоном. Статистика і географія агрономічної допомоги. Джерела агрокультурної діяльності. Структура органів агрономічної допомоги (державних, місцевого самоврядування). Сільськогосподарські кооперативи. Об’єкти агрономічної допомоги. Методи агрономічного впливу на населення (дослідна і показова справа, позашкільна освіта). Завдання вивчення місцевих сільськогосподарських умов. Організація агрономічної мережі, персонал (губернський, повітовий, дільничий). Організація агрономічної роботи (курси, бесіди, виставки, музеї, агрономічні потяги). Економічно-технічні заклади (прокатні, злучні пункти, расові розплідники, сільськогосподарські склади тощо). Реєстрація і звітність агрономічної роботи” [274, с.11–13]. У 1928 р., аналізуючи вузівську програму курсу “Організація і методика агрономічної роботи”, О.Фабрикант його основний зміст зводив до 4-х розділів: агрономічні заходи, методика їх проведення; організаційні питання; агрономічна програма [272].

Принциповим теоретичним питанням була роль різних суспільних сил як суб’єктів агрономічної діяльності. Обґрунтовувалася необхідність взаємодії, визначення компетенції та принципів розподілу агрономічної праці різних

суспільних сил: центральних і територіальних урядових органів, місцевого самоврядування, громадських господарських організацій аграрієв. Головним в їх роботі мало бути задоволення господарських запитів населення, приватно-і народногосподарський ефект.

Агроекономічна думка була одностайною щодо пріоритетності в агрономічній діяльності інтересів дрібного господарства. Концепція агрономічної допомоги населенню формувалася на теорії еволюційного розвитку трудового селянського господарства, що була провідною у тогочасному “аграризмі”, розвивалася у працях Л.Брентано [8], Б.Бруцкуса [10], В.Вінера [13], А.Кауфмана [126], Є.Ляура [150; 151], М.Макарова [152], К.Мацієвича [159], М.Туган-Барановського [262], О.Філіповського [273], О.Чаянова [453], О.Челінцева [456; 457], О.Чупрова [459]. Утверджувалася думка, що однобічне, спрямоване на розподіл землі трактування аграрного питання ніколи не приведе до сталого та забезпеченого добробуту хліборобського населення, коли одночасно не підвищувати ефективність аграрного виробництва. Громадська агрономія є механізмом систематичного і поступового поліпшення масового сільського господарства, прискорення еволюційного розвитку всіх соціально-економічних типів організаційної структури сільського господарства.

Результативність праці агронома залежала від розуміння та сприйняття самостійним приватним господарем програми розвитку сільського господарства, перетворення її основних положень на зміст його власної праці, прагнення, користуючись вказівками практики і науки, перебудувати своє господарство на більш вдосконалий лад. Отже, зміст і завдання громадсько-агрономічної діяльності визначили її метод — вплив на свідомість, розум і волю господарського населення через теоретичне та практичне навчання, змагання, заохочення та створення умов до самостійної праці з реорганізації господарства. О.Чаянов писав, що визначальна ознака громадської агрономії її соціальний характер. Вона “створює нову людську культуру, нову народну

свідомість і надає цій новій людській культурі створення нового землеробства” [454, с.12].

Досягненням вітчизняної науки стало вироблення методології громадсько-агрономічної програми. Аргументувалися такі вимоги до її побудови: відповідність аграрній політиці держави, вивчення стану і перспектив розвитку місцевого господарства, вироблення конкретних заходів його реформування, підсумки реалізації через звітність агрономічної організації.

Визначилися і обґрунтовувалися принципи громадсько-агрономічної діяльності: праця на основі приватної власності; колегіальність та узгодженість у роботі агрономічних організацій різних суспільних сил; диференціація агрономічної праці залежно від типів реорганізації господарських суб’єктів і організаційних сил господарів; врахування потреб масового сільського господарства, а не окремих господарів; плановий характер заходів, їх відповідність природничим, історико-господарським і культурно-побутовим, політичним і соціально-економічним умовам праці виробників, напрямам еволюції місцевого сільського господарства, досвіду його раціоналізації та інтенсифікації; організація виробництва на основі інновацій; самоорганізація та господарська самодіяльність агровиробників.

Визначну роль у формуванні наукових засад громадської агрономії мали праці українських вчених Костя Мацієвича (1873–1942 рр.) і Віктора Доманицького (1893–1962 рр.).

Сучасники агрономи вважали праці К.Мацієвича “першою теоретичною підставою громадської агрономії” [454, с.89], а його “корифеєм громадської агрономії” [71, с.60; 274, с.24]. У 1911 р. він видав “Общественно-агрономические этюды. Сборник статей по вопросам организации мелкого хозяйства” [161] — одну з перших наукових монографій, присвячену проблемам реформування селянського господарства на засадах громадської агрономії. У цій і наступних працях вчений проаналізував її зміст, напрями, методи і значення [157–164]. Він був керівником і автором резолюцій з’їздів агрономів Російської імперії, Першого Всеукраїнського агрономічно-

економічного з'їзду (22–26 жовтня 1917 р.). К.Мацієвич підготував програму громадсько-агрономічних заходів і проект земельної реформи для Центральної ради [16, с.246]. Зміст досліджень К.Мацієвича щодо розвитку теорії агрономічної допомоги населенню ми звели до наступних висновків.

Родинні трудові селянські господарства відповідають інтересам соціальної справедливості, є найефективнішими з народногосподарської точки зору. Причини їх сталості, прогрес і ефективність пояснюються технічними та економічними особливостями сільськогосподарського виробництва. Селянські господарства є витвором органічного розвитку сільського господарства, малими сільськогосподарськими підприємствами, що працюють на родинній кооперації, виключають експлуатацію (наймана праця залучалася на сезонні роботи), є виробниками і споживачами власної продукції, забезпечують максимальну кількість хліборобського населення роботою, створюють найширші перспективи щодо інтенсифікації та різноманітності виробництва, забезпечують вищу якість праці, більш дбайливе ставленням до власності, менше залежні від ринкових коливань цін на сільськогосподарську продукцію, можуть існувати за рахунок відшкодування видатків побічними заробітками і без прибутку на капітал через зменшення ціни продукції, отже, є більш конкурентоспроможними.

Питання технологічно-економічних переваг великого і дрібного землеволодіння є справою збільшення сільськогосподарської продукції, основою забезпечення суспільної рівноваги громадянства і усунення соціальних заворушень та революцій. Завдання аграрної політики враховувати залежність еволюції сільського господарства від взаємодії великого і дрібного господарства, допомогти розв'язати проблеми трудових господарств (малоземелля, перекапіталізація, патріархальна техніка та організація господарства; споживчий характер, поєднання в одній людині власника капіталів і підприємця, менеджера і робітника, низький кваліфікаційний рівень, хронічне сезонне безробіття).

Раціональне, ефективне господарювання залежить від комплексу умов, у тому числі: оптимального землеволодіння для найвищої продуктивності; формування організаційного типу господарства найбільш ефективного в конкретних умовах; відповідності аграрної культури пануючому технологічному укладу, вимогам світового і місцевого ринку; певного рівня прибутку у виробництві; загальнодоступної фінансово-кредитної підтримки; розвитку сільськогосподарської освіти та науки, стану промисловості; зростання соціальної значимості праці селянства, професійної допомоги господарським суб'єктам у вирішенні проблеми інтенсифікації виробництва. Основна причина неефективності селянських господарств — низька продуктивність землі. Тому заходи правового, соціально-економічного, у тому числі земельного, характеру неефективні, якщо органічно не пов'язані з вимогами поступу агрокультури та вдосконалення виробництва.

Громадська агрономія — галузь аграрної політики, яка, ґрунтуючись на господарській самодіяльності та самоорганізації виробників, розв'язує завдання прискорення еволюції масового сільського господарства через організацію планового і свідомого сільськогосподарського виробничого процесу за промисловим типом, розвиток і вдосконалення аграрної культури, раціоналізацію та інтенсифікацію господарських суб'єктів і сільськогосподарського виробництва в цілому, включення систему ринкових відносин. Громадсько-агрономічні заходи сприяють впровадженню технологічних, технічних, організаційних, економічних “господарських новинок” в індивідуальне господарство і перетворенню їх на здобуток масового господарства. Критерієм громадсько-агрономічної праці є загальний рівень аграрної культури, організація такого типу трудового господарства, яке задовольняло б споживчі потреби, відповідало запитам ринку, виконувало свої зобов'язання державного і суспільного характеру.

Диференціація селянських господарств на два типи — продуктивні у організаційно-виробничому відношенні та робітничо-батрацькі, є закономірністю індустріального розвитку сільського господарства. Аграрна

політика і громадська агрономія повинні у першу чергу орієнтуватися на перші, які за господарськими ознаками і силою економічної творчості є носіями аграрної культури, зможуть стати товарними підприємствами (фермами). Сільськогосподарська економіка має охоплювати спеціальний розділ з проблем інтенсифікації селянських господарств.

Піднесення масової аграрної культури є загальною справою всіх організованих суспільних сил через взаємодію урядових органів, місцевого самоврядування і громадських організацій місцевої господарської та культурної самопомоги із чітко визначеною діловою компетенцією.

У громадсько-агрономічній роботі необхідно урівноважити два моменти — “самодіяльність” і “плановість”. Міра плановості визначається рівнем розвитку господарської самодіяльності населення, його організованістю. Ідея планового господарства не повинна гвалтувати населення, порушувати принципи і засади його самодіяльності.

Агрономи повинні враховувати, що працюють у суспільному сільськогосподарському середовищі, серед самостійних господарів, які організовують і ведуть приватне господарство за своєю волею і розумінням. Завдання агронома вивчати не лише типи реорганізації певних господарств, але й організаційні можливості селян-господарів, щоб знати, з ким і як працювати. У праці агронома має переважати організаційно-виробничий напрям. Важливе значення має підтримка господарської самодіяльності агровиробників, що концентрується у товариствах сільського господарства, які є осередками агрономічної думки та діяльності, наближають її до конкретного господаря, визначають працю агрономічних організацій. Необхідно створити у кожній громаді організаційний союз селянських товариств і кооперативів, завдання якого сприяти організації сільськогосподарського виробництва.

Кооперація є важливим засобом досягнення громадсько-агрономічних цілей реорганізації господарства. Твердження про її самодостатній характер є анти-історичним. Розвиток і форми кооперації залежать від системи і типів організації господарства; базою кооперації може бути господарство

інтенсивного типу з високим рівнем агрокультурних і організаційних вимог. Завдання кооперації допомогти дрібному господарству оволодіти методами і засобами організації великого промислового виробництва (у користуванні технікою, капіталом, для виходу на ринок). Розвиток кооперації має відбуватися паралельно з продуктивністю та інтенсивністю дрібного господарства. Громадська агрономія вносить у кооперативний рух планомірність і свідомість.

Громадська агрономія є умовою демократичності аграрної політики і прогресу сільського господарства. Кожна країна повинна створити власну систему громадської агрономії.

Теоретико-методологічні основи громадської агрономії К.Мацієвич виклав у першому українському підручнику “Головні засади громадської агрономії”, написаному в еміграції для студентів Українського технічно-господарського інституту (видавництво Української господарської академії у м. Подебради Чехо-Словацької республіки, 1937 р.). Книга втрачена. Зміст опубліковано автором у статті “Агрономія суспільна (громадська)” Сільськогосподарської енциклопедії, виданої у 1939 р. за редакцією Є.Храпливого (додаток Б.1) [157, с.48–49]. Збереглася, підготовлена К.Мацієвичем, програма громадської агрономії, за якою навчалися студенти Вищих курсів громадської агрономії Української господарської академії (додаток Б.2) [317, арк.89–90, 99–100].

В.Доманицький у працях з теорії громадської агрономії [66; 67; 70; 74; 75; 77–81; 258, с.142–143] обґрунтував її як систематичну планову агрономічну допомогу сільському населенню для впровадження наукових досягнень у широкі маси господарів і забезпечення тісного зв’язку науки з практичними господарями. Результативність громадсько-агрономічної діяльності оцінював ефективністю виробництва і міжгосподарських відносин, збільшенням товарності сільського господарства, розширенням і зміцненням внутрішнього ринку, індустріалізацією, як наслідок — впливом на зростання добробуту і культури окремих родин, громад і країни. Зазначав, що поліпшення господарства можливе лише еволюційно-поступово протягом десятків років,

що раптових “чудес” у господарюванні та агрономічній праці не буває. Кожна країна повинна вибрати систему громадської агрономії: централізовану, коли вся або частина її є державним апаратом, а агрономи — державними службовцями; децентралізовану, коли агрономічна справа передається на місця, а уряд лише фінансує і контролює видатки, визначає напрями аграрної політики шляхом призначення субвенцій, премій, нагород; або “автономну агрономію”.

Вчений визначив умови ефективної агрономічної допомоги населенню:

- опора на самодіяльність хліборобського населення, використання сили примусу держави, коли заходи реорганізації сільського господарства відповідають інтересам більшості хліборобського населення;

- розподіл праці між учасниками аграрної економіки, збереження державою законодавчо визначених функцій управління сільськогосподарського виробництва за місцевим самоврядуванням, сільськогосподарськими товариствами і кооперативами;

- координація та контроль громадсько-агрономічної діяльності через систему територіальних колегіальних сільськогосподарських органів (центральної та провінційної рад, комітетів, з’їздів агрономів тощо);

- високий кваліфікаційний рівень і сталість агроперсоналу, для цього створити сприятливі матеріальні (зарплата, помешкання, засоби пересування) та морально-психологічні умови (автономність і справедлива оцінка праці, повага), можливість подальшого навчання, конкурсний відбір;

- праця агронома має бути аполітичною, без партійного присмаку і тенденцій, понадкласовою та понадпартійною, відокремлювати у відносинах з людьми свої суб’єктивні погляди і переконання від політики агрономічної організації.

- розширення організаційно-економічних можливостей громадсько-агрономічної діяльності через співпрацю сільськогосподарської кооперації та громадських товариств як осередків агрокультурної діяльності; за допомогою агрономічної праці організувати ефективне виробництво, за допомогою кооперації — необхідні агросервісні установи для дрібного кредиту, постачання

засобів виробництва, перероблення і збуту продукції сільського господарства, лише тоді у селян буде бажання поліпшувати господарство і впроваджувати агрономічні поради;

– використовувати у діяльності агронома психологічні, педагогічні та виховні моменти. “Будь-яке поліпшення, будь-яке нововведення в господарстві громадський агроном може зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря — селянина”. Основна функція громадського агронома — це виховна, він “має до діла не лише з полем, лукою, с.-г. рослинами, с.-г. тваринами тощо, але передовсім з людьми, що ці поля та луки управляють, що ті с.-г. рослини та с.-г. тварини плекають, — з душею, з психікою тих людей...український агроном творить нове українське господарство через нового селянина — українця, через нову культуру українського села” [73, с.47].

Заслуга В.Доманицького полягає у тому, що він був не лише теоретиком агрономічної діяльності, але й реалізував її завдання на практиці, співпрацюючи з товариством “Сільський господар”. Упродовж 1927–1928 рр. він надіслав до правління товариства низку статей, у тому числі “Найближчі завдання в галузі піднесення сільськогосподарської культури”, видруковану львівською газетою “Діло” [55–59], “Головні принципи організації української високої школи”, “За агрономізацію нашої кооперації” (зберігаються в архіві) [443, арк.1–28, 40–53; 55–59; 79], у яких проаналізував стан економіки західноукраїнських земель і зробив висновок, що за умов власності української нації лише на матеріальні сільськогосподарські ресурси та некваліфіковану робочу силу, піднесення економіки слід починати з підвищення продуктивності сільського господарства, створені інвестиції вкладати у національну промисловість, транспорт і торгівлю. Справа розвитку сільського господарства є першочерговою, головною серед національних справ. Важливо, щоб українська громадськість, особливо інтелігенція, зацікавилася питаннями розвитку селянських господарств, допомогла українському селянству отримати агрономічну допомогу, яка вже стала складовою суспільного життя Європи і США. Грунтуючись на світовому досвіді громадської агрономії,

В.Доманицький виробив програму розвитку національної системи громадської агрономії для західноукраїнських земель: створити помірковано-централізовану автономну районну систему, що мала б характер “п’ятиєдиного осередку”, охопила агрономічну допомогу селянству, розвитк української аграрної науки та освіти, діяльність сільськогосподарських товариств і кооперативів, це наблизило б агрономічну допомогу до практичного господаря. Вчений наголошував на об’єднанні державних, громадських та індивідуально-приватних засобів у розв’язанні цих завдань. Пропонував засновувати державно-громадські господарські координаційно-регулюючі структури: економічні, сільськогосподарські, агрономічні ради та з’їзди. Стрижнем праці над піднесенням сільського господарства краю мала стати українська сільськогосподарська академія, яка об’єднала б територіально, персонально, органами управління всі галузі громадської агрономії. Вчений наголошував на національному характері сільськогосподарської школи. Її завдання — виховувати взірцевих громадян у дусі національної свідомості, жертвовності, самопомоги, демократизму, справедливості, загальнолюдської моралі. Одночасно навчальні заклади мали бути аполітичними, працювати в атмосфері академізму, діловитості, толерантності, поваги до чужої думки. Щоб уникнути перетворення випускників вузу на “інтелігентних пролетарів” без землі та капіталу, академія мала створити товариство абсольвентів за статутом кредитової спілки із правом надання персонального кредиту на організацію власних підприємств. Визнаючи труднощі реалізації даного проекту, В.Доманицький запропонував здійснити перші кроки: організувати економічні семінари для спеціалістів, курси підготовки інструкторів сільського господарства для осіб з гімназійною освітою, політехнічну школу із заочним кореспонденційним навчанням, центральні сільськогосподарські бібліотеку та музей, видавати науково-популярний журнал.

Підсумовуючи світовий досвід практики організації громадської агрономії, ми можемо стверджувати, що вона мала значення механізму та елементу управління реформою масового сільського господарства на мікро-, мезо- і

макрорівні для досягнення його ефективності та утвердження у ринково-підприємницькому середовищі, забезпечення суспільних і приватних економічних інтересів. Громадська агрономія ґрунтувалася на господарській самодіяльності сільських господарів, яка концентувалася у діяльності товариств сільського господарства.

На наш погляд, завершеної комплексної теорії агрономічної допомоги населенню вироблено не було. Громадська агрономія формувалася як наука про професійну організацію та управління (координацію) реформи масового сільського господарства в умовах індустріально-ринкового господарства. Предметом її дослідження були: 1) організаційні форми, зміст, принципи, методи і засоби діяльності агрономічної організації — організатора реформи сільського господарства через самоорганізацію, самодопомогу і господарську самодіяльність виробників; 2) розвиток аграрної культури та організація масового сільського господарства на основі досягнень науково-технічного прогресу; 3) функціонування аграрного ринку та перетворення сільськогосподарських виробників на його учасників; 4) відносини учасників державно-громадського регулювання аграрного сектора економіки. Праця агронома розглядалася як суспільна, публічна, агроном — як громадський діяч, провідник державної аграрної політики.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що вітчизняна історико-економічна наука впродовж 30–90-х рр. комплексно не досліджувала діяльність товариства “Сільський господар” і масової агрономічної допомоги господарському населенню в Україні у реформуванні сільського господарства в умовах індустріально-ринкової економіки.

Відзначено, що у 20–30-х роках аграрна політика індустріальних країн ґрунтувалася на системі державно-громадського регулювання сільського господарства. Громадські господарські об'єднання агровиробників, як

інститути громадянського суспільства, були організаціями аграрного господарського самоуправління, суб'єктами агрономічної допомоги населенню, саморегульованими організаціями аграрного ринку. Формувалася політика партнерства, відповідальності сільських господарів і держави за досягнення узгоджених цілей аграрного розвитку.

Показано, що організація агрономічної допомоги населенню була розділом аграрної політики, механізмом і елементом управління реформи сільського господарства, державно-громадською агрокультурною, технічно-технологічною, організаційною, економічною, соціальною та педагогічно-виховною діяльністю.

Теоретико-методологічні засади громадської агрономії як самостійної сільськогосподарської науки знайшли принципове визнання. Значну роль в їх утвердженні мали праці українських вчених К.Мацієвича і В.Доманицького, теоретична спадщина яких формувала українську школу громадської агрономії та має бути використана сучасною українською агроекономічною наукою.

РОЗДІЛ 2

ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” — ОРГАНІЗАТОР РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

2.1. Економічний аналіз сільського господарства українських земель.

Аграрна політика Польської держави

Міжвоєнний розвиток західноукраїнських земель у Речіпосполитій Польській відбувався в умовах втрати державності та права українців безпосередньо керувати господарськими справами, монополії польського елемента в політичному та економічному житті, обмеження польською владою організованого українського життя.

Українські землі займали 35,3% простору Польської держави, належали до південних воєводств: Львівського (19 з 27 повітів), Станіславського (16 повітів), Тернопільського (17 повітів), східних: Волинського (9 повітів), Поліського без півтора північних повітів (цілого Косівського і половини Пружанського), до Люблінського воєводства (Холмщина), до Краківського воєводства (західна частина Лемківщини, повіти з українським населенням Горлиця, Новий Санч, Новий Торг, Ясло). Разом 78 повітів (52 в Галичині). За офіційною статистикою, у Галичині (без повітів з польським населенням) було 3734 громади, з них 3081 або 87,6% українських. За обчисленнями українського статистика О. Охримовича, українських громад було 3298, або 88,4% [122, с.196; 144, с.47, 49]. Стан українських земель у Польській державі за переписом 1931 р. поданий у додатку В [265, табл.3].

Сільське господарство було основною галуззю економіки Речіпосполитої Польської, його частка у структурі суспільного продукту становила у 1938 р. 70%. Товарність сільськогосподарського виробництва залишалася низькою, у 1928 році, найкращому з точки зору економічної кон'юнктури у міжвоєнний

період, — 36% виробленого. Селянські господарства поставляли 80% ринкової продукції [23, с.178; 100, с.2].

Сільськогосподарська праця переважала у структурі зайнятості населення: 65% у Польській державі, 70,9% у Львівському, 76,6% у Станіславському, 81,2% у Тернопільському, 88,7% у Волинському воєводствах за переписом 1931 р. Серед українців Галичини і північно-західних українських земель сільським господарством займалося відповідно 91,2% і 94,1% населення, торгівлею — 1,1% і 0,9%, у промисловості працювало 3,9% і 2,6%, службовцями — 1,1% і 0,8%, мали інші заняття — 2,7% і 1,6% [144, с.81–82; 146, с.65; 298, с.13].

Селяни, як видно з табл. 2.1, були власниками половини всієї землі та 3/4 сільськогосподарських угідь [475, с.68].

Таблиця 2.1

Структура землеволодіння у Польській державі та українських землях, 1931 р.

Територія	Загальна земельна площа				Сільськогосподарські угіддя			
	Всього тис. га	Союзів публічного	Велике землеволодіння, %	Селянське землеволодіння,	Всього тис. га	Союзів публічного	Велике землеволодіння, %	Селянське земле-
Польща	37897	16,6	25,8	57,6	25589	5,7	18,0	76,3
Львівське	2816	115,2	27,8	57,0	1965	10,4	13,5	76,1
Станіславське	1687	30,3	22,5	47,2	1006	12,7	15,5	71,8
Тернопільське	1623	9,6	28,7	61,7	1287	6,8	19,3	73,9
Волинське	3449	13,8	22,7	57,0	2207	7,0	11,1	81,9
Поліське	3543	18,9	38,6	42,5	1899	9,6	22,0	68,4

Селянські господарства були основною організаційною формою господарювання — 99,8% від загальної кількості господарств (додаток Д) [472, с.115–116; 475, с.325; 476, с.63]. За рівнем землезабезпечення (понад 5 га) потенційні умови для підприємницького розвитку мали 7,3–13,2% господарств у південних і 37,9–56,4 % у східних воєводствах. Заможних селян (понад 10 га землі) у Галичині було лише 1,3–2,0%, у Волині — 8,2%. Порівнюючи матеріали переписів 1921 і 1931 років, ми спостерігаємо незначне зменшення

кількості парцелярних (до 2 га) господарств у ході земельної реформи. Проте в 1931 р. у Галичині їх було найбільше у Польській державі — 46,6–64,6%. Для цілої держави цей показник становив 25,5%, Волинського воєводства — 15,7%, Варшавського — 10,8%, Познанського — 9,5% [463, с.51–52; 472, с.63]. Пересічне галицьке село мало понад 1000 га орної землі, 250 господарств, з них 170 парцелярних [177, с.22].

За підрахунками І.Васюти у трьох галицьких і Волинському воєводствах Речіпосполитої Польської на початку 30-х років українці були власниками 72,3% (991800) селянських господарств і 72,6% (3607,1 тис. га) селянської землі [11, с.132]. Українським селянам належало 98% землі всіх українських землевласників [171, с.35].

Є.Храпливий дослідив, що селяни були власниками орних земель (табл. 2.2) [298, с.47]. Їх раціональному використанню перешкоджали вузькосмужжя, багатосмужжя і черезсмужжя. У 1921 р. 51% селянських господарств Галичини потребували землеустрою [11, с.36].

Таблиця 2.2

Структура селянських земельних угідь Західного регіону України, 1929 р.

Воєводства	Орна земля	Сади	Пасовища	Сіножаті	Ліси	Інші	% ВРХ від загальної кількості
Польської держави							
Львівське	73,3	2,3	4,2	11,4	3,9	4,9	90,3
Станіславське	59,4	2,8	7,4	20,6	5,3	4,5	81,7
Тернопільське	82,6	3,5	1,2	6,3	3,1	3,3	80,9
Волинське	68,4	3,4	4,4	15,3	3,1	5,6	д/н
Поліське	46,4	2,0	12,0	26,3	3,2	10,1	д/н
Галицько-Волинські землі	65,1	2,6	6,1	16,2	3,9	6,1	д/н

Аналіз стану сільського, у тому числі селянського, господарства українських земель свідчить, що ринкова перебудова відбувалася повільно, аграрна культура була однією з найнижчих у Європі.

За структурою сільськогосподарських угідь українські землі, як видно з даних табл. 2.3, характеризувалися європейським рівнем розораності і природних кормових угідь [472, с.67–68].

Таблиця 2.3

Структура земельних угідь західного регіону України та країн Європи, 1931 р.

Польська держава, воєводства, країни Європи	Сільськогосподарські угіддя, %					Ліси	Інші
	від загальної земельної площі	У тому числі					
		Орна земля	Сади, городи	Пасо-вища	Сіножаті		
Польща	67,5	49,0	1,5	7,0	10,0	22,0	10,5
Львівське	69,8	50,3	1,6	8,2	9,7	24,8	5,4
Станіславське	59,6	34,1	1,6	12,0	11,9	34,8	5,6
Тернопільське	79,3	66,8	2,8	3,7	6,0	16,4	4,3
Волинське	64,0	43,5	2,4	5,5	12,6	23,2	12,8
Поліське	53,6	22,8	0,9	10,4	19,5	25,8	20,6
Австрія	50,2	23,6		26,6		37,7	12,1
Англія	81	24,5		56,5		19	
Бельгія	53,4	35,5		17,9		46,2	
Данія	71,8	62,1		9,7		28,2	
Нідерланди	67,7	28,3		39,4		7,4	24,9
Німеччина	59,4	41,2		18,2		27,5	13,1
Франція	59,5	38,8		20,7		19,2	21,3
Ч.С. Р.	58,3	41,6		16,7		32,7	9,0

Проте у галузевій структурі сільського господарства переважало рослинництво. Аналіз даних табл. 2.4 свідчить, що зберігалися парова система землеробства та зерновий характер посівних площ [112, с.84]. Так, у Галичині площа під цукровим буряком становила лише 9,3% від загальнопольських посівів, селянські посіви — третину загалу. Розширення посівів гальмувалося виробничими можливостями Ходорівської та Переворської на Львівщині, Городенківської на Станіславщині цукроварень, у той час як у Польській державі працювали (1925 р.) 75 цукрових заводів. Посередники отримували від

Таблиця 2.4

Структура посівних площ західноукраїнських земель, 1929 р., %

Культури	Воєводства / структура посівів (%)					
	Поліське	Волинське	Львівське	Станіславське	Тернопільське	Разом
Жито	17,74	30,93	19,49	11,84	15,12	19,96
Овес	6,91	15,29	20,70	19,62	14,72	15,21
Пшениця	0,65	8,98	12,33	10,45	14,27	9,23
Ячмінь	2,15	6,06	9,52	8,50	12,36	7,61
Зернові	27,45	61,26	62,04	50,41	56,47	52,01
Картопля	5,61	6,55	13,72	16,86	13,16	10,60
Кукурудза (1922 р.)	–	0,02	0,39	6,19	3,14	1,41
Кормові буряки	0,66	0,61	1,21	0,79	0,89	0,85
Цукрові буряки	–	0,98	0,46	0,33	0,50	0,47
Просапні	6,27	8,16	15,78	24,17	17,69	13,33
Горох (1922 р.)	0,91	0,76	0,72	0,41	1,20	0,83
Люпин на насіння	0,76	0,63	0,61	0,50	0,55	0,62
Суміш на насіння	0,46	0,15	0,09	0,05	0,53	0,27
Сочевиця, кінський біб	0,01	–	0,08	–	–	0,02
Багаторічні бобові трави	0,61	3,21	1,06	0,73	2,76	1,74
Зернобобові	2,75	4,75	2,56	1,69	5,04	3,48
Гречка (1922 р.)	2,49	2,65	2,36	0,99	1,97	2,22
Просо (1922 р.)	1,50	1,19	0,58	1,04	0,94	1,04
Круп'яні	3,99	3,84	2,94	2,03	2,91	3,26
Олійно-прядивні	0,64	0,92	1,33	1,44	0,83	1,00
Олійні (1922 р.)	0,01	0,15	0,05	–	–	0,03
Хміль (1926 р.)	–	0,15	0,01	–	–	0,03
Тютюн (1926 р.)	–	0,02	–	0,07	0,08	0,03
Технічні	0,65	1,24	1,39	1,51	0,91	1,09
Толока (облога, пар, трави)	58,89	20,75	15,29	20,19	16,98	26,83

продажу буряків з одного моргу (0,56 га) 15 польських золотих (зл.), а селяни щороку втрачали 120–150 тис. зл.. За підрахунками Є. Храпливого, за ці кошти

можна було оплатити працю 20 агрономів і придбати машини на 80 тис. зл. Вигідною культурою для селянських господарств був тютюн, врожай на галицько-волинських землях становив 84,9% від загальнопольських зборів [11, с.46; 219, с.281; 298, с.132–141, 166–170].

Порівняння даних табл. 2.5 показує, що врожайність сільськогосподарських культур в українських землях була меншою, ніж у Польській державі в цілому, а також на 30–50% ніж у передових європейських країнах [42, с.7–8; 120, с.61–62; 125, с.87; 476, с.12–14]. Як ми бачимо врожайність практично не залежала від кількості землі.

На 1938 р. у трьох галицьких воєводствах довоєнного рівня (1910 р.) досягло поголів'я великої рогатої худоби — 119%, овець — 148%, коней утримувалося 98%, свиней — 60%. [134, с.319; 298, с.236–237]. Забезпеченість господарств робочими і продуктивними тваринами щодо сільськогосподарських угідь і сільського населення характеризує табл. 2.6 [292, с.26]. Порівняння за цим показником з європейськими країнами свідчить про відставання краю. Так, на 1 км² сільськогосподарських угідь припадало великої рогатої худоби в Англії — 46,8; Бельгії — 77,4; Голландії — 96,7; Данії — 89,6; Німеччині — 55,0; Франції — 35,9; Швейцарії — 62,2; лише у Польщі — 32,5 [292, с.16].

Селянські господарства годували більшість великої рогатої худоби (див. табл. 2.3). Але значна кількість дворів не мала або мала недостатньо домашніх тварин для продуктивного господарювання. Не мали корів 15,7%, одну корову тримали 65,9% селянських господарств, не мали, крім корови, інших тварин 34,6%. Безкінних дворів у Станіславському воєводстві було 57,5%, Львівському — 45,3%, Тернопільському — 46,5%, загалом безкінних і однокінних господарств у Західній Україні було 72,4% [11, с.126; 292, с.25]. Стайні залишалися без вентиляції, гноївень і світла [375, арк.97]. Селяни були власниками 81% сіножатей і пасовищ, частина яких належала не окремим селянам, а громадам: 39,8% у Львівському воєводстві, 29,7% у Станіславському, 56,2% у Тернопільському, Галичині — 39% і була занедбана.

Таблиця 2.5

Врожайність основних сільськогосподарських культур (ц/га) у Польській державі та західноукраїнських землях, європейських країнах, 1938 р.

Воєводства Польської держави, інші країни	Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес		Картопля		Цукровий бурак	
	Загалом	У гос-вах	Загалом	У гос-вах	Загалом	У гос-вах	Загалом	У гос-вах	Загалом	У гос-вах	Загалом	У гос-вах
Польща	12,4	11,8	12,3	12,0	11,6	10,9	11,7	11,3	114	113	210	196
Львівське	10,0	9,8	10,4	10,3	9,0	8,9	9,8	9,7	104	103	190	180
Станіславське	11,3	11,1	11,4	11,3	10,0	9,9	10,3	10,2	108	107	181	167
Тернопільське	11,7	11,5	11,7	11,6	9,6	9,5	10,4	10,2	113	112	173	156
Волинське	11,8	11,8	11,4	11,3	11,2	11,2	11,6	11,6	98	98	178	167
Поліське	9,4	9,4	10,7	10,6	7,4	7,4	8,3	8,3	107	107	–	–
Середні світові врожаї	9,6		9,5		10,8		11,4		121,0		220,0	
Австрія	18,5		17,0		19,0		16,5		125,0		250,0	
Англія	22,2		17,0		20,4		19,5		–		–	
Нідерланди	29,5		21,4		29,0		21,1		–		–	
Німеччина	18,9		15,4		22,7		17,7		168,0		309,0	
Франція	14,1		11,3		15,0		14,0		–		–	
Ч.С.Р.	18,0		17,5		17,5		17,03		120,0		230,0	
Румунія	12,0		12,0		12,0		10,5		95,5		144,0	
Угорщина	14,02		11,		14,5		13,5		70,0		210,0	
Югославія	10,5		10,0		9,0		7,0		70,0		150,0	
СРСР	7,4		7,8		7,2		8,4		–		–	
УРСР	9,2		9,8		7,6		10,3		–		–	

– показники Австрії, Англії, Нідерландів, Франції та світові вказані за 1924–1928 рр.

Сіножаті були переважно низинними (80%) і потребували меліорації. Худоба випасалася на стерні [292, с.9].

Селянські господарства були переважно трудовими. За умов зернового виробництва залишався низький рівень використання власної праці: 192,8–42,7 робочих днів на один гектар землі. Використання найманої праці було

Таблиця 2.6

Забезпеченість господарств робочими і продуктивними тваринами, 1927 р.

Воєводства	Коні	ВРХ	Свині	Вівці
	на 1 км ² сільськогосподарських угідь			
Львівське	19,7	43,9	22,6	2,6
Тернопільське	20,8	31,7	31,7	5,3
Станіславське	14,6	36,1	20,1	10,8
Галичина	18,3	37,2	24,8	6,2
	На 100 сільських жителів			
Львівське	17,8	39,7	20,4	2,3
Тернопільське	21,7	33,1	33,2	5,5
Станіславське	15,1	37,2	20,8	11,1
Галичина	18,2	38,6	24,8	6,3

незначним порівняно з усією затраченою: 2,3 % у господарств до 2 га, 4,5 % — у 2–5 гектарних господарствах, 6,9% — у господарствах від 5 до 10 га, 11,1% — у господарствах від 10 до 15 га, 17% — у господарствах понад 15 га, але їх було менше одного відсотка загальної кількості. Надлишкові затрати ручної праці поєднувалися з мінімальною механізацією сільського господарства. Молотарками володіли 4,2%, сівалками користувалися 8% у Львівському і Станіславському, 14% у Тернопільському воєводствах, без плугів працювали 54,7% селянських господарств Західної України [11, с.120, 121, 126].

Складною проблемою дрібнотоварного українського села був низький рівень основного та оборотного капіталу, відсутність власних фінансових ресурсів для організації виробництва за промисловим типом. Селяни залишилися практично без державної допомоги при ліквідації руйнувань Першої світової війни, що лише у Галичині оцінювалися 12,22 млн. австрійських корон [31, с. 31]. Варшавський сейм (серпень 1919 р.) створив спеціальний фонд у сумі 235 тис. польських золотих для відбудови сільського господарства Галичини. Однак Окружний інспекторат допомоги рільництву — представник польського уряду у Львові — надавав перевагу господарствам поміщиків і польських колоністів. Під час посівної кампанії 1920 р. власники

третини української селянської землі не отримали допомоги. Впродовж 1920–1921 рр. українським селянам було виплачено лише третину коштів, наданих польським урядом на відшкодування витрат польсько-радянської війни [176, с.221; 352, арк.63].

Державна підтримка селянських господарств була незначною. Отримати кредити Селянського банку було складно [див. докл. 11, с.143–150]. Українська кредитна кооперація, очолювана Крайовим союзом кредитовим, не стала дієвою формою фінансової самопомоги селянства. На кінець 1937 р. серед членів 668 кооперативів селян було до 40%, але сума їх вкладів не перевищувала п'ятої частини, позики надавалися до 500 зл. під 7–10% річних [16, с.431–434].

Погіршила становище селянства світова економічна криза 1929–1933 рр., вихід з якої у Польській державі затягнувся до 1935 р. За даними Пулавського інституту сільського господарства збиткових селянських господарств у 1928 р. було 3%, у 1932 р. — 59% [91, с.5]. До кінця 30-х років ціни на основні збіжжіві культури не досягли рівня 1928 р., як наслідок, збільшення обсягів виробництва не забезпечувало зростання вартості продукції (додаток Е) [472, с.68]. Результати бюджетних досліджень селянських господарств Пулавського інституту сільського господарства за 1927/28–1936/37 господарські роки (рахувався з 1.04 поточного по 31.03 наступного) свідчать, що у 10–15 га господарствах доход з одного гектара зменшився з 481,28 до 193,12 зл., виробничі видатки — з 344 до 128,91 зл., споживчі видатки на дорослу особу (з 14 років) — з 276,15 до 105,62 зл. У структурі останніх на домашнє господарство витрачалося 56,5%, 6,58% — тютюн і алкоголь — 6,58%, освіту дітей — 9,5%, книжки та часописи — 1,52% [39, с.17–18]. У 2–5 га господарствах, які становили переважну більшість, споживчі видатки на дорослу особу впродовж 1930–1933 рр. були 56,07 зл. На освіту дітей витрачалося 0,72 зл., книжки та часописи — 0,72 зл., тютюн і алкоголь — 6,77 зл. Такі ж за розмірами землеволодіння польські господарства витрачали на

одну особу 85,55 зл., на освіту дітей — 12,64 зл., книжки і часописи — 1,66 зл., тютюн і алкоголь — 5,1 зл. [40, с.5–6; 43, с.247].

Дискримінаційною для селянських господарств була податкова система. У 1927 р. земельний податок з одного гектара господарства до 5 га платили 2,38 зл., 5–15-гектарні господарства — 2,15 зл., господарства понад 60 га — 2,03–1,01 зл. Податкові платежі у загальній сумі всіх видатків селянських господарств збільшувалися: у 1927/1928 господарському році становили 9,4%, 1928/1929р. — 12,9%, 1932/1933 р. — 25,7%. За податковим кодексом 1937 р. ставки поземельного податку в українських воєводствах дорівнювала пересічно 40% чистого кадастрового доходу, а у корінних польських — 7,8–13% [11, с.137–138; 43, с.230–231].

Негативним фактором був низький загальноосвітній і професійно-кваліфікаційний рівень агровиробників. У 1921 р. писемними були 55,8% мешканців Галичини, серед українців — 44,9%. Сільськогосподарську освіту (1935 р.) на українських землях можна було здобути на аграрно-лісовому факультеті Львівської політехніки, у трьох середніх, 33 нижчих, шести спеціальних польських сільськогосподарських школах і лише у чотирьох з українською мовою навчання [144, с.83; 291, с.11]. Масове землеробство ґрунтувалося на практичному досвіді, еволюціювало без елементарних наукових основ. Навички, які селяни отримували шляхом практики, не забезпечували успіхів господарювання.

Місткість внутрішнього ринку і товарність селянської продукції обмежувалися повільним зростанням міського населення і низьким рівнем промислового, зокрема агропереробного виробництва. Зовнішній ринок залишався малодоступним через низьку якість продукції.

Таким чином, селянські господарства характеризувалися дрібними розмірами та багатогалузевим характером, неефективним використанням факторів виробництва, примітивними технологічними й організаційними засадами, патріархальними традиціями господарювання, низькою кваліфікацією робочої сили.

Вирішення проблем українського села було об'єктивно пов'язано з аграрною політикою Польської держави, яка у міжвоєнні роки спрямовувалася на підвищення ефективності сільського господарства через формування індустріальної аграрної культури. Основними напрямками аграрної політики були уніфікація законодавства, що зберігало положення австрійських, російських і німецьких законів; формування системи регулювання сільського господарства через розподіл функцій між державними і самоврядними територіальними і господарськими структурами; земельна реформа і землеустрій; розвиток сільськогосподарської освіти та науки, агрономічна допомога виробникам у реформуванні господарства. З наростанням у першій половині 30-х років у економіці країни кризово-депресивних явищ зросло значення поєднання ринкового саморегулювання з ефективним макроекономічним регулюванням сільського господарства: визначення основних організаційних і технологічно-технічних вимог сучасного господарювання і контроль за їх виконанням; регулювання макроекономічних пропорцій і планування розвитку агровиробництва, створення інфраструктури і забезпечення функціонування аграрного ринку, контроль експорту сільськогосподарської продукції.

Бюджетна підтримка сільського господарства була незначною. Видатки Міністерства сільського господарства становили у 1926 р. 51,2 млн. зл., у 1927 р. — 1,9% від Державного бюджету, або 88 швейцарських франків на 100 га землі (цей показник у Німеччині дорівнював 665, у Чехо-Словаччині — 369). У 1931 р. видатки Міністерств сільського господарства й аграрних реформ зросли до 140,6 млн. зл. Проте реальна допомога господарствам зменшилася з 37,5 у 1929/30 господарському році до 12,7 млн. зл. у 1932/33 господарському році [157, с.48; 224, с.148; 468, с.13].

У Речіпосполитій Польській діяльність органів виконавчої влади, територіального і господарського самоврядування, сільськогосподарських громадських організацій створила систему суспільної державно-громадського регулювання ринкової трансформації сільського господарства.

Інститути державного управління: Міністерства сільського господарства і аграрних реформ, їх відділи воєводських управлінь (у 1932 р. ці структури об'єднані), Головна земельна комісія з економічним, сільськогосподарським і ветеринарним відділами, Державний сільськогосподарський банк, Державний науковий інститут сільського господарства у м. Пулави — визначали напрями аграрної політики, забезпечували загальне керівництво, правове, адміністративне й економічне регулювання агровиробництва, контролювали господарську діяльність самоврядування і громадських організацій агровиробників.

Визначальним фактором розвитку сільського господарства було територіальне і господарське самоврядування, врегульоване законами “Про державну рільничу раду” (17 березня 1925 р.), “Про сільськогосподарську працю самоврядування та співпрацю в ньому вільних сільськогосподарських організацій” (22 березня 1928 р.), розпорядженням Міністерства внутрішніх справ (14 серпня 1928 р.) та інструкцією Міністерства сільського господарства (21 січня 1929 р.). Розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 29 січня 1937 р. визнало відповідальність рад сільських громад за господарський розвиток села [244, с. 244; 339, арк.1–15].

Державна сільськогосподарська рада при Міністерстві сільського господарства існувала як дорадчий орган. До її складу входили 50 представників сільськогосподарських установ, навчальних закладів і особи, іменовані урядом [209, с.3; 471, с.13].

Головним регулятивно-координуючим і контрольним органом сільськогосподарського самоврядування були воєводські Хліборобські палати: готували й аналізували проекти законів, організовували і контролювали виробничі процеси, переробку і збут продукції, функціонування аграрного ринку, статистичні дослідження, сільськогосподарську освіту, науково-дослідні установи. Фінансувалися за рахунок надбавки до земельного податку. На українських землях працювали Львівська, Волинська, Поліська хліборобські палати. Праця Львівської (з 1 серпня 1933 р.) проводилася у комісіях:

ревізійній, фінансово-бюджетній, аграрної політики, спеціалізованих за галузями сільського господарства, видавничій, дрібних господарств.

Відповідальність за реалізацію державної політики на місцевому рівні несли господарські органи місцевого самоврядування — повітові аграрні комітети. Вони опрацьовували плани і проекти бюджетів на територіальному рівні; проводили меліоративні роботи, упорядковували громадські землі, розвивали фахову освіту, сприяли розвитку галузей сільського господарства, збуту продукції, організовували дослідну справу, ветеринарну службу, боротьбу із хворобами і шкідниками рослин, страхову справу, створювали міжкомунальні електрифікаційні союзи, постачали техніку, співпрацювали та контролювали діяльність добровільних сільськогосподарських об'єднань (товариств сільського господарства); боронили інтереси хліборобів у державних органах. Комітети узгоджували діяльність з відділами самоврядування повітового управління, повітовими і воєводськими радами.

Аграрна політика виходила з положення, що розв'язання проблем реформування залежить від господарської ініціативи і підприємливості виробників, зберігала традиційну для західноєвропейських держав активну участь громадських організацій товаровиробників. Державні та самоврядні структури пропагували їх корисність для сільських господарів, матеріально допомагали, делегували певні повноваження щодо сприяння процесам реформування [339, арк.5–15].

Питаннями аграрної культури займалися товариства сільського господарства, які працювали на основі законів: австрійського (1867 р.), польського (1932 р.) [85; 86]. Товариства сільського господарства об'єднували поміщиків і селян, сільськогосподарські кооперативи. Плани товариств погоджувалися і були складовою праці місцевого самоврядування. Їх виключною діяльністю була організація позашкільної сільськогосподарської освіти. Діяльність товариств “для культурної та матеріальної самопомочі, що висуває активні й ідейні елементи села”, вважалася “величезною і нічим не

замінною вартістю...конечною умовою і головним мотором поступу в сільському господарстві” [339, арк.8].

Загальнопольського товариства сільського господарства не було. У 1938 р. шість регіональних товариств об'єднували 12395 гуртків з 446,5 тис. членів. Гуртки об'єднувалися у повітові союзи. Діяли також галузеві союзи виробників [471, с.18–24]. 15 червня 1935 р. було засновано Союз палат і організацій хліборобських, що репрезентував польське сільське господарство, забезпечував оптові ринки збуту, організовував освітньо-видавничу діяльність. Регламент секції добровільних земельних організацій Союзу палат і організацій хліборобських, прийнятий 25 січня 1939 р., визначав діяльність товариств сільського господарства [335, арк.1–4; 439, арк.1–5; 441, арк.1–5]. В цілому організованість агровиробників Польської держави була низькою. У 1938 р. із 3,3 млн. господарств лише 14% були членами господарських товариств, 28% кредитних, 6% молочарських, 3% споживчих кооперативів [471, с.56].

Починаючи з 1932 р., посилювалося державне регулювання торговельно-збутових операцій. Почала формуватися вертикальна інтеграція виробників і переробників. Контракти на поставку продукції агровиробниками укладалися через сільськогосподарські асоціації, у тому числі товариства сільського господарства, у Галичині — Малопольське товариство сільського господарства. Їх завданням було забезпечити якість і стандартизацію продукції.

Важливим і ефективним напрямом аграрної політики Польської держави стала громадсько-агрономічна діяльність. Термін поширився у Польській державі з 1928 р. після виходу книги В. Грабського “Реформа громадської агрономії” [469, с.36–37], який запозичив його з праці російського вченого О.Чаянова “Основные идеи общественной агрономии”. Польські вчені обґрунтовували громадську агрономію як складову аграрної політики, окрему науку і практичну діяльність, що базується на приватній ініціативі, праці держави і самоврядування, сприяє поширенню і використанню агрономічних знань, піднесенню матеріальної та духовної культури окремих господарств і сіл [467–471; 473; 474; 477–479]. Організаторами агрономічної допомоги

населенню були державні і громадські агрономічні організації, товариства сільського господарства, які створювали власний інструкторський агрономічний персонал. У Галичині в урядових і самоврядних органах працювали відповідно 20 і 170 агрономів з вищою освітою [157, с.30]. Просвітницьку роботу серед сільського населення Польської держави вели у 1919 р. 200, у 1939 р. — майже дві тисячі інструкторів, 37% спеціалістів мали академічну, 39,3% середню, 19,3% нижчу сільськогосподарську освіту [474, с.53]. На думку сучасного дослідника польського сільського господарства В.Павликовського громадська агрономія була важливим фактором його прогресу [474, с.37].

Польська держава активно розбудовувала сільськогосподарську освіту. До 1940 р. планувалося відповідно до закону 1920 р. і розпорядження Міністерства сільського господарства 1923 р. у кожному повіті заснувати дві нижчі господарські школи (жіночу та чоловічу) фінансовані за рахунок держбюджету на 25%, самоврядних організацій — на 25%, решта коштів під 3% річних кредитувалася державою. У 1928 р. діяльність нижчих повітових шкіл була підпорядкована органам місцевого самоврядування — повітовим аграрним комітетам. На початок 1926 р. у Польській державі готували спеціалістів 115, у 1935 р. — 194 навчальні заклади, зокрема 5 вузів, 12 середніх, 149 нижчих і 29 спеціальних [294, с.10–11; 334, арк.7–11; 395, арк.1–4].

Інтереси українського селянства органами аграрної політики не враховувалися. Український громадський діяч Ю. Павликовський писав, що втрата державності унеможливила для українців самостійно і безпосередньо керувати господарськими справами, впроваджувати в життя засади економічної політики, продиктовані життєвими потребами народу [171, с.35].

Колоніальний характер для українських земель мала земельна реформа. Щорічно у Польської держави парцельовувалося державних і приватновласницьких земель до 130 тис. га. Загальна кількість за 1919–1938 рр. становила 2654,8 тис. га, або 7% від усієї земельної площі [146, с.66]. Закон про автономію трьох галицьких воєводств (1921 р.) заборон яв внутрішню

колонізацію землі не членами громад. Проте права українських селян на придбання розпарцельованої землі обмежувалися обов'язковим дозволом державних органів земельної реформи, отримати який українським селянам було складно. Вони платили за землю готівкою, польські селяни — за допомогою довготермінових банківських кредитів. Таємний розпорядок визначав найвищий — 5% доступ малоземельного українського селянства до надбання землі. У звітах земельних управлінь Східної Галичини зазначалося, що місцевим селянам продають 1/4–1 морг землі “для ока”. З ліквідацією у 1920 р. австрійських повітових комісій для обігу землі українці втратили право участі у парцеляції. Довоєнне українське парцеляційне товариство “Земля”, діяльність якого відновилося в липні 1920 р., розпарцельовало до кінця 1921 р. 1000 га землі українських культурних і фінансових установ, але не маючи кредитів обмежило парцеляційну діяльність, у 1924 р. реорганізувалося в кооперативний банк “Земля”. Впродовж вересня 1919 – жовтня 1921 рр. у трьох галицьких воєводствах розпарцельовано 160 тис. га землі, українське селянство придбало не більше як 10 тис. га, або 6%. До 1 січня 1923 р. майже 200 тис. га розпарцельованої землі перейшло до поляків [16, с.168, 256; 100, с.2; 178, с.15–17]. До кінця 1937 р. у східних воєводствах розпарцельовано 977,8 тис. га землі, у південних — 382,6 тис. га, без Краківського — 339,9 га. Українські селяни, доступ яких на парцеляційний ринок землі збільшився після земельного закону 1925 р., скупили 66% розпарцельованої землі, однак аграрна структура селянського землеволодіння не змінилася. До кінця 1935 р. купили землю (пересічно 2,4 га) лише 88561 українців [11, с.30, 36; 476, с.65]. Закон 14 травня 1937 р. обмежив дозволом держави продаж землі, отриманої під час парцеляції, що зменшило можливості українців щодо придбання землі [4, с.17; 246, с.14].

Держава не виділяла коштів на організацію сільськогосподарських закладів з українською мовою навчання. Кожна спроба їх заснування розглядалася як “політична і протидержавна акція” [440, арк.17]. На українських етнічних землях у 1938 р. працювали 43 навчальні заклади (один вуз, три середніх, 33

нижчих і шість спеціальних), з них лише чотири нижчих з українською мовою навчання [294, с.10–11].

Монопольне становище у поширенні сільськогосподарської культури прагнуло зайняти польське Галицьке товариство господарське, яке у 1919 р. змінило назву на Товариство господарське Східної Малопольщі, у тому ж році об'єдналося з Малопольським товариством хліборобським у Кракові в одне — Малопольське товариство хліборобське. Воно проводило через воєводські, повітові державні та самоврядні органи свої плани громадсько-економічної праці, оплачувало урядовців як своїх інструкторів. У 1937 р. його членами були 52115 господарів, об'єднані у 1971 гуртках [88, с.18; 474, с.15]. На українських землях активно працювали польські об'єднання виробників: Союз експортерів зерна, Малопольський союз млинів, Союз годівельників свиней, Синдикат польських експортерів свиней і худоби, Польський беконовий союз, Східно-Малопольський союз експортерів яєць тощо.

Державна аграрна політика посилювала прагнення українців до свідомої організації та самооборони економічних і соціальних позицій. Захисником прав і організатором реформування українських селянських господарств стало українське громадське господарське товариство “Сільський господар”, засноване священиками, вчителями і селянами у 1899 р. у м. Олесько з районом діяльності у судових повітах Броди та Олесько Галицького намісництва Австро-Угорської імперії. Заснування товариства було об'єктивно зумовлено повільною еволюцією селянських господарств Галичини — основної організаційної форми господарювання — до індустріальних технологій та організації; аграрною політикою Австро-Угорської імперії, що законодавчо делегувала певні повноваження представницькій владі і громадським сільськогосподарським асоціаціям щодо сприяння розвитку сільського господарства; активним пошуком національного проводу українців Галичини — духовної та світської інтелігенції, шляхів піднесення селянських господарств [166; 168; 299, с.3–17; 322, арк.2, 5–7, 13–14; 323, арк.14, 30; 336, арк.1–2].

У 1899–1909 рр. “Сільський господар” працював як центр місцевої сільськогосподарської самодіяльності на території Золочівського і Бродівського повітів, у м. Калуші та Перемишлі. Впродовж другого періоду (червень 1909–1914 рр.) “Сільський господар” перетворився у крайову організацію Галичини. Зростання організаційної мережі ілюструють дані: на кінець 1910 р. — 85 філій, 317 гуртків і 12506 членів товариства, на кінець 1913 р. — 86, 1355 і 32445 відповідно [101, с.19; 104, с.2, 15].

Теоретичним підґрунтям діяльності “Сільського господаря” була вироблена українськими громадськими діячами ідеологія “органічної праці”, що пропагувала поєднання просвітницьких та економічних заходів, як підстави для національно-політичних змагань галицьких українців, обґрунтовувала єдність суспільно-національного і соціально-економічного відродження України, можливість політичної незалежності за умови економічної самостійності [16, с.80–84, 134–135].

Відповідно до статутних вимог “Сільський господар” працював на піднесення агротехнічної культури села, теоретично і практично навчаючи селян поступовому раціональному господарюванню [250]. Товариство підпорядковувалося аграрній адміністрації, фінансувалося за рахунок субвенцій Австро-Угорських державних і крайових органів (майже 95% бюджетних коштів) (додаток Ж.1) і за державними цільовими програмами [101–104]. Проведені нами підрахунки показали, що основна увага і понад половину коштів спрямовувалася на поширення сільськогосподарських знань через систему позашкільної освіти, видавничу діяльність, влаштування бібліотек, виставок, конкурсів, консультативної служби; на поліпшення сільськогосподарської техніки та технології галузей господарства використовувалася одна п’ята субвенцій; на практично-показові заходи (організацію взірцевих господарств, показових ділянок, агро-і зооприйомів) — друга (додаток Ж.2) [101–104]. Осередки товариства засновували господарсько-виробничі спілки, займалися посередницькою діяльністю. Важливе значення для українського села мала ініціатива керівництва “Сільського господаря” щодо

створення у 1911 р. національних союзів кооперативів: Крайового союзу для хову і збуту худоби, Крайового союзу господарсько-торговельних спілок — товариства з обмеженою відповідальністю, торговельного синдикату товариства “Сільський господар”, передача їм завдання постачання, перероблення і збуту продукції селянського виробництва. Три товариства були об’єднані персональним керівництвом, організаційними завданнями та співпрацею. Керівництво “Сільського господаря” розпочало працю з підготовки національних кадрів для сільського господарства. Але відсутність агрономічної організації (агроперсонал складався з чотирьох агрономів і фахівця-садівника) не дозволила виробити теоретично-методологічні обґрунтування завдань і методів реформування селянських господарств за допомогою агрономічної праці.

Загальні підсумки діяльності “Сільського господаря” характеризують підготовлені нами дані додатку Ж (табл. Ж.3, Ж.4) [101–104].

В умовах Першої світової війни (1914–1918 рр.) і Визвольних змагань на галицьких землях (1918–1919 рр.) система довоєнних агрокультурних заходів “Сільського господаря” була знищена, зросло значення агрополітичної праці, основна увага зверталася на допомогу зруйнованим війною господарствам, агрокультурні заходи пов’язувалися з розв’язанням земельного питання [105]. З поразкою визвольних змагань окупаційна польська влада, вороже ставлячись до українства, закрила всі установи товариства.

2.2. Організаційне будівництво товариства

Без допомоги та в умовах ігнорування офіційною владою інтересів українського народу лідери українського громадського життя почали працю на відбудову та розвиток господарства краю, стали ініціаторами продовження традицій та практики самоорганізації та самодіяльності українського народу, переспрямування його суспільної енергії з національних на організаційно-господарські завдання.

Крайове господарське товариство “Сільський господар” відновило діяльність централі у листопаді 1919 р. Головна рада створила комітет з відродження товариства, звернулася до членів філій і гуртків, усіх українських селян із закликом відновити його діяльність [30, с.2–3; 353, арк.3].

За ініціативою керівництва “Сільського господаря” 7–8 лютого 1920 р. у Львові відбулися збори представників головних українських установ. Вирішено розвиток господарського життя почати з розбудови української кооперації як організації фінансово самозабезпеченої. Кооперативне життя мало централізуватися у міцній крайовій асоціації, яка об’єднала б фахові сили і матеріальні фонди кооперативних союзів, поєднала зусилля кооперації з товариствами “Просвіта” та “Сільський господар”. Праця останнього внаслідок втрати державної фінансової підтримки планувалася за матеріальною допомогою кооперативних організацій [32, с.45–47; 175, с.36; 179, с.6–7; 352, арк.70–71]. Враховувався досвід Наддніпрянської України, де впродовж 1918–1920 рр. організацією агрономічної допомоги населення займалася кооперація. Ю.Павликовський згадував, що він один з перших серед західних українців у 1919 р. ознайомився з працею М.Туган-Барановського “Кооперація, її природа і мета”, виданою українською мовою. Він використав її для написання книги “Будівництво, мета і праця кооперації на Великій Україні” (1920 р., книга втрачена), яка стала “в головних засадах теоретичною підставою для оформлення практичної програми з відбудови господарства” на західноукраїнських землях [16, с.354].

Наради представників українських громадських організацій у листопаді–грудні 1920 р., ґрунтуючись на кооперативному законі від 29 жовтня 1920 р., що дозволяв господарську працю поєднувати з культурно-просвітницькою, підтримали ідею спільної діяльності союзної кооперації, “Сільського господаря” і “Просвіти”, обрали центральну організаційну комісію з розбудови української кооперації [16, с.323; 181, с.4].

Головна рада “Сільського господаря” на засіданні 11 лютого 1921 р. ухвалила рішення про співпрацю з кооперацією та доцільність розбудови

економічного життя з двох центрів: “Сільського господаря”, головної корпорації українських селян, і Крайового ревізійного союзу, як найвищого об’єднання західноукраїнської кооперації. Політика протекціонізму “Сільського господаря” над українською кооперацією змінювалася господарською співпрацею. Для досягнення економічної самостійності товариство мало перебудуватися з громадської установи на кооперативну, згодом об’єднатися з кооперативними союзами у крайовій асоціації [33, с. 19–20; 181, с.3–5; 353, арк.3]. Гаслом діяльності “Сільського господаря” стало “творити тривке економічне і культурно-просвітницьке життя, незалежне від державних субвенцій, оперте на крицевий фундамент власної помочі нашого народу” [181, с.5]. Керівництво товариства звернулося до членів філій і гуртків з роз’ясненням мети і значення перебудови, конкретними порадами. У жовтні 1921 р. філії провели 9 окружних конференцій, рішення яких прискорили процес перебудови товариства [33, с.19–20; 338, арк.1].

Згідно з програмою громадсько-економічної діяльності, затвердженою Першим крайовим кооперативним з’їздом 1–2 листопада 1921 р., у селах Західної України повинні були створюватися з використанням організаційної мережі “Сільського господаря” багатофункціональні кооперативи, об’єднані у повітові або окружні союзи кооперативів. Відповідно до напрямів діяльності вони визнавали керівними центрами крайові галузеві кооперативні союзи, одночасно мали стати членами Ревізійного кооперативного союзу, “Сільського господаря”, “Просвіти” та виконувати їх статутні завдання. Гуртки “Сільського господаря” відроджувалися як відділи кооперативів, які зобов’язувалися носити його назву. Філіям товариства відводилася роль ініціаторів кооперативної організаційної діяльності у повітах, засновників союзів кооперативів та їх виконавчих органів. Якщо союз кооперативів працював самостійно, філії “Сільського господаря” делегували до його складу представників [34, с.18–19; 172, с.5; 251; 338, арк.1].

Члени товариства “Сільський господар” відіграли провідну роль у створенні низових сільських і союзів кооперативів: поширювали відомості про мету і

значення кооперації, залучали селян до кооперативної праці, організовували і спрямовували діяльність сільської кооперації. Керівники гуртків автоматично очолювали кооперативи. Товариство передало кооперації свій організаційний апарат, матеріальні фонди, журнал, що під назвою “Господарсько-кооперативний часопис” виходив упродовж 1921–1939 рр.

Наслідки війни та економічна криза першої половини 20-х років ускладнили процес створення української кооперативно-агрономічної організації. Не сталося універсальної інтеграційної кооперативної організації. Українська кооперація впродовж 1925–1929 рр. сформувалася у чітку систему: Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) — ідейно-організаційний і контролюючий центр; трирівнева кооперація з загального закупу і збуту (сільські кооперативи-кramниці, повітові або окружні союзи кооперативів і “Центросоюз”); дворівневий Крайовий молочарський союз “Маслосоюз” з районними молочарнями; Крайовий союз кредитовий (сільські райфазенки, міські укрінбанки і “Центробанк”, який став фінансовим центром західноукраїнської кооперації); Народна торгівля як крайова гуртовня та організаційний центр міських споживчих кооперативів.

Для “Сільського господаря” 1919–1924 рр. стали періодом занепаду позицій і руйнування довоєнних громадсько-агрономічних досягнень. Відроджувані кооперативи у селах і союзи кооперативів (відповідно 831 і 27 у 1925 р.) не займалися статутними завданнями “Сільського господаря” [16, с.332]. Кооперативні діячі не розуміли значення та не проводили агрономічної роботи. Отже, кооперативна агрономія не була створена. Через фінансові труднощі центральна адміністрація товариства зменшилася з 34 (на 1 січня 1918 р.) до чотирьох (на 1 серпня 1922 р.) осіб [447, арк.1; 448, арк.56].

Стабілізація економіки та господарське піднесення з другої половини 20-х років, розбудова й автономізація української кооперації, антиукраїнська аграрна політика Речіпосполитої Польської зумовили необхідність відродження селянської організації, діяльність якої за умов зайнятості 90% українців сільським господарством, означала оборону інтересів нації.

Головна Рада “Сільського господаря” 26 червня 1924 р. і крайовий господарський з’їзд товариства 15 липня 1924 р. ухвалили рішення про відновлення довоєнної діяльності товариства. До усталення його гуртків статутні завдання мали виконувати господарські гуртки при кооперативах. Членами “Сільського господаря” повинні були стати кооператори і кооперативи всіх рівнів. Ревізійний союз українських кооперативів звернувся з закликом до усталення взаємостосунків “Сільського господаря” і кооперативів [35, с.98, 103; 36, с.138; 183, с.45–47].

Загальні збори “Сільського господаря” 24 листопада 1924 р. з’ясували, що з 88 довоєнних філій збереглися 24, працюючих 10. Під час дискусії про місце товариства у господарському житті Галичини було підтверджено рішення відмовитися від економічно-кооперативної діяльності. “Сільський господар” залишився корпоративним товариством сільського господарства [87, с.17].

1924–1929 рр. стали періодом відродження “Сільського господаря”. У 1925 р. були видані і поширені програмні видання товариства “Під прапором самопомочі. Кілька програмових думок про устрій праці господарських установ, ділаючих на селі і для села” і “Не ридайте, а добувайте! Слово до селян про станову хліборобську організацію і кооперацію” [182; 183]. З 1 січня 1926 р. почав виходити власний журнал товариства під назвою “Сільський господар”.

Після загальних зборів “Сільського господаря” 30 листопада 1927 р. почався новий етап в історії товариства. Українські агрономи його очолили, у наступні роки здійснювали безпосереднє керівництво і визначали діяльність. Перший з’їзд голів філій “Сільського господаря” й українських агрономів (30 березня 1928 р.) ухвалив, що товариство є організатором громадсько-агрономічної діяльності серед українських селян [135, с.259]. Агрономи почали акцію масового вступу селян до “Сільського господаря”. Сподіватися на пробудження ініціативи знизу для здійснення масових агрономічних починань було нереально. Там, де агрономи працювали, гуртки і секції утворювалися швидше, були більш діяльними [225, с.293]. Було заявлено про реалізацію

статутних завдань під гаслом: “Оборона хліборобських інтересів без огляду на класи, скріплення українського рільництва через двигання сільськогосподарської культури” [87, с.3].

Завершилася внутрішня організаційна перебудова “Сільського господаря”. Статут 1929 р. визначив завдання товариства “бути осередком для сільських господарів, приятелів сільського господарства і приятелів наук, які входять в об’єм сільського господарства та дбати про піднесення добробуту українського народу через поправу сільського господарства і домашнього промислу в усіх галузях” [249, с.2]. Діяльність товариства поширилася на територію Польської держави. Дійсними членами товариства стали юридичні особи, що вносило вхідження до його складу кооперативів. Осередки “Сільського господаря” представляли інтереси всього українського селянства. Статутні положення зобов’язували їх займатися агрокультурними, переробними, постачальницько-збутовими проблемами селянських господарств, бути радниками та помічниками в організації господарства, оборонцями прав селян, керманічами господарського життя громад і повітів. “Сільський господар” мав трирівневу організацію: центральне правління у Львові, філії переважно у повітових містах і гуртки у селах. Найвищими законодавчими і контрольними органами були щорічні загальні збори товариства, філій, гуртків, що мали значення хліборобських з’їздів краю, повітів і громад. До рад осередків товариства запрошувалися представники українських громадсько-економічних установ. Головна рада з тринадцятьох членів і шістьох заступників, третина якої замінювалася щороку, представляла інтереси українського населення перед законодавчою і виконавчою владою, дбала про репрезентацію товариства у державних і крайових органах, господарській адміністрації, вносила до них меморіали і доповідні записки, висловлювала думку в справах аграрного законодавства й аграрної політики, обирала президента (голову) товариства. З вирішальним голосом входили два заслужених науковці та практики сільського господарства. Створено контрольну комісію для перевірки діяльності товариства. Галузеві секції як дорадчі органи Головної ради планували і

керували громадсько-агрономічною працею товариства. Адміністративно-виконавчим органом товариства було центральне бюро з галузевими відділами (референтурами) і, обраною на необмежений час, тричленною дирекцією: начальний директор Євген Храпливий відповідав за організаційно-адміністративну діяльність, Антін Романенко займався агротехнічними, Михайло Холевчук — зоотехнічними, ветеринарними, видавничими справами.

Відповідно до Закону про громадські товариства 1932 р. з 1 січня 1933 р. філії та гуртки стали відділами центрального правління і реєструвалися староствами [86].

Виходячи з світового досвіду спільної праці громадської агрономії та кооперації керівництво “Сільського господаря” у березні 1927 р. звернулося до українських кооперативних союзів із пропозицією спільної громадсько-агрономічної діяльності серед українського селянства [87, с.19; 214, с.62]. Механізм співпраці формувалася за такими напрямками: філії та гуртки товариства сприяли заснуванню і розвитку сільських кооперативів, здійснювали громадський контроль над їх діяльністю; кооперативи фінансували діяльність “Сільського господаря”; створювалася система координаційних громадсько-економічних установ, проводилися спільні заходи для піднесення аграрної культури селянських господарств, включення їх у ринкові відносини. Керівники центральних і місцевих кооперативів ставали членами Головної, філіяльних і гурткових рад “Сільського господаря”. Дискусія на сторінках української економічної преси весною 1928 р. щодо завдань і ролі громадської агрономії, її організаційної форми завершилася ухвалами Першого з’їзду голів філій “Сільського господаря” та українських агрономів (30 березня 1928 р.), конференції союзів кооператив та “Центросоюзу” (26 травня 1928 р.). Визнано, що умовою досягнення ефективного селянського господарювання є перетворення осередків “Сільського господаря” на центри господарської самодіяльності українського селянства й агрономічної праці, союзів кооперативів і “Центросоюзу” — на базу фінансування і торговельні синдикати товариства [97, с.24; 135, с.259; 306, с.182–183]. Керівництво товариства

звернулося до селян з гаслом: “Не просіть, не кланяйтесь, а організовано добувайте собі кращу долю” [226, с.2]

У рік 30-ліття (на червень 1929 р.) товариство “Сільський господар” нараховувало 912 гуртків і 82 філії. На 1 січня 1930 р. членами товариства були 16 окружних і повітових союзів кооперативів, 800 низових кооперативів [233, с.2; 300, с.9, 13]. Планувалося 23–24 жовтня 1929 р. спільно з “Просвітою”, Ревізійним союзом українських кооперативів, “Маслосоюзом”, “Соколом Батьком” відзначити 30-річчя “Сільського господаря” виставкою “Українське село” і конгресом українських громадсько-економічних установ, на якому підсумувати стан сільського господарства на західноукраїнських землях, виробити напрямки розвитку організації, техніки, обслуговування селянських господарств, створення центру сільськогосподарської науки. З початком економічної кризи заходи були перенесені на 16 травня 1930 р. — день “Сільського господаря”, однак так і не були проведені через фінансову скруту українських організацій [88, с.19; 112, с.11–13; 232, с.1].

На початку 1930-х років організаційне будівництво “Сільського господаря” ускладнилося наслідками кризи 1929–1933 рр. Владні структури вимагали, щоб діяльність товариства підпорядковувалася планам місцевого самоврядування і Міністерства сільського господарства, враховувала діяльність Малопольського товариства сільського господарства [342, арк.19; 343, арк.1].

Аналіз документів свідчить, що співпраця осередків “Сільського господаря” та кооперативів мала істотні організаційні недоліки. Залишалися неузгодженими функціональні обов’язки агрономів, які працювали як торговельні агенти союзів кооперативів, про агрономічну роботу не звітували і не вели щоденників обліку роботи, отже, не могли довести її результативності. Кооперативні крамниці у комерційній діяльності не враховували інтересів своїх членів. Кооперативи, їх союзи мали споживчий характер, повільно перебудовувалися на збутово-постачальницькі. У 1929 р. 76% від товарообігу “Центросоюзу “ і союзів кооперативів припадали на товари домашнього вжитку. Крім молока, продукти сільського господарства не перероблялися.

Керівництво “Сільського господаря” у 1929 р. виробило проект власного торговельного і консультативно-інформаційного відділу [326, арк.1; 354, арк.2; 357, арк.1–6].

У зв'язку із прийняттям п'ятирічного (1931–1935) плану розвитку сільського господарства Польської держави правління “Сільського господаря” виробило план організації агрономічної допомоги українським селянам через гуртки і філії товариства. Пропонувалося засновувати осередки товариства планово, на основі визначеної мережі та впродовж 4–5 років створити власну організаційну підбудову; підготувати кадри організаторів із свідомих хліборобів, необхідні інструкції з праці гуртків, філій і агрономів. “Сільський господар”, щоб виконувати статутні завдання організації українських хліборобів і центру громадської агрономії, мав стати організацією, незалежною від зовнішніх чинників, вести самостійну політику і працю. 27 листопада 1930 р. правління “Сільського господаря” звернулося до Ревізійного союзу українських кооперативів, “Центросоюзу” і “Маслосоюзу” з планом “гармонії співпраці”, де наголошувалося, що організованість і знання селян повинні зробити землю продуктивною і прибутковою [358, арк.23–26; 363, арк.7–12]. Конференція Ревізійного союзу українських кооперативів 1 грудня 1930 р. і нарада “Центросоюзу” 6–7 грудня 1930 р. визнали, що без співпраці “Сільського господаря” і кооперації неможливо провести акцію “порятунку українського села у господарській скруті” [89, с 2–3; 397, арк.4–6].

У листопаді 1931 р. правління “Сільського господаря” заснувало головну організаційну секцію на спільному засіданні з представниками центральних кооперативних, економічних, культурно-освітніх установ, представники яких увійшли до її складу. Відповідні секції створювалися при філіях і гуртках. Завданням секцій було налагодити організаційну і фінансову діяльність осередків товариства, узгоджувати співпрацю економічних і культурних установ, зацікавлених у піднесенні аграрної культури села та збуті сільськогосподарських продуктів [329, арк.1; 342, арк.1–2; 344, арк. 34]. У 1932 р. видруковані книги Є.Храпливого “За хліборобську справу. Про те як

основувати кружки та філії “Сільського господаря” та як в них працювати” [285] і “Як піднести наше хліборобство? Про співпрацю кооперації, “Сільського господаря” і культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії” [309], які стали підручниками з організації праці філій і гуртків “Сільського господаря”, обґрунтовували господарське піднесення села на основі їх спільної праці з кооперативами. У журналі та календарі “Сільський господар” постійно друкувалися статті з роз’ясненням завдань і методики праці гуртків товариства [213, с.41; 220, с.49; 226, с.25; 227, с.4–5; 233, с.3–5; 288, с.7–8; 290, с.493–494; 295, с.45–47; 297, с.2–3].

13–14 червня 1932 р. Міністерство сільського господарства на конференції з питань аграрної політики через обмеження експортних можливостей дозволило вивіз сільськогосподарських продуктів “Сільському господареві”, якщо він доведе “результативність праці над поліпшенням сільськогосподарської продукції” [91, с.8; 345, арк.31]. Українські кооператори на сьомому кооперативному з’їзді 29 червня — 1 липня 1932 р. ухвалили положення про співпрацю кооперативів “Центросоюзу” і “Маслосоюзу” із “Сільським господарем” для забезпечення планового і масового виробництва селянськими господарствами конкурентоспроможної рослинної та тваринної продукції. “Центросоюз” зобов’язали через перерахування членських внесків кооперативів і відсотків із проданої продукції фінансово підтримати “Сільський господар”, який “мусить вести в округах пропаганду та навчання такої продукції, яка відповідає вимогам ринків збуту” [192, с.16–17, 34–35]. Господарська нарада “Сільського господаря” 12 листопада 1932 р. у Львові знову підтвердила важливість “організувати наш хліборобський стан при товаристві “Сільський господар”, всіма силами підпирати кооперацію, щоб організувати належно збут і переробку сільськогосподарських продуктів” [399, арк.5].

Однак постанови господарських нарад кардинально не впливали на діяльність “Сільського господаря”. Хоча організаційна мережа товариства зростала: на кінець 1930 р. — 81 філія і 1122 гуртки, на кінець 1931 р. — відповідно 81 і 1189, на кінець 1932 р. — 73 і 1298, на кінець 1933 р. — 73 і

1410, вона існувала теоретично. Центральне правління не отримувало повної інформації про організаційно-фінансовий стан філій, гуртків і кооперативів, які не виконували закон про товариства щодо реєстрації членів, звітності та справоведення [344, арк.19; 346, арк.25, 26]. У Головній раді “Сільського господаря” не було селян. Не працювали фахові секції при централі товариства. За умов фінансової скрути у 1934 р. зменшилася кількість референтур дирекції зменшилася до 5, працівників — до 6. Нерозв’язаність питання матеріального забезпечення агрономів спричиняла плинність кадрів. Праця осередків не охоплювала всі напрями діяльності товариства, не узгоджувалися з урядовими і самоврядними органами. Видання товариства поширювалися повільно. Затягнувся процес становлення організаційно-господарських стосунків з кооперацією [354, арк.5–9; 364, арк.2; 372, арк.1–13; 407, арк.106].

Львівська хліборобська палата у вересні 1933 р. почала перевірку діяльності сільськогосподарських товариств. “Сільський господар” мав довести, що його осередки виконують статутні завдання і мають для цього матеріальні засоби, українська кооперація, яка збуває продукцію, фінансує працю агрономів і гуртків товариства, плани роботи узгоджені з Міністерством сільського господарства, Хліборобською палатою, воєводськими і повітовими державними і самоврядними органами. У березні 1934 р., не отримавши необхідної інформації, Львівська хліборобська палата ще раз поставила питання про докази дієвості “Сільського господаря” [344, арк.2–6; 346, арк.26; 372, арк.2–4; 402, арк.6–7, 40–41].

Щоб виконати вимоги Львівської хліборобської палати, організувати планування, контроль і фінансове забезпечення агрономічної діяльності “Сільського господаря”, сьомий з’їзд агрономів 21 жовтня 1933 р. створив Інспекторат агрономічної праці (ІАП) — дорадчий орган Головної ради товариства, до якого належали представники дирекції товариства, Ревізійного союзу українських кооперативів, “Маслосоюзу”, “Центросоюзу” [331, арк.4–6; 344, арк.33; 401, арк.1–4]. Упродовж 14 грудня 1933 – липня 1934 рр. ухвалили семи засідань Інспекторату зазначили шляхи перетворення товариства у дієвий

центр захисту прав селян і праці з громадської агрономії: чітке виконання статутних вимог; щорічне та трирічне планування, узгодження діяльності з урядовими і самоврядними органами; організаційне зміцнення всіх осередків товариства, регулярне проведення зборів, нарад, конференцій, з'їздів, постійна праця членів дирекції, збільшення фахового персоналу, заангажування спеціального фахового референта з організаційної роботи; устійнення постійних бюджетів централі та філій; членство і фінансова підтримка товариства всіма українськими економічними союзами й організаціями, у першу чергу сільськими кооперативами, зацікавленими у переробленні та збуті сільськогосподарської продукції; активна пропаганда співпраці товариства і кооперації у пресі, на нарадах, при спілкуванні з селянами; отримання державних і самоврядних субвенцій. [344, арк.1; 372, арк.12–13, 38–39; 373, арк.9–10, 26–31].

Осередки “Сільського господаря” розгорнули активну діяльність із реалізації ухвалених рішень. Її вивчення дозволило зробити висновок про упорядкування та зміцнення організаційно-адміністративних основ товариства у другій половині 30-х років.

Господарські наради економічно-просвітницьких установ краю, організаційні секції при осередках “Сільського господаря”, Інспекторат агрономічної праці стали територіальними колегіально-дорадчими органами з реформування селянського господарства, виробляли ідеологію, програму і методику агрономічної допомоги селянам, її організацію та фінансування. Їх рішення були обов'язковими для всіх членів товариства. Роль технічного апарату виконувала дирекція “Сільського господаря”.

Агрономи правління лише впродовж 1937–1938 рр. здійснили 765 організаційно-виробничих поїздок по краю. У липні 1934 р. почав працювати референт з організаційних питань, який координував працю філій. Були налагоджені чітка реєстрація членів товариства і справознавство, встановлювалася обов'язкова звітність про проведену роботу (книги протоколів, членства, касова, майна й інвентарю, вхідної та вихідної

кореспонденції тощо), підготовлено необхідну документацію, яка розсилалася гурткам і філіям, останні створювали власні канцелярії. Філії звітувалися двічі на рік перед дирекцією товариства, щорічно — воєводським управлінням [92, с.28; 347, арк.18, 61, 63; 348, арк.24, 43, 59; 350, арк.55; 402, арк.25].

Товариство працювало на основі щорічних і трирічних планів: 1934–1936 рр. і 1937–1939 рр. Найважливіші питання регулярно розглядалися на засіданнях Головної ради, президії, дирекції. Щороку проводилися з'їзди голів і секретарів філій, на які запрошувалися агрономи, голови спостережних рад кооперативів.

Утвердилася спільна праця “Сільського господаря” і кооперації. Товариство стало юридичним членом центральних союзів кооперативів, його делегати з 1936 р. входили до Наглядової ради “Центросоюзу” і Ради Ревізійного союзу українських кооперативів, організаційний відділ якого координував працю “Сільського господаря” і кооперації. “Центросоюз” із серпня 1937 р. оплачував спеціального агронома, який займався питаннями якості рослинної продукції селянських господарств. Інспекторат агрономічної праці у 1938 р. ухвалив спеціальне рішення про поглиблення спільної праці агрономів та інструкторів товариства з службовцями кооперативів [[405, арк.43; 408, арк.32].

Особлива увага приділялася поширенню впливу “Сільського господаря” у північно-західних українських землях і Лемківщині. Впродовж 1924–1928 рр. через книгарні у Почаєві, Кременці, Луцьку, Рівне, Володимир-Волинському поширювалася видана товариством література. Господарські огляди цих земель друкувалися у журналі “Сільський господар”. Представники товариства викладали на господарських курсах у Кременці, Почаєві. У 1928 р. почала працювати філія у Луцьку, у 1932 р. — у Кременці [87, с.21; 88, с.22; 141, с.514–519; 428, арк.3].

Влада свідомо гальмувала зростання товариства. Було заборонено заснування філій у Рівному, Острозі, Володимир-Волинському, Холмі, Ковелі, у 1935 р. закрита філія у Кременці, у 1937 р. — Луцьку. Щороку не реєструвалися та закривалися гуртки. Лише у 1938 р. їх кількість становила 23,

з них 4 останніх на Волині. Тернопільське воєводське управління до 1934 р. не затверджувало статут товариства 1929 р., перешкоджаючи заснуванню та перереєстрації гуртків [93, с.18; 97, с.21; 346, арк.12].

За даними централі “Сільського господаря” товариство об’єднувало гуртки у 53,8% громад і 17,6% українських господарств Східної Галичини. Зростала середня кількість членів у гуртках: 1934 р. — 41, 1938 р. — 77. Розбудову організаційної мережі “Сільського господаря” характеризують дані табл. 2.7 [96, с.21–22].

Таблиця 2.7

Динаміка організаційної мережі товариства “Сільський господар”

Члени товариства	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1937 р.	1938 р.
Філії	66	65	63	60	60
Гуртки	1287	1451	1683	1840	2009
Разом філій і гуртків	1353	1516	1746	1900	2068
Фізичні особи:					
Чоловіки	57112	76471	103365	126450	155655
Жінки	4760	7069	13565	19152	27989
Правні особи:	1925	2038	2185	2216	2254
Центральні установи	13	13	13	13	14
Союзи кооперативів	29	29	28	27	27
Сільські кооперативи	1731	1861	2000	2047	2081
Молочарські кооперативи	152	135	144	129	132
Усіх членів товариства	60390	80025	103305	120566	159927
Гуртки у воєводствах:					
Львівське	466	461	529	617	671
Станіславське	420	472	524	587	668
Тернопільське	335	451	571	628	665
Волинське	61	64	55	4	–
Краківське	5	3	4	4	4

У документах “Сільського господаря” і польських органів влади автором не знайдені документи щодо соціального складу селян — членів товариства. Співставлення чисельності гуртківців і соціальних груп селянства за рівнем землезабезпеченості дозволяє зробити висновок-припущення, що працювали у

гуртках середні та заможні селяни і лише незначна частина власників 2–5-гектарних господарств. Праця осередків товариства об'єднала активних та ініціативних селян-господарів, які прагнули оволодіти теоретичними і практичними знаннями модерного господарювання для впровадження їх у практику. Питання членства у товаристві завжди було актуальною проблемою. За статутом “Сільський господар” був масовою організацією селян і всіх, зацікавлених у розвитку сільського господарства. Ніяких обмежень не було. Політика керівництва товариства спрямовувалася на заохочення до праці у гуртках усіх селян громади, а з другої половини 30-х років питання про масове членство стало одним з основних у роботі.

Складною проблемою були стосунки “Сільського господаря” з державними і самоврядними польськими структурами. Ідеологія українського громадсько-економічного життя суперечила унітарній політиці Речіпосполитої Польської. Влада вважала, що товариство дублює роботу польських організацій. Керівництво “Сільського господаря” прагнуло утвердити товариство як єдиного на українських землях захисника прав українського селянства, здобути належний вплив на формування господарської політики Польської держави на центральному і місцевому рівнях, на всі державно-господарські установи. Від влади вимагалось офіційне визнання “Сільського господаря” головною хліборобською організацією українського селянства, рівноправною з польськими товариствами [87, с.11–12].

З розбудовою польської національної системи громадської агрономії осередки “Сільського господаря” працювали на утвердження у територіально-господарському самоврядуванні. Представники товариства входили до Державної сільськогосподарської ради у Варшаві, воєводських і повітових рад, Львівської хліборобської палати, повітових аграрних комітетів, усіх господарських установ воєводств, повітів і громад. У Львівській хліборобській палаті інтереси українських селян представляв “Український клуб”. Його очолювали Т.Войнаровський (1934–1936 рр.) і Ю.Павликовський (1937–1939 рр.), які одночасно були віце-президентами палати. Керівництво товариства

вимагало представництва у Поліській, Волинській, Люблінській хліборобських палатах [93, с.10; 117, с.199–203; 119, с.225–229; 311, с.287]. Інтереси українського селянства обороняли члени товариства, депутати польського парламенту (сенату і сейму), які входили до Української парламентської репрезентації — об'єднання українських депутатів.

Товариство добилося визнання самостійності та методів праці в усіх ділянках громадсько-агрономічної праці, врахування його діяльності при розробці та проведенні агрозаходів. Агрономи товариства подавали клопотання з господарських справ нарівні з польськими агрономами. У 1932 р. Міністерство сільського господарства затвердило план праці “Сільського господаря”, що свідчило про його офіційне визнання і дозволило брати участь у праці самоврядування на рівні з іншими хліборобськими товариствами [342, арк.19; 343, арк.1]. У 1934 р. Львівська хліборобська палата визнала “Сільський господар” організацією, завдання якої займатися “поліпшенням сільськогосподарської продукції” з метою збільшення обсягів і раціоналізації виробництва, стандартизації та якості продуктів [373, арк.17].

У другій половині 30-х років керівництво товариства проводило політику використання для господарсько-культурного піднесення українського села всіх можливостей Польської держави, посилювало взаємодію з органами самоврядування і польськими товариствами сільського господарства. Головна рада “Сільського господаря” 19 квітня, Президія товариства 6 жовтня 1934 р. ухвалили рішення про вступ товариства до загальнопольського Союзу хліборобських палат і організацій рільничих. Оскільки “Сільський господар” серед засновників товариства не був названий, лише у квітні 1936 р. його представники увійшли до ради Союзу, а у липні взяли участь у з'їзді хліборобських організацій Польщі на правах гостей [94, с.10; 335, арк.14].

У 1939 р. для підготовки плану економічного розвитку Польської держави на 1940 р. і наступне триріччя при Львівській хліборобській палаті було створено міжорганізаційний господарський комітет, на місцях відповідні волосні та повітові комітети. Члени “Сільського господаря” добивалися

входження до цих комітетів, обрання їх передовиками або помічниками передовиків у громадах, отже, виступали за посилення активної участі українців у господарському самоврядуванні [121, с.205–206; 351, арк.36].

Керівництво “Сільського господаря” прагнуло розвивати міжнародні контакти. Делегати товариства представляли інтереси сільських господарів Західної України на XV (1931 р.) і XVI (1934 р.) міжнародних хліборобських конгресах. Товариство взяло участь у світовій виставці в Чикаго (травень — листопад 1933 р.), де виставило карту західноукраїнських земель з філіями і гуртками “Сільського господаря”, діаграми з характеристикою роботи товариства [116, с.50–51; 237, с.374].

У 1939 р. польська влада почала реорганізацію Львівської хліборобської палати на окремі хліборобські палати у Львівському, Тернопільському, Станіславському воєводствах. Усі сільськогосподарські товариства держави об’єднувалися у секції добровільних земельних організацій при Союзі хліборобських палат і організацій рільничих. “Сільському господареві” було запропоновано перебудуватися на воєводські товариства. Українські громадські діячі розцінили це як політику нищення українського організаційного та економічного розвитку. Влада заборонила у 1939 р. широке святкування 40-ліття “Сільського господаря”, почала закривати гуртки, забороняла збори і сходини, арештовувала провідників “Сільського господаря” [141, с.224–225; 187; 335, арк.14].

2.3. Розвиток теоретико-методологічних засад громадської агрономії діячами “Сільського господаря”

Науково-практичні засади діяльності “Сільського господаря” формувалися на основі теоретичних досліджень вчених, практичному досвіді громадсько-агрономічної практики індустріальних країн світу, Наддніпрянської України дореволюційних часів і у роки національно-визвольних змагань, національних

господарських традиціях. Важливе значення мала співпраця діячів товариства з українськими вченими К.Мацієвичем і В.Доманицьким.

Товариство “Сільський господар” стало осередком агрономічної думки на українських землях. Успішно поєднували практичну і наукову діяльність агрономи “Сільського господаря” Ю.Павликовський [171–187], А.Романенко [205–207], Є.Храпливий [280–312]. Аналіз їх теоретичної спадщини дає змогу стверджувати про значний внесок у формування громадської агрономії як самостійної науки. Дослідники зосередили увагу на питаннях формування аграрної політики; змісту і значення громадсько-агрономічної діяльності у реформуванні сільського господарства, напрямках, методах і засобах агрономічної допомоги; розвивали досягнення світової та української аграрної думки відповідно до умов Галичини; поширювали ідеї громадської агрономії серед українського селянства і сприяли визнанню її необхідності суспільною свідомістю. Праці вчених мали прикладний регіональний характер, ґрунтувалися на аналізі, узагальненні місцевого матеріалу та праці товариства, матеріал висвітлювався конкретно, висновки стали основою програми організації агрономічної допомоги українському селянству. Систематизація знань посилювалася з зростанням досвіду практичної діяльності.

Найважливішим результатом наукових досліджень стало вироблення в умовах Речіпосполитої Польської теоретичних засад регіональної української національної економічної політики. Ю.Павликовський обґрунтував положення, що, оскільки Польська держава не враховує інтересів українського народу, необхідно розвивати власне національне життя, розвиток якого охоплює “суму змагань і осягів народу у ділянці духовної і матеріальної культури, гармонійності їх цілості і формування матеріальних і духовних основ рідної цивілізації” [185, с.4]. Він наголошував, що “основою на якій народ будує своє вільне життя є ділянка культурна, економічна, політична. Всі вони важні, та найважливіша з них — ділянка економічна” [184, с.6]. Стверджував, що українці мають право формувати і проводити в життя власну економічну політику. Розвиваючи ідеологію “органічної праці”, Ю.Павликовський

обґрунтовував ідею господарського націоналізму, “боротьби за право на економічний розвиток” і розбудови українського “національного господарства на власних матеріальних і моральних можливостях”. Для цього необхідно піднести ефективність сільського господарства, розвивати промисловість і торгівлю, збільшити можливості праці для українців [171, с.35–36; 173; 399, арк.3; 443, арк.29].

Як господарське, суспільне і національне питання українського народу розглядалося формування національної аграрної програми. Вона охоплювала “оборону життєвих потреб хліборобської верстви ... працю організованих сил народу над добуттям землі, над розповсюдженням і поглибленням знання сільськогосподарської культури, над підношенням видатності і прибутковості сільськогосподарського виробництва” [171, с.36].

Принциповою основою господарської діяльності визнавалася приватна власність. На думку Ю.Павликовського “індивідуальне приватновласницьке господарство є типовим, глибоко у психіці українського рільника вкоріненим поняттям, підставовим звеном існування і розвою сільськогосподарської культури” [171, с.36]. Розглядаючи проблему еволюції приватної власності на західноукраїнських землях, він зазначав, що обмеження польською владою прав українців на землю має суспільно-політичні і національні наслідки. У працях “Земельна справа у Східній Галичині” [178], “В обороні рідної землі” [174] та “За землю Батьківщини” [177] вчений обґрунтував природні, історичні, економічні права українців на споконвічну спадщину — землю своєї національної території. Земельне питання для української нації мало значення не тільки тому, що українці практично всі хлібороби, але й тому, що іноземна колонізація змінює етнічне обличчя української землі, а це знищує джерела відродження народу. “На всіх західноукраїнських землях повинен підвестися поважний і зрівноважений голос трудового народу в обороні рідної землі” [174, с.68].

Як прибічники теорії селянського трудового господарства, українські агрономи вважали, що земельна реформа повинна створити оптимальне

землеволодіння для розвитку всіх суб'єктів господарювання. Наголошували, що перехід навіть усієї земельної власності у трудові руки, ніколи не забезпечить підвищення продуктивності сільського господарства. Було зроблено висновок, що господарське відродження села можливе через раціональне ефективне господарювання, тому громадська агрономія є реальною допомогою кожному селянському господарству. Є.Храпливий і Ю.Павликовський відзначали, що громадсько-агрономічні заходи сприяють розв'язанню приватногосподарських проблем: зміцнюють і реорганізують трудові господарства за промислово-виробничим типом, забезпечують інноваційний та сталий розвиток виробництва, підносять продуктивність та прибутковість, культуру і добробут селянських господарств. Одночасно вони реформують міжгосподарські відносини, допомагають входженню селянських господарств до ринкової економіки, отже, забезпечують народногосподарські потреби країни. Громадська агрономія показує селянину шляхи збільшення доходності господарства при залученні мінімальних засобів, що є в його розпорядженні [171, с.36–38; 184, с.13; 298, с.334–335; 308, с.3–4].

Виходячи з положення, що громадська агрономія є системою заходів незалежно від джерел: держави і місцевих громадських, публічно-правових організацій, українські агрономи обґрунтували необхідність для товариства “Сільський господар” власної агрономічної організації. Об'єднання агрономів і селян, проведення агрономічної допомоги через осередки товариства дозволяло отримати її найширшим верствам сільських господарів. Створювалися можливості свідомого та організованого захисту їх соціальних та економічних прав. Стверджувалося, що від організованості та фінансової спроможності товариства залежала ефективність впливу на державну політику, свідома участь селян у сільськогосподарському виробництві [285, с.12–13; 308, с.17–23].

Опрацьовуючи питання змісту громадської агрономії, Є.Храпливий у книзі “Шляхи праці нашої суспільної агрономії” (1931 р.), писав: “Найобширніше поле праці нашої суспільної агрономії залишається в опіці над індивідуальним селянським господарством...Суспільна агрономія старається за організацію

праці і капіталів, за влучні технічні методи праці, за налагодження організованої доставки всього потрібного в господарстві та за налагодження організованого збуту продуктів сільського господарства...зробити господарство селянина рентовним, дати йому змогу прожити з ріднею, а в кінці щоби зробити його як продуцента і продавця незалежними від приватної торгівлі і переводити її в організованих формах” [306, с.6].

Аналіз праць українських вчених свідчить про концентрацію думки на обґрунтуванні організаційно-виробничої діяльності агрономічної організації.

Значна увага приділялася проблемі господарської самодіяльності хліборобського населення як основи агрокультурного поступу. Українські агрономи відзначали, що господарський і культурний рівень селянських господарств має підвищуватися з ініціативи самого селянства й агрономів, які його обслуговують. Формою господарської самодіяльності є громадські сільськогосподарські товариства та кооперативні спілки, які сприяють розвиткові самопомоги, самоосвіти, самовиховання, самоуправління селянства, ініціюють заходи з культурно-господарського піднесення села, визначають програму праці агрономічних організацій уряду і самоврядування, є опорними пунктами праці агрономів. Конкретно в умовах західноукраїнських земель наближення агрономічної діяльності до українських господарів можливе через мережу гуртків “Сільського господаря”, створенні при філіях і гуртках товариства секцій з різних галузей сільського господарства, а потім на їх основі нових сільськогосподарських організацій (професійних, виробничих, збутових) [136, с.340–346; 285, с.10, 11; 21–54].

Надзвичайне значення надавалося агрономічній діяльності щодо розвитку кооперативної самодіяльності селянства. Теоретик українського кооператизму Ю.Павликовський писав, що концентрація організованих народних мас у товаристві “Сільський господар” і сільськогосподарській кооперації необхідна, оскільки вони “не заперечуючи приватної власності, не вражаючи українського рільника, спроможні підносити українських хліборобів на вищий щабель господарської і громадської культури...стати творцями національної

господарської організації” [171, с.35–36]. Вченому належить ідея післявоєнної відбудови економічного життя Східної Галичини на основі розвитку кооперації. Проте як і К.Мацієвич, він не розглядав кооперативний рух як виняткове знаряддя у справі економічного і культурного піднесення українського села. Постійно обґрунтовував положення, що товариство “Сільський господар” і кооперативи є складовими єдиної сільськогосподарської організації українського села, яка “при пануючій системі нищення рільника як найменше віддала би його нищенню, як найуспішніше боронила його і рівночасно власними силами розвивала сільськогосподарську культуру селянських господарств”. Важливо посилити виробничий характер громадської агрономії та кооперації [183; 184]. Для цього необхідні особистий взаємозв’язок членів виконавчо-розпорядних органів, масове членство у товаристві кооперативів, їх матеріальна підтримка агрономічної праці. “Наша кооперація мусить в першу чергу носити знамя сільськогосподарської кооперації” — зазначав Ю.Павликовський [183, с.15]. Українські агрономи були переконані, “Сільський господар”, українські кооперативи, просвітні та молодіжні товариства, політичні партії, програми яких враховували життєві інтереси села, створювали організовані сили народу для здійснення програми розвитку національного життя [171, с.36, 44; 183, с.8; 185; 309, с.17–38].

Є.Храпливий у одній з перших своїх статей з теорії громадсько-агрономічної діяльності “Ще до питання про налагодження агрономічної роботи в краю” доводив, що без суспільної агрономії, отже праці “Сільського господаря”, сільськогосподарської кооперації не зможе розвиватися [306]. У книзі “Як піднести наше хліборобство. Про співпрацю кооперації, “Сільського господаря” і культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії” [309] він наголошував на спільній меті хліборобського товариства і сільськогосподарської кооперації — забезпечити тривкі основи господарського і культурного розвитку села. Завдання “Сільського господаря” — піднести аграрну культуру сільського господарства, забезпечити якість сільськогосподарської продукції відповідно вимогам світового аграрного

ринку. Кооперація допоможе селянам розв'язати постачальницько-збутові та фінансові проблеми, створить умови для господарського піднесення села. Отже, агрономічна діяльність “Сільського господаря” має бути підставою для сільськогосподарської кооперації, яка в свою чергу її матеріальною основою. Дослідник розвивав і захищав ідею створення у кожному селі гуртка “Сільського господаря” і сільськогосподарського кооперативу. Кожен свідомий хлібороб має бути членом гуртка “Сільського господаря”, купувати і збувати продукцію через українську кооперацію [302].

Обґрунтовувався зв'язок громадської агрономії з таким напрямом земельної реформи як землевпорядкування. На думку українських вчених комасація і меліорація повинні бути вихідним моментом реорганізації селянських господарств: правильно організувати та раціоналізувати земельну площу, створити основи “розумного господарювання”, можливості впровадження новітніх технологій, збільшити орні землі шляхом ліквідації внутрішньо- і міжгосподарських меж і доріг, зменшити залежність від сусідів, запровадити сівозміни, механізувати працю, окультурити пасовиська і луки, надати працю безробітним, отримати державні кредити. За підрахунками агрономів виконання цих умов уможливило подвоєння врожайності і потроєння кормовиробництва. Тому, організація земельної площі повинна мати агрономічний характер. Комасація і меліорація пов'язувалася не лише з сільськогосподарським прогресом, але й з політично-культурними завданнями. Агрономи не підтримували “хутірної комасації”, що нищила єдність села, ускладнювала його кооперативну, просвітню, шкільну та господарську організацію [285, с.139–142].

Агрономи наголошували на необхідності економізувати селянську працю. Необхідно навчити селян вести бухгалтерію, форма якої має бути простою, охоплювати щоденні господарсько-бюджетні записи фінансової діяльності, використання робочого часу, доходів і видатків [211, с.128; 216, с.174; 229, с.40–42]. Є.Храпливий підготував “Книговодство сільськогосподарське” (приблизно у 1939 р.), в якому показав значення рахунковості (бухгалтерського

обліку) для селянських господарств, пояснював форми і системи обліку, звітності, такі економічні поняття як дохід, прибуток, сільськогосподарський дохід, земельна рента тощо [287]. У 1934–1939 рр. почали вивчати можливості внутрішньогосподарського планування у селянських господарствах [121, с.66–69; 239, с.209–211; 241, с.195–196].

Особливістю підходу агрономів “Сільського господаря” до проблем сільськогосподарської просвіти селянства було визнання професійної освіти як її складової. Є.Храпливий у книгах “За наше хліборобське шкільництво” [284], “Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва” [294] висловив думку, що селяни працюють ефективно у межах досвіду та інформації, якими володіють, сільськогосподарські знання є основою прибутковості селянської землі, реформи сільськогосподарського виробництва базуються на певному рівні спеціальної освіти й науки. Вчений виробив концепцію розвитку сільськогосподарської освіти на західноукраїнських землях: заснувати навчальні заклади з українською мовою навчання під патронатом “Сільського господаря”, “Центросоюзу”, “Маслосоюзу” і “Рідної школи”; першочергово організувати аграрно-економічний вуз як осередок української агрономічної й економічної науки; фахові школи повинні стати осередками поширення хліборобської культури у краї: навчальний процес наблизити до потреб регіону праці, проводити науково-показові дослідження, для практичних занять мати земельні ділянки, переважних у даній місцевості розмірів, зацікавити важливістю освіти селян, діти яких мають навчатися, брати активну участь у реорганізації селянського господарства і надавати безпосередню агрономічну допомогу селянам; засновувати музеї сільського господарства.

У працях Є.Храпливого [296; 312] і А.Романенка [206] за американським і європейським прикладом були вироблені теоретичні основи організаційної, навчальної та виховної роботи серед селянської молоді, яка у майбутньому повинна піднести культуру села, зміцнити його добробут і стати міцною основою українського народу. Концепція руху Хліборобського вишколу молоді розглядала і пропагувала організацію як добровільне об’єднання молоді, в

якому під наглядом господарів і господинь вона виховувалася б на свідомих громадян, оволодівала сільськогосподарськими знаннями, вчилася бути поступовими господарями.

Слід відзначити, що для теоретичних розробок українських агрономів актуальною проблемою було вивчення місцевого сільського господарства: економічних, агрокультурно-технічних і ринкових умов господарювання, змісту і напрямів еволюції місцевого господарства, типів господарств. На думку Є.Храпливого це дозволило б виробити програму праці селян з реорганізації власних господарств, безпомилково визначити систему агрозаходів і забезпечити наступність у роботі. Він наголошував, що громадська агрономія “приносить тоді користь, коли вона оперта на випробуваних способах і методах праці. Треба не раз цілих десятиліть, щоби установити цей зміст агрономічної роботи в поодиноких районах” [309, с.12].

Програма агрономічного вивчення окремих господарств і повітів охоплювала “...обслідування кількості і якості ґрунтів та їх розміщення, стану живого і мертвого інвентарю, приблизної грошової спроможності господарств, віддалення їх від ярмаркового міста і залізниці, стан доріг, оплата за робочий день, можливості здобуття дешевої енергії, взаємовідносини між господарями, кількість і сила місцевих хліборобських організацій” [136, с.340]. Але конкретної методики дослідження селянських господарств вироблено не було. Стаття агронома В.Мосори “Стрийський повіт. Господарська монографія” стала єдиною спробою вивчення господарства конкретного повіту для наукового обґрунтування агрономічної роботи [137, с.139–143].

Регіональний підхід до аналізу господарських і природних умов, земельних відносин, галузевої структури поміщицького і селянського сільськогосподарського виробництва Західної України характерний для історико-економічних монографій Є.Храпливого: “Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1880 р. до 1930 р.” (1933 р.) [292], і “Сільське господарство Галицько-Волинських земель” (1936 р.) [298], “Карпатська Україна в числах” (1939 р.) [286], “Господарство Холмщини й

Підляшшя” (1941 р.) [281]. Результатом дослідження став висновок, що “суспільна агрономія — єдиний шлях рятування селян з голоду і нужди” [298, с.334]. Рекомендації щодо доцільності розвитку і розміщення галузей рослинництва і тваринництва, спеціалізації окремих районів, системи громадсько-агрономічних заходів для піднесення продуктивності селянських господарств були використані при опрацюванні програми діяльності “Сільського господаря”. На думку С.Злупка, дослідження Є.Храпливим господарської культури західноукраїнських етнічних територій стали значним внеском в українську історико-економічну науку, вчення про господарську просторову економетрію і регіоніку — в українську економічну думку [109, с.71–85].

Питання методів і засобів громадсько-агрономічної діяльності Є.Храпливий розвинув у праці “За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії “Сільського господаря” та як в них працювати” [285]. Вихідним моментом було положення про надання агрономічної допомоги господарям, які організовують приватне господарство за власною волею і розумінням. Отже, у роботі агрономічної організації головне переконати селян у перевагах того чи іншого прийому, довести його більшу вигідність. Вчений проаналізував такі методи агрономічної праці: теоретичне навчання через усну і друковану пропаганду, практичне навчання через показові заходи, змагально-заохочувальний та організаційно-виробничий; розглянув технологію конкретних засобів агрономічного впливу. Книга Є.Храпливого стала підручником з організації поступового господарювання в українському селі.

Результативність громадської агрономії пов’язувалася з ефективністю праці агронома. Теоретики і практики агрономічної роботи вважали його громадським діячем, який служить справі господарського відродження своєї країни. Обґрунтовувалися три основні функції агронома: пропагандиста і вчителя нових методів господарювання; організатора і консультанта окремих господарів, установ; дослідника місцевого господарства для наукового обґрунтування своєї діяльності. Є.Храпливий писав, що суспільна агрономія

створила новий тип агронома, агронома на народній службі, агронома-суспільника [285, с.57; 308, с.12–13]. Ставилося завдання, щоб забезпечити агрономічною допомогою всі села, “агроном при гуртку — точка гордості кожного свідомого села” [309, с.33].

Усвідомлюючи неможливість власними ресурсами “Сільського господаря” і національної кооперації вирішувати завдання агрономічної роботи, агрономи наголошували, що товариство повинно добиватися представництва і лобювати українські інтереси в органах територіального самоврядування, хліборобській палаті, повітових аграрних комітетах, інших економічних комітетах, які матеріально і морально підтримували працю вільних сільськогосподарських союзів. Опрацьовувалися питання ділової співпраці з польськими урядовими і самоврядними органами. Філії та гуртки “Сільського господаря” повинні бути ініціаторами господарських справ повітового самоврядування, відстоювати програму національного економічного життя при розробці питань місцевої сільськогосподарської політики. Необхідно добиватися, щоб рішення приймалися “по лінії потреб українського народу на українській прадідній землі”, представляли їх “селяни і фахівці з громадськими прикметами, вірні ідеї української нації, які можуть працею своєю і непохитним характером спричинитися до успіхів нашої народної організованої маси в поході її до розв’язанні аграрної справи” [171, С.43]. Ідеологи українського національного життя вважали, що допомога державних і самоврядних органів повинна гарантувати самостійність і самодіяльність “Сільського господаря” та української кооперації. Так, до Львівської хліборобської палати ставилися вимоги керуватися щодо господарських організацій засадами рівності і рівноправності без огляду на те, яке національне середовище ці організації представляли [171, с.35–44; 187, с.30–31; 285, с.57; 341, арк.5; 351, арк.36].

Досвід агрокультурної діяльності “Сільського господаря” і фактичний матеріал з еволюції аграрної культури на західноукраїнських землях використовували вчені Української господарської академії (м.Подебради) при теоретичному висвітленні громадської агрономії як окремої наукової

дисципліни. Професорська рада Академії планувала, що агрономи товариства Ю.Павликовський, А.Романенко, М.Холевчук, Є.Храпливий будуть читати певні теми на агрономічних курсах [317, арк.89]. Зберіглися свідчення, що Ю.Павликовський, М.Каплистий, А.Романенко, Є.Храпливий, М.Холевчук, А.Палій залучалися до написання двотомного підручника з громадської агрономії. Перший том “Підстава та загальна методика праці з агрономії” мав складатися з 26 лекцій за авторством 8 науковців, другий том “Спеціальна методика праці суспільної агрономії” — з 34 лекцій, написаних 10 авторами (загальний обсяг — 60 друкованих аркушів) [138, с.31–32].

Аналізуючи теоретичну працю агрономів “Сільського господаря”, Є. Храпливий писав, що вони виробили “окрему методику суспільно-агрономічної роботи, що напевне знайде своє місце й оцінку в рамках науки громадської агрономії” [307, с.269].

2.4. Створення агрономічної організації. Програма агрономічної праці товариства “Сільський господар”

Творцями громадсько-агрономічної праці “Сільського господаря” були українські агрономи. У спільній праці з піднесення культури та добробуту українського села об’єдналися учасники національно-визвольних змагань і покоління 30-х років, західні українці та емігранти з Наддніпрянської України. Вони вважали свою працю вкладом у національно-визвольну боротьбу українського народу. За неповними даними впродовж 20–30-х рр. у товаристві у певний час працював 141 агроном з вищою освітою [141, с.583–591].

За ухвалою господарського з’їзду 15 липня 1924 р. агрономи стали службовцями союзів кооперативів і рільничими інспекторами “Сільського господаря” [183, с.45–46]. Ідеологічним і науково-методологічним центром українських агрономів мала стати заснована 26 липня 1925 р. “Спілка українських агрономів” — професійна організація та одночасно закупівельно-збутовий кооператив для матеріальної підтримки агрономів. Через орієнтацію

на торговельну діяльність, керівництво спілки не займалося професійними справами агрономів. У 1931 р. спілка збанкрутувала [38, с.3; 237, с.377].

Перший з'їзд українських агрономів 15 липня 1927 р. ухвалив рішення про працю “Спілки українських агрономів” у організаційних рамках “Сільського господаря” і “Центросоюзу”. На загальних зборах “Сільського господаря” 30 листопада 1927 р. агрономи виступили з програмою його праці як осередку громадської агрономії у краї [87, с.6; 215, с.163]. Це рішення було підтримано Головною радою товариства 22 січня 1928 р., першим з'їздом голів філій і агрономів 30 березня 1928 р. “Сільський господар” взяв на себе ініціативу розв'язання професійних справ агрономів. Створена при централі колегія агрономів зобов'язалася виробляти і реалізовувати програму сільськогосподарської праці у краї [88, с.8–9, 21–22; 135, с.259]. Зросла кількість агрономів товариства: на кінець 1927 р. — 15, на 21 червня 1929 р. — 42, з них у повітах — 35. Були запрошені агрономи — випускники Української господарської академії у м. Подебради Ч.С.Р. [300, с.13].

Формування організації українських агрономів вирішувалося через визначення прав і обов'язків агрономів, джерел фінансування громадсько-агрономічної праці. Комісія з представників “Сільського господаря” і кооперативних союзів на основі дискусій на другому (24 листопада 1928 р.) і третьому (28 березня 1929 р.) з'їздах агрономів підготувала проект “Службових правил” повітових агрономів. На посади призначалися спеціалісти з вищою освітою та однорічною практикою на конкурсній основі із завданням “вести всю агросупільну та агротехнічну роботу в обсязі роботи товариства “Сільський господар” в даному районі та бути експертом для справ сільськогосподарської праці і сільськогосподарської торгівлі повітових союзів кооперативів” [324, арк.1]. Помічниками агрономів мали працювати агрономічні старости з середньою або нижчою агрономічною освітою, випускники спеціальних курсів “Сільського господаря” [141, с.79; 313, с.17; 328, арк.1–2].

З поширенням економічної кризи союзи кооперативів почали звільняти агрономів без погодження з “Сільським господарем”. На кінець 1929 р. працювали 37, 1930 р. — 12 агрономів [358, арк.2–4]. За цих умов згідно з ухвалами наради повітових агрономів 21 березня 1930 р., четвертого з’їзду агрономів 11 квітня 1930 р. і конференції Ревізійного союзу українських кооперативів агрономи з 1 грудня 1930 р. стали службовцями “Сільського господаря”, фінансування їх праці залишалося за кооперативами. Планувалося, що у 1931 р. галицькі землі будуть поділені на 30 агрорайонів, агрономи будуть обслуговувати чітко визначені повіти [313, с.18; 357, арк.2–4; 396, арк.2–3, 17; 410, арк.5–6]. Кількість повітових агрономів збільшувалася: на 1 січня 1932 р. — 15, 1933 р. — 25, 1934 р. — 29, 1935 р. — 41 [93, с.18]. Динаміку зростання агроперсоналу “Сільського господаря” впродовж 1935–1938 рр. характеризує таблиця 2.8 [96, с.29–30]. Зазначене в таблиці зниження освітнього рівня агроперсоналу зумовлено зростанням технічних працівників, які закінчили курси “Сільського господаря”, звільненням агрономів з вищою освітою, які отримували 150–200 зл. на місяць, коли інструктори Малопольського товариства хліборобського — 500–600 зл. [474, с.58].

Таблиця 2.8

Агрономічний персонал товариства “Сільський господар”, 1935–1938 рр.

Освіта працівників	При централі				При філіях				Ветлікарів			Разом			
	1935	1936	1937	1938	1935	1936	1937	1938	1936	1937	1938	1935	1936	1937	1938
З вищою	6	6	8	12	33	47	58	59	7	12	18	39	53	66	71
З середньою, нижчою	–	–	–	–	3	11	16	19	–	–	–	3	11	16	19
Разом	6	6	8	12	36	58	74	78	7	12	18	42	64	82	90
З фаховими курсами	–	5	5	6	11	32	35	55	–	–	–	11	37	40	61
Загальний стан	6	11	13	18	47	90	109	133	7	12	18	53	101	122	151

Організаційною формою агрономічної організації “Сільського господаря” була повітово-філіальна. Агрономічний персонал філій залежно від коштів складався з повітового агронома, ветеринарного лікаря, інструкторів. Його зростання обмежувалося повільним формуванням у бюджетах Ревізійного

союзу українських кооперативів, “Центросоюзу” і “Маслосоюзу” коштів на утримання агроперсоналу. У 1938 р. 53 філії “Сільського господаря” мали агрономів. Їх не було при філіях у Заліщиках, Жав’є, Миколаєві, Сколе, Сянок, Турка, Ярослав. [97, с.29; 358, арк.30–32; 449, арк.5–6]. У серпні 1939 р. розподіл агроперсоналу по воєводствам був таким: у Львівському працювали 50 спеціалістів, з них 15 з вищою освітою і 5 ветлікарів, у Станіславському — відповідно 44, 17 і 1, у Тернопільському — 38, 16 і 1 [450, арк.79].

Роль координаційних органів виконували Інспекторат агрономічної праці та з’їзди українських агрономів, яких до вересня 1939 р. відбулося 19. З’їзди стали постійним колегіальним органом, центром агрономічної думки, вироблення та організаційно-фахового керівництва агрономічними заходами. Вони визначали напрями, завдання, методику праці, забезпечували зв’язок між правлінням “Сільського господаря” і філіями, розглядали питання загально-агрономічного та народногосподарського (додаток К).

Повільно роз’язувалося питання заснування товариства українських агрономів. 25 вересня 1931 р. після п’ятого з’їзду агрономів “Сільського господаря” при Українському технічному товаристві засновано на чолі з А. Романенко — директором “Сільського господаря” секцію агрономів, як початок професійної організації агрономів [141, с.80]. Сьомий з’їзд агрономів 21 жовтня 1932 р. звернувся до Інспекторату аграрної праці щодо “упорядкування умов праці агрономів” [313, с.19]. Цим питаннями Інспекторат агрономічної праці займався впродовж 1934 р. [402, арк. 23–24, 47]. Лише дев’ятий з’їзд агрономів 30 березня 1935 р. ухвалив рішення про створення професійної організації агрономів, обрав комісію для опрацювання статуту та службових правил [403, арк.1–2]. Влада зареєструвала статут 7 листопада 1936 р. Установчі збори Товариства українських агрономів за участю 60 осіб відбулися 25 листопада 1936 р. Завданням товариства було “зробити працю творчою, високо держати агрономічний прапор в рядах походу за краще завтра нації” [313, с.19–20; 266, с.37–38, 43–44]. Наступні щорічні загальні збори Товариства українських агрономів ухвалили план фінансування агрономічної

праці через спеціальний фонд “Сільського господаря”, створений внесками “Центросоюзу”, “Маслосоюзу” і “Центробанку”, приймали на роботу агрономів. При товаристві працювали комісії професійних справ, фінансова, видавнича, секції агрономів-дублянців й інструкторів агрономічної праці [141, с.81; 269, с.37–39].

Зупинимося на вирішенні проблеми фінансування агрономічної діяльності “Сільського господаря”. Орієнтація на кооперативну агрономію у 1920–1924 рр. передбачала фінансування агрономічної роботи кооперативами. Із відновленням самостійності “Сільського господаря” (1924 р.) планувалося, що товариство захист прав селян буде фінансувати власними коштами, агрокультурну діяльність — за допомогою союзів кооперативів і “Центросоюзу”, працю агрономів — низових кооперативів. Щорічні членські внески становили 1 зл. з фізичних і 10 зл. із юридичних членів [37, с.119; 183, с.46]. Упродовж 1924–1929 рр. сталої фінансової бази бази створено не було. За домовленістю між “Сільським господарем” і кооперативними центрами з 1 грудня 1930 р. кооперативи створювали фонд агрономічної праці “Сільського господаря” [358, арк.30–32]. Домовленість не діяла. Хоча за підрахунками правління “Сільського господаря” (1930 р.) оплата праці 47 повітових агрономів становила 0,27% від доходів української кооперації. “Сільський господар”, щоб вести самостійну політику і працю, намагався спиратися на власну організаційну структуру. В 1932–1933 рр. було досягнуто бюджетної рівноваги. У 1935–1939 рр. бюджет “Сільського господаря” постійно зростав (додаток 3) [93, с.194; 94, с.23; 95, с.22–23; 96, с.24]. Аналіз доходів бюджету товариства свідчить про зменшення значення коштів українських кооперативів. Цей висновок підтверджує бюджет Зборівської філії “Сільського господаря” за 1936 р., згідно якого субвенції кооперативів гурткам становили лише 27,8% загальних надходжень (додаток И) [240, с.240]. У 1937 р. українські кооперативи підтвердили створення спеціального фонду для оплати праці агрономів. За даними Ревізійного союзу українських кооперативів у 1938 р. кооперація оплачувала 108 фахівців “Сільського господаря”, у тому числі 59 з

вищою освітою і 18 ветеринарних лікарів [41, с.5; 269, с.38–39; 405, арк.47, 52–55]. Аналіз видатків “Сільського господаря” на розвиток аграрної культури показує їх зростання. Так, у 1936 р. у загальному бюджеті товариства вони становили 56,5%, у 1938 р. зросли до 76,7%. Що стосується структури видатків на агрономічну роботу, то 40% коштів спрямовувалося на просвітницьку діяльність, 15% — на розвиток рослинництва, 8% — тваринництва. Зменшилися за 1935–1938 рр. майже втричі адміністративні видатки (див. додаток 3).

Значення державних і місцевих субвенцій у бюджеті “Сільського господаря” було незначним (див. додаток 3). “Сільський господар” постійно добивався, щоб у бюджетах громад були спеціальні позиції щодо піднесення культури сільського господарства через гуртки товариства. У 1937–1938 рр. філії “Сільського господаря” вперше отримали 17 тис. зл. субвенцій повітових аграрних комітетів і 11,8 тис. — Львівської хліборобської палати [95, с.27, 71; 96, с.24, 79; 346, арк.34]. Міністерство сільського господарства після офіційного визнання діяльності товариства та узгодження планів у травні 1932 р. субвенціювало 10 тис. зл. У 1936–1938 рр. допомога стала регулярною: відповідно 17,5, 15,0 і 15,2 тис. зл. [94, с.57; 95, с.71; 96, с.79; 340, арк.11].

Аналіз документів товариства “Сільський господар” дозволяє стверджувати, що еволюція побудови та змісту громадсько-агрономічної програми відбувалася двома етапами: в умовах стабільного розвитку економіки (1924–1929 рр.) і у кризових та післякризових умовах (1930–1939 рр.). Програма формувалася у процесі роботи, відповідала макроекономічній політиці регулювання сільськогосподарського виробництва, враховувала стан і технічно-виробничі можливості селянських господарств, їх багатогалузевий, трудомісткий з низькою фондоозброєністю характер. Науково-методологічною основою програми агрономічної допомоги українському селянству були теоретичні надбання українських агрономів.

У загальних рисах напрями агрономічної допомоги селянам були накреслені в доповіді Ю.Павликовського “Про програму праці товариства” та

при її обговоренні першим повоєнним з'їздом “Сільського господаря” 24 листопада 1924 р. Господарська нарада представників філій і гуртків “Сільського господаря” 24 липня 1925 р. висунула як першочергове завдання розробку програми агрокультурного розвитку села [37, с.7–8; 87, с.5–7]. У грудні 1925 р. представники товариства Ю.Павликовський і О.Луцький взяли участь у першому засіданні Державної сільськогосподарської ради, де були обговорені завдання розвитку сільського господарства Польської держави, створені фахові комісії (економічна, економіки дрібних селянських господарств, тваринництва, рослинництва, ветеринарна, лісова, просвітницька) для вироблення галузевих планів розвитку. Ю.Павликовський увійшов до складу комісії з рослинництва [209, с.3].

Зміст громадсько-агрономічної праці “Сільського господаря” визначив перший з'їзд українських агрономів 30 березня 1927 р. Його конкретизували перший з'їзд голів філій “Сільського господаря” й агрономів (30 березня 1928 р.), другий з'їзд (24 листопада 1928 р.) і районні з'їзди подільських агрономів у Тереховлі (6–7 грудня 1928 р.) та Копиченцях (15 червня 1929 р.) [215, с.163–164; 225, с.292–293; 230, с.3; 394, арк.2–3; 397, арк.4–6].

У березні 1929 р. програма агрономічної праці товариства “Сільський господар”, узгоджена з польським законодавством про сільськогосподарську працю самоврядування та співпрацю у ньому добровільних сільськогосподарських організацій, була затверджена на загальних зборах товариства, поширювалася серед членів товариства через обіжники централі, у вигляді статей часопису “Сільський господар” [300, с.285; 339, арк.5–15].

Упродовж 1930-х рр. програма агрономічної діяльності розвивалася на господарських нарадах “Сільського господаря” та українських економічних організацій, засіданнях Інспекторату агрономічної праці, з'їздах українських агрономів, яких до вересня 1939 р. відбулося 17 [62–69; 72; 73; 76; 80; 82; 120, с.60–69; 258, с.135–160; 267, с.202–203; 358, арк.20–32; 399, арк.1–7; 402, арк.20–25; 405, арк.8–9; 407, арк.87–88; 443, арк.35–44]. Узагальнюючи досвід агрономічної допомоги селянам, правління “Сільського господаря” підготувало

комплексну програму діяльності, яка була опублікована у вигляді статей з конкретних напрямів праці у щорічному календарі товариства на 1940 р. (виданий влітку 1939 р.) [121].

Вивчення вищезазначених програмних документів дозволили зробити такі висновки.

Програма громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар” мала національний характер. Вона визначала мету: прискорити еволюційний розвиток селянського сільського господарства для створення “українського села”, “зразкового” українського селянина, фахово вишколеного з агрономічним світоглядом, “нової культури” українського села. Діяльність товариства мала перетворити українське село на “свідоме національно і заможне матеріально”, сприяти побудові національного господарства [73, с.46–47; 205, с.50]. Завданням “Сільського господаря” було “поставлення пролетаря-селянина на самостійного, національно свідомого господаря не лише дорогою побільшення землі, а також передовсім через інтенсифікацію господарської галузі” [443, арк.1].

Для досягнення декларованих мети і завдань програма охоплювала комплекс заходів: вивчення стану селянського господарства і вироблення шляхів його прискореної еволюції, створення національної аграрної освіти та дослідної справи, системи агрономічної допомоги селянам. Об’єктом праці агрономічної організації товариства були господарства селян — членів гуртків “Сільського господаря” і кооперативів. Це дозволяло конкретизувати агрономічну допомогу, одночасно через гуртківців поширити агрономічний вплив на всі господарства села. Планувалося, що гуртки стануть практичною школою для селянина, роботою кожного гуртка буде керувати агрономічний староста. Гурткам пропонувалося створити матеріальну базу, придбав один–п’ять га громадської землі [114, с.2–3; 233, с.3–5; 309, с.33].

Вивчення місцевого селянського господарства пов’язувалося з розвитком сільськогосподарської дослідної діяльності та шкільництва. Ставилися завдання створення мережі дослідних станцій і полів; заснування за фінансовою

підтримкою кооперації нижчих та три середні фахові школи, український університет з агрономічним факультетом.

Заходи щодо розвитку сільськогосподарського виробництва мали рекомендаційний характер і вперше і еволюції селянського господарства пропонували поєднати технологічні та організаційні поліпшення.

– Для відновлення і підвищення родючості ґрунту дотримуватися агротехнічних вимог і впроваджувати раціональну організацію виробничих процесів, захист рослин від шкідників; впровадження плодозмінної та сидеральної систем землеробства замість екстенсивної пануючої зернопарової. Використовувати мінеральні добрива з урахуванням їх економічної ефективності, репродукувати у селянських господарствах органічні добрива, обірник, гноївку, компост, а також поширювати сидеральні культури і вапнування ґрунтів. Власними силами проводити комасацію і меліорацію.

– У рослинництві удосконалювати сівозміни і структуру посівних площ через розширення посівів пшениці, технічних трудомістких і кормових культур; використовувати добірне насіння, організувати репродукцію стандартного збіжжя, впроваджувати високоврожайні, особливо пшениці та малопоширені технічні, сорти, адаптовані до ґрунтово-кліматичних умов краю; пересаджувати збіжжя.

– У кормовиробництві поширювати сидеральні культури; окультурювати сіножаті та пасовища, створити кооперативні пасовища.

– Для організації продуктивного тваринництва підвищувати продуктивність домашніх тварин шляхом покращення породності та впровадження існуючих технологій виробництва продукції тваринництва: повноцінної годівлі, належних санітарно-ветеринарних умов утримання сільськогосподарських тварин, вирощуванні молодняку; відтворювати поголів'я худоби згідно з визначеними державою годівельними округами; спеціалізуватися за пріоритетними галузями: молочне скотарство, свинарство і птахівництво. Тваринництво розглядалося як реальне фінансове джерело технічного і структурного оновлення селянських господарств.

– У спеціальних галузях закладати промислові сади, городи і пасіки, розвивати рибальство та шовківництво, організувати зберігання і перероблення продукції.

Увага зверталася на такі заходи, як розумна організація праці, збільшення площі трудомістких культур, використання капіталів на ті галузі та заходи, які давали найбільші відсотки на вкладений капітал

Програмні документи 30-х років рекомендували раціоналізувати селянське виробництво до вимог кооперативного збуту, зосередити працю у тих галузях, де існувала або могла існувати співпраця з кооперацією. Так, було домовлено з “Центросоюзом”, що “Сільський господар” допоможе селянам налагодити вирощування свиней на бекон і курей породи “кармазін”, за це отримуватиме відсоток з продажу бекону і яєць. Планувалося прискорити переорієнтацію виробничої структури селянських господарств з зернової на зерно-тваринницьку. Виробнича структура господарств обґрунтовувалася відповідно до кількості земельних угідь, віддаленості від міст, можливостей збуту, дотримання технології виробництва, якості та стандартизації продукції. Першочергове значення надавалося розвитку товарності селянського виробництва та порайонній спеціалізації: у промислових зонах молочного господарства, птахівництва, садівництва, городництва; у південному Подністров’ї та Покутті виноградарства, садівництва, пасічництва; у гірських повітах на бідних піщаних ґрунтах тваринництва та пасічництва; на Поділлі — зернового господарства. Було поставлено питання охорони праці сільськогосподарських робітників.

Реалізації поставлених завдань планувалися через поєднання агропропагандистських, показових, організаційно-господарських заходів агрономічної організації та гуртків товариства..

Агрономи повинні були теоретично навчати та виховувати селян через бесіди, виклади, курси, видавничу, інформативно-консультативну діяльність, виставки, хліборобські свята, музеї господарства, працювати серед селянської молоді та жінок. Показова праця мала охоплювати організацію

демонстраційних ділянок, зразкових садів, городів, пасовищ і господарств, зоотехнічних заходів, поєднуватися з конкурсами. Організаційно-виробничі заходи повинні були сприяти господарській самодіяльності селян, організувати їх у гуртках товариства, які перетворити на осередки поширення аграрної культури і навчання раціональному господарюванню; створити допоміжні установи для обслуговування виробничих процесів (пункти поширення і спільного використання машин і знарядь, злучні, зерноочисні, зерносховища), організувати міжкомунальні електрифікаційні союзи, забезпечити постійних постачальників матеріальних ресурсів, організувати збут та перероблення сільськогосподарської продукції, проводити власними силами меліорацію і комасацію, впроваджувати елементи планування і бухгалтерського обліку через заснування “рахівничих” секції у гуртках товариства.

Програма передбачала створення системи громадського сприяння процесам реформування селянського господарства, використання органів державного управління, територіального і господарського самоврядування для допомоги українському селянству;

Слід зауважити, що програмні документи значну увагу приділяли питанню вдосконалення праці повітового агронома. В умовах низької агрокультури західноукраїнського села він міг працювати як народний вчитель з великою кількістю учнів, пропагандист і технік-практик. Ставилося завдання, щоб праця агронома поступово перетворювалася на організаційно-економічну, він став контролером і порадиником у веденні господарства невеликого гуртка господарів. Однак цей напрям діяльності отримав загальну постановку лише у 1937–1938 рр., коли були зроблені перші спроби індивідуальної роботи з окремими господарями [120, с.64–69; 285, с.55–60; 308, с.14–22; 443, арк.29].

Керівництво товариства намагалося забезпечити передумови ефективності праці агрономів: єдність планів агрономічної роботи осередків, організаційне об'єднання у становому товаристві, сприяння самоосвіті через влаштування нарад, конференцій, з'їздів, екскурсій, відряджень за кордон для вивчення

досвіду інших країн, заснування спеціалізованої бібліотеки. Панувала думка щодо політичного нейтралітету агрономів [358, арк.4; 440, арк.29–34].

Аналіз програмних документів товариства дозволяє стверджувати про їх реформаторський характер. Впровадження запропонованих комплексних заходів мало забезпечити формування галузевої структури селянського виробництва зерново-тваринницького типу, ефективне використання виробничих ресурсів, організацію виробничих процесів на основі сучасних технологій. На думку українських агрономів виконання програми дозволило б за кілька років подвоїти і потроїти доходи селянських господарств, піднести врожайність, продуктивності тваринництва, збільшити валове виробництво селянської продукції, поліпшити її якість та стандартизувати її для забезпечення товарності на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Щорічні та перспективні трирічні плани на 1934–1936 і 1937–1938 рр. філій “Сільського господаря” мали індикативний характер і організаційно-виробниче спрямування. До організаційних питань відносилися кількість гуртків, секцій, членів, агрономічного персоналу, організація свят, курсів, показів-виставок, представництво членів товариства у Львівській хліборобській палаті, воєводських і повітових радах, повітових аграрних комітетах, різних господарських комісіях. Плани з рослинництва охоплювали розширення площі цукрового буряка, тютюну, льону, раковідпорної картоплі, використання стандартизованого насіння, досліді з добривами, сортовипробуванням і окультуренням пасовищ, загосподарення природних лук, кількість промислових садів, шкілок і городів, конкурси і виставки. Основними положеннями зоотехнічного розділу планів були кількість породних домашніх тварин у громадах і розплодових закладів, показові заходи (кормління, утримання тварин), конкурси тваринницьких приміщень і вирощування тварин, контроль їх продуктивності, ветеринарне обслуговування. Окремо планувалася робота секцій пасічних, шовківничих, з домашнього господарства та Хліборобського вишколу молоді. У спеціальному розділі “Збут” визначалися показники з продажу збіжжя, квасолі, худоби, птиці, свиней з урахуванням

контрактових поставок, яєць. Вказувалися завдання з комасації, меліорації, парцеляції. Визначалися конкретні заходи з теоретичного і практичного навчання селян, інноваційної діяльності та агросервісного забезпечення. Гурткам товариства рекомендувалося складати річні та перспективні плани за таким взірцем. Обов'язковою умовою була узгодженість планів з Львівською хліборобською палатою і роботою польських державно-самоврядних структур [345, арк.31–32; 348, арк.8–9, 17–20; 349, арк.6–8].

Плануванням агрономічної праці, її методичним забезпеченням займалися головні секції при правлінні “Сільського господаря”. Їх створювали і ліквідували залежно від планів, наявності фахівців, фінансових можливостей товариства. На початок 1939 р. працювали 13 секцій: організаційна, допомоги хліборобському шкільництву, Хліборобського вишколу молоді, управи ріллі та рослин, годівлі тварин, садівничо-городницька, пасічна, допомоги народному і домашньому промислу, плантаторів цукрового буряка, плантаторів тютюну, лікарських трав, плантаторів цукроварні “Поділля”, сільських господинь [96, с.25–26].

Отже, “Сільський господар” створив власну агрономічну організацію: з'їзди агрономів, дирекція товариства з галузевими відділами, агрономічна колегія та фахові галузеві секції при централі, філіальні організації. Було вироблено програму агрономічної допомоги селянським господарствам, фінансово забезпечено її реалізацію.

2.5. Внесок товариства “Сільський господар” у розвиток національної сільськогосподарської науки та освіти

За умов відсутності української сільськогосподарської науки та освіти, негативного ставлення Польської держави щодо їх створення товариство “Сільський господар” розпочало справу наукового і професійно-освітнього забезпечення зростання українського селянського сільськогосподарського виробництва.

Упродовж 1926–1929 рр. для організації дослідної роботи правління товариства уклало домовленість з Мироном Луцьким — власником насінневої фірми “М.Луцький і спілка” (с. Янчин Перемишлянського повіту), про спільне поширення серед селян насіння пшениці німецьких сортів “Баварка” і “Булава”, планової врожайності 30 ц/га, реорганізацію фірми на українську дослідну станцію з селекції пшениці та заснування першої української зоотехнічної станції для організації племінної справи, дослідів із вирощування домашніх тварин і кормовиробництва. Домовлено з Львівською дослідною станцією про спільну працю з стандартизації зерна. У 1928 р. було засновано при сільськогосподарській школі “Сільського господаря” у с. Коршеві Коломийського повіту першу українську селекційну дослідну станцію рослинництва, на Ялівці під Львовом у маєтку українських інвалідів і у Перегинську в лісах греко-католицької митрополії — дослідні станції з бджільництва і шовківництва [87, с.16; 88, с.30; 225, с.293; 327, арк.4–6]. Почалася підготовка перших наукових експедицій з морфологічно-генетичного, агрохімічного та геоботанічного дослідження ґрунтів краю. Перед агрономами товариства було поставлено завдання збору й аналізу статистично-господарської інформації щодо умов господарювання на території кожної філії [54; 299, с.23; 443, арк.1]. Ці починання з науково-дослідної роботи не знайшли свого розвитку через нерозв’язаність організаційно-фінансових проблем агрономічної праці “Сільського господаря”. Українські агрономи у своїй роботі використовували результати відділу економіки дрібного господарства Пулавського державного інституту сільського господарства, дослідних станцій Наддніпрянщини.

У 1930 р. під керівництвом директора централі “Сільського господаря” А.Романенка повітові агрономи почали колективні (точні або наукові) досліді: у 1930р. — 96, у 1931р. — 119 [354, арк.2; 360, арк.3]. Їх завданням було “перевірити поплатність технічних заходів, які переводять наукові установи, в практичному господарюванні; це є так зване економічне досвідництво, яке для доповнення праці наукових досвідних установ є конечне і вкладає обов’язок

його переведення на сільськогосподарські організації” [285, с.69]. Тематика дослідів залежала від актуальності впровадження конкретних технологій у тій чи іншій місцевості. Схема дослідів була простою, передбачаючи вивчення впливу одного чинника на врожайність та якість, або комбінованою, коли обов’язковим елементом було внесення добрив. Рекомендована тематика: ефективність мінеральних добрив і сортовипробування, застосування окремих агротехнічних прийомів (ручний і машинний способи оранки і збирання врожаю, кількість посівного матеріалу на 1 га), організація раціональних сівозмін, польове травосіяння та управа лук. Польове травосіяння та сівозміни мали організовуватися разом із контролею молочності худоби. Агрономи пропагували створення дослідних гуртків для контролю рослинної продукції на селянських землях, перевірки ефективності наукових рекомендацій, застосування перевірених технологій у масовому господарстві [115, с.61–62; 268, с.37–46; 270, с.75–86]. У другій половині 30-х рр. тематика польових дослідів обмежувалася трьома напрямками: ефективність застосування мінеральних добрив за розрахунковими нормами під яру пшеницю, ячмінь, кормовий і цукровий буряк; сортовипробування ярої пшениці, ячменю, буряків з одночасним вивченням впливу мінеральних добрив на врожайність; підвищення продуктивності природних лук шляхом хімізації, меліорації, травосіяння. Філіальний агроном щороку проводив один точний дослід. Працю фінансували фабрики, що постачали мінеральні добрива [347, арк.13; 350, арк.46].

Результатом дослідної роботи агрономів і гуртків “Сільського господаря” стала підготовка у 1935–1936 рр. кваліфікаційною комісією з насінництва (при агротехнічній секції дирекції) переліку районованих сортів зерна для селянських господарств (додаток Л) [95, с.36–37].

Точні досліді з висіванням трав восени 1934 — весною 1935 рр. у 6 селах Яворівського, Коломийського, Рогатинського, Зборівського, Скалатського повітів розпочали акцію створення зразкових культурних сіножатей і пасовищ на громадських землях, переважно неужитках. Агрономи “Сільського

господаря” спільно з “Маслосоюзом” обстежили у 1935 р. 5184 га пасовищ і сіножатей у 17 громадах [379, арк.13].

Результати дослідної роботи А.Романенко використав для наукової праці “Методика масових польових дослідів у Галичині”, підготовленої на кафедрі спеціального хліборобства Української господарської академії у м. Подебради. Впродовж 1928–1930 рр. він був платним професорським стипендіатом академії. У роботі обґрунтовувалися основні риси колективних досвідів: масовість, показовий характер, проведення у реальних господарствах, участь практиків-господарів для активізація їх зусиль на підвищення врожайності [268, с.37–46; 270, с.75–86; 318, арк.71, 74–75; 445, арк.1–96].

Ю.Павликовський серйозну увагу приділяв теоретичним проблемам формування національного українського господарства, досліджував роль і місце Західної України у господарстві австрійської та польської держави, їх аграрну політику, займався розробкою проблем кооперативного руху [171–187]. Йому належить авторство гасла товариства: “Тобі, рідне земле, наша любов і труд наш” [243, с.250].

Основним змістом наукової творчості Є.Храпливого була розробка теорії і практики громадської агрономії для західноукраїнських земель, історико-економічні дослідження господарства західного регіону України [284–287; 291–294; 296; 298; 308; 312]. Під керівництвом К.Мацієвича 24 лютого 1933 р. він захистив на аграрно-лісовому факультеті Української господарської академії докторську дисертацію на історико-економічну тему “Погляд на плекання рогатої худоби у Східній Галичині в рр. 1880–1930” і отримав “титул і гідність доктора наук агрономічних” [314, арк.212; 319, арк.1–50; 320, арк.7–10; 321, арк.61].

Ю.Павликовський і Є.Храпливий у жовтні 1935 р. стали першими агрономами — дійсними членами історико-філософської секції Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Природничо-математично-лікарська секція товариства 19 липня 1938 р. ухвалила рішення про створення науково-

агрономічної комісії, яка мала стати “добрим осередком науково-агрономічного дослідництва та праці” [270, с.107; 451, арк.9].

За редакцією Є.Храпливого у 1934 р. вийшли чотири, у 1938 р. — два номери науково-дослідного журналу “Український агрономічний вісник” [266–270]. Статті аналізували аграрні проблеми Західної і Радянської України, Європи і світу. Науковий матеріал систематизувався у розділах: аграрна політика, громадська агрономія, економіка, агротехніка, зоотехніка, садівництво і городництво, лісівництво. Високий теоретичний рівень журналу забезпечували публікації викладачів Української господарської академії у Подєбрадах.

До 40-ліття діяльності “Сільського господаря” на початку 1939 р. за редакцією Є.Храпливого видруковано перший зшиток “Сільськогосподарської енциклопедії” [246] (планувалися три томи, щомісяця — зшиток обсягом п’ять друкованих аркушів). Енциклопедія (перша назва — “Знання Хлібороба”) мала охоплювати наступні розділи: аграрна політика, споріднені науки і відомості; хліборобські організації, сільськогосподарська кооперація та суспільна агрономія; організація сільського господарства, сільськогосподарська економіка; агротехніка і рослинництво, тваринництво; зоогігієна та ветеринарія; садівництво і городництво; лісівництво, сільськогосподарські будівництво і промисли; пасічництво, рибальство, шовківництво; сільськогосподарська інженерія [109, с.215–219].

Перейдемо до розгляду діяльності товариства “Сільський господар” щодо розвитку національної сільськогосподарської освіти. Агрономи товариства вважали своїм завданням допомагати українській молоді отримати ґрунтовну фахову освіту: пропагували її важливість і необхідність; організовували навчання у власних школах товариства, сприяли школам “Просвіти”, “Рідної школи”, “Маслосоюзу”; добивалося утворення державних закладів з українською мовою навчання.

Перший з’їзд українських агрономів (1927 р.) визнав сільськогосподарське шкільництво головним чинником господарської культури й ефективної

практичної діяльності. Другий з'їзд українських агрономів (1928 р.) ухвалив рішення заснувати одну вищу, три середніх, а також мережу нижчих повітових шкіл з українською мовою навчання. При секції сільськогосподарського шкільництва було обрано шкільний комітет. Планувалося створення відповідних комітетів при філіях товариства. З'їзд подільських агрономів (1929 р.) у м. Копичинці Тернопільського воєводства постановив у кожному повіті заснувати хліборобську школу “Сільського господаря” [209, с.3; 212, с.30; 215, с.164; 221, с.292; 230, с.3; 394, арк.3].

У червні 1929 р. представники товариства увійшли до центральної комісії з фахового шкільництва — дорадчого органу українських організацій: Ревізійного союзу кооперативів, “Рідної школи”, Українського технічного товариства у Львові, товариств “Труд”, “Зоря”, міщанського братства, учительських семінарій, завданням якої було координувати працю українських організацій з розвитку національної фахової освіти через заснування та фінансування навчальних закладів, підбір педагогічних кадрів, контроль за навчальним процесом [325, арк.1–2; 432, арк.1–2].

Як першочергове розглядалося створення українського сільськогосподарського вузу. Перша спроба розв'язати це питання пов'язана з діяльністю у 1921–1926 рр. агрономічно-лісового факультету Львівської високої технічної школи (Української політехніки), утвореної на базі Вищих технічних курсів і технічного факультету при українському університеті у Львові [52, арк.1–7]. Польська влада негативно ставилася до намагань легалізувати український вуз, заняття проводилися напівлегально, у 1926 р. припинилися.

З і 15 листопада 1926 р. правління “Сільського господаря” провело спеціальні наради з питання перенесення на українські землі Української Господарської Академії з Чехо-Словаччини. Але було ухвалено відкласти рішення на майбутнє [316, арк.17, 21–22, 105].

Концепцію розвитку освіти і науки, перспекиви і проблеми аграрної культури на західноукраїнських землях мав розглянути у вересні 1929 р.

перший український хліборобський конгрес у Львові (не відбувся через фінансові проблеми українських організацій) [443, арк.1–18]. У травні 1932 р. Конгрес українських інженерів обґрунтував принципи організації української вищої школи. Щоб забезпечити національний зміст навчання, українські сільськогосподарські школи пропонувалося засновувати під патронатом “Сільського господаря”, “Центросоюзу” і “Маслосоюзу”, використати їх земельні фундації. Їх завданням було виховувати вірцевих громадян у душі національної свідомості, жертвовності, самодопомоги, демократизму, справедливості, загальнолюдської моралі, одночасно бути аполітичними, працювати в атмосфері академізму, діловитості, толерантності, поваги до чужої думки [258, с.136; 284; 342, арк.54; 440, арк.16].

У липні 1933 р. “Сільський господар” у рамках шкільної реформи порушив клопотання перед Міністерством освіти про заснування сільськогосподарсько-економічного вузу з українською мовою навчання, обґрунтував навчальні плани та джерела фінансування. Було відмовлено через відсутність коштів [440, арк.16].

“Сільський господар” підтримував зв'язки з українськими студентами, членами гуртка студентів-аграрників при товаристві українських студентів “Основа” Львівської політехніки. Щоб їх зацікавити громадською агрономією, діячі “Сільського господаря” виступали перед ними з лекціями. Впродовж 1936–1938 рр. секція агрономів-дублянців Товариства українських агрономів підтримувала українських студентів. У 1937–1938 рр. студенти прослухали 11 лекцій, отримали 150 зл. позички. Правління товариства щороку організовувало для них практику [96, с.32; 269, с.39].

Для підготовки фахівців з вищою освітою для західноукраїнського села “Сільський господар” співпрацював з Українською господарською академією у Подєбрадах (16 травня 1922–1935 рр.), яка була реорганізована на Український технічно-господарський інститут (1932–1945 рр.) [див. докл.: 191, с.172–176; 208; 271; 465].

Отримали дипломи академії 50 українців-галичан. За підрахунками ректорату академії у 1931 р. випускники працювали у Чехо-Словаччині, Польщі, Франції, Німеччині, Канаді, Румунії, Радянській Україні. У книзі спогадів працівників “Сільського господаря” наведені прізвища 38 агрономів — випускників академії, які працювали у товаристві [60; 141, с.589–591].

Керівництво “Сільського господаря” планувало, що академія стане осередком агрономічної науки і науково-консультативним центром для західноукраїнських земель. Існувала домовленість з ректоратом академії про її пропаганду на українських землях. Під час виставки у Стрию (1927 р.) товариство організувало виставку 111 книг, видрукованих академією. За ініціативою товариства і за допомогою митрополита А.Шептицького у 1927–1928 рр. спрямовані на навчання в академію 7 стипендіатів українських економічних установ. У 1928 р. Сенат академії затвердив положення про літню мандрівну кафедру для навчання міської та сільської інтелігенції у воєводських і повітових містах Західної України. Цей задум не було реалізовано через відсутність коштів у “Сільського господаря”. У травні 1929 р. керівництво академії з метою налагодження співпраці провело тиждень “Сільського господаря” [231, с.21; 315, арк.163–164, 169, 274, 275; 316, арк.8, 17, 21–22, 106, 138, 139; 411, арк.1–3]

Ректорат академії визнавав “Сільський господар” організацією, що “надає допомогу УГА”, моральною і матеріальною підтримкою допомагає академії [316, арк.23, 207]. “Сільський господар” став членом “Комітету допомоги УГА в Подєбрадах”, заснованим “Союзом українських інженерів на еміграції” у Польщі. При дирекції товариства організовано секцію допомоги Українській господарській академії (28 вересня 1932–1935 рр.), до якої входили представники 19 крайових установ. Секція зібрала понад 500 дол., поширила вісім тис. оголошень академії, власними силами видала 508 проспектів Українського технічно-господарського інституту. Для поширення літератури, виданої академією, були організовані три виставки, передано бібліотекам Наукового товариства ім. Т.Шевченка і “Просвіти” у Львові комплекти з 32

книжок, садівничо-городницьким секціям при філіях “Сільського господаря” — лекції з садівництва. Для студентів інституту були призначені дві стипендії імені Крайового господарського товариства “Сільський господар”. Планувалося, що його агрономи, інструктори і ветеринарні лікарі перестудіюються на курсах громадської агрономії. На XI з’їзді агрономів (1935 р.) записалося на ці курси 28 спеціалістів. Ректорат Українського технічно-господарського інституту ухвалив рішення про практику студентів і курсантів за спеціальністю “громадська агрономія” при філіях “Сільського господаря”. Було запропоновано, використовуючи досвід академії, організувати при централі “Сільського господаря” заочні господарські школи. Однак товариство не змогло реалізувати цю пропозицію. У травні-червні 1936 р. на запрошення товариства у Львові гостював ректор Українського технічно-господарського інституту професор Б.Іваницький [91, с.31; 116, с.48; 252; 266, с.95; 321, арк.34; 365, арк.1–5].

“Сільський господар” прагнув створити власні освітні осередки. Ними повинні були стати господарська школа в Коршеві Коломийського повіту та садівничо-господарська школа ім. Т.Шевченка у Скнилові біля Львова.

Упродовж 1925–1927 рр. товариство намагалося відродити школу у Скнилові. З цією метою передало 11 моргів землі шкільній кураторії фонду блаженної пам’яті о. Й.Фоліса. Перший з’їзд агрономів (1927 р.), щоб відродити школу, зажадав від товариства передати їй “Спілці українських агрономів”. Проте шкільна кураторія фонду у 1928 р. передала землю приватному підприємству [87, с.30; 215, с.164; 225, с.32].

У 1926 р. почалася відбудова Коршівської жіночої школи. У лютому – квітні 1927 р. проведені перші курси домашнього господарства, які закінчили дев’ять жінок. Відкрита 4 листопада 1928 р., школа до повної відбудови мала функціонувати як зимова. Впродовж трьох навчальних років (1928–1931 рр.) було проведено шість одно–тримісячних курсів: помічників підготовки повітових агрономів (1), зоотехнічні (3), домашнього господарства (2) спільно із Союзом українок, загалом на них навчалось 166 слухачів. Навчання половини

з них оплачували “Маслосоюз” і кооперативи. Школа стала агрономічним осередком Коломийського повіту. Її працівники організовували консультативну та освітню діяльність серед селян, допомагали кооперативним установам у Коршеві, організовували контроль молочності у с. Балинці [87, с.122; 225, с.285; 407, арк.5; 410, арк.4–5; 411, арк.1–2; 415, арк.1–2; 416, арк.22].

Головною проблемою для школи була фінансова незабезпеченість. Необхідної для самоокупності кількості учнів не набиралося. Отриманих за навчання коштів і дотацій “Сільського господаря” не вистачало для завершення упорядкування маєтку школи. Посилаючись на це, влада у 1933 р. не дала дозволу на відкриття жіночої школи в Коршеві, що планувалася як п’ятимісячні курси: зоотехнічний взимку і садівничо-городницький влітку. Навчальне обладнання й інвентар були передані сільськогосподарській школі товариства “Просвіта” у с. Милованні Товмацького повіту. Маєтком у Коршеві надалі опікувалася філія “Сільського господаря” у Коломиї, де проводила короткотермінові курси. Виношувалося рішення продати маєток у Коршеві і купити новий для школи у Коломиї [368, арк.7–11; 370, арк.18; 411, арк.1; 413, арк.1–11; 417, арк.1–2, 7–8, 11; 419, арк.1].

У 1924–1927 рр. “Сільський господар” за ініціативою громадських діячів Городенківщині клопотав перед Станіславським воєводським управлінням, польським сеймом через С.Козицького — посла і голову українського парламентського клубу в польському сеймі — про реорганізацію нижчої сільськогосподарської школи у м. Городенка на жіночу з українською мовою навчання [141, с.504–505]. У 1929 р. “Сільський господар” підготував плани трирічної садівничо-городницької школи у маєтку агронома А.Терпиляка в Залукві біля Галича [393, арк.44].

Через негативне ставлення польської влади до українського шкільництва, відсутність фінансових можливостей “Сільський господар” не зміг реалізувати плани організації власних фахових шкіл. Товариство зосередило діяльність на пропаганді сільськогосподарської освіти, організації благодійних стипендіальних фондів для селянських дітей, співпраці з господарськими

школами товариств “Просвіта” і “Рідна школа”. Інспекторат агрономічної праці ухвалив рішення (3 березня 1934 р.) про опіку “Сільського господаря” над приватною сільськогосподарською освітою [398, арк.7].

Під впливом представників “Сільського господаря” Перший педагогічний з’їзд “Рідної школи” у 1938 р. ухвалив резолюцію, що планова розбудова хліборобського шкільництва є необхідною умовою піднесення культурного та господарського рівня українського села та селянства як основи нації. Підкреслено необхідність створення вищого сільськогосподарського та економічного навчального закладу, який став би осередком української науки. Пропонувалося в усіх українських школах і виховних установах ввести як програмний предмет “господарське наставлення”, освіту вчителів закінчувати знаннями економічних та господарських наук; окремі загальноосвітні гімназії реорганізувати на середні сільськогосподарські школи і використати для цього, призначені на освіту, кошти українських установ, а також їх земельні фундації; активізувати діяльність координаційної ради з фахової освіти при “Рідній школі” [141, с.94; 294].

При “Сільському господарі” під патронатом митрополита А.Шептицького у 1937 р. було засновано Комітет допомоги для економічних студій за кордоном з внесками від Ревізійного союзу українських кооперативів, “Маслосоюзу” і “Центросоюзу”. У цьому ж році студенти-українці отримали стипендії для навчання у Бельгії. У 1938р. створено благодійний “Фонд хліборобської освіти ім. Т. Войнаровського” для студентів, які не могли навчатися за власні кошти, та організації господарських шкіл [96, с.39; 242, с.69; 244, с.409–410; 435, арк.1–3; 442, арк.1–3].

У порозумінні з управою “Просвіти” секція сільськогосподарського шкільництва “Сільського господаря” активно співпрацювала з українською однорічною нижчою рільничою школою у Милованні, з 1938 р. приватною господарською чоловічою школою. “Сільський господар” виділив 900 зл. для відбудови школи, агрономи допомагали закласти показові сад, шкільку, пасіку, вести пришкільне господарство. Щоб розв’язати проблему забезпечення

Милованської школи студентами (у 1930 р. на навчання записалося 24 учня, а закінчили 14), товариство відмовилося від налагодження власної школи у Коршеві. 4 жовтня 1932 р. створено Педагогічний патронат опікунського комітету управи школи, 27 жовтня спеціальне засідання дирекції “Сільського господаря” виробило програму розвитку школи. У березні 1933 р. після перерви навчання було відновлено. Викладали у школі агрономи “Сільського господаря” [91, с.31; 369, арк.6–7; 398, арк.1–7; 416, арк.20].

Товариство “Сільський господар” спільно з Ревізійним союзом українських кооперативів стало ініціатором створення у жовтні 1934 р. Державного рільничого ліцею з українською мовою навчання у Черниці Жидачівського повіту Станіславського воєводства, відкритого у серпні 1935 р. Це був середній заклад із трирічним навчанням. Випускники отримували спеціальність “сільськогосподарський технік”. Члени секції сільськогосподарського шкільництва товариства брали участь у розробці навчального плану ліцею, що включав такі блоки дисциплін: мови (українська, польська, німецька); право і політекономія; загальноосвітні (ботаніка, зоологія, фізика, хімія, математика); гігієна; спеціальні, до яких входили агро- і зоотехнічні, перероблення і збут сільськогосподарської продукції; економічні; інженерні (машинознавство, будівництво, меліорація). Особлива увага приділялася практичним заняттям — 15 годин щотижнево на полі, городі, у саду, оборі, ремісничих майстернях. Навчання передувала річна практика за вказівкою Кураторії Львівської шкільної округи [349, арк.34–35].

Ліцей зазнавав труднощів з набором студентів. У 1937/1938 навчальному році із запланованих 120 навчався 41 студент, на практику записалося 20 кандидатів. “Сільський господар” проводив активну пропагандистську роботу, роз’яснюючи у пресі, через повітових агрономів важливість навчання у ліцеї. У 1937 р. товариство та повітові союзи кооперативів у Теробовлі, Копичинцях, Борщеві та Станіславі надали сім стипендій дітям селян за умови повернення коштів за навчання після закінчення ліцею і працевлаштування. Керівництво

товариства добивалося, щоб практика надання стипендій дітям з бідних родин стала постійною [270, с.109–115; 350, арк.45; 351, арк.34].

Правління та Бережанська філія “Сільського господаря” у 1933 р. підтримали ініціативу вчителя М.Васькова про організацію у с. Шибаліно повітових сільськогосподарських курсів з українською мовою навчання, які у 1935/1936 навчальному році реорганізувалися на однорічну жіночу школу. Представник Бережанської філії товариства входив до Опікунської кураторії школи. Товариство рекомендувало на роботу своїх агрономів [53, арк.1–4; 403, арк.1–4, 9; 416, арк.1–3; 420, арк.1–3].

Отже, українську сільськогосподарську освіту в Польській державі представляли одна середня державна та три нижчі приватні школи, фінансово і морально підтримані українським громадянством. “Сільський господар” сприяв розбудові сільськогосподарського шкільництва на західноукраїнських землях, шукав різні шляхи розв’язання завдання підготовки кваліфікованих спеціалістів з практичними навичками господарювання в умовах ринкових відносин.

Висновки до розділу 2

Дослідження показали, що у міжвоєнний період господарство і соціальна структура західноукраїнських земель зберігали аграрно-селянський характер. Селянські господарства були основними власниками сільськогосподарських земель, дрібнотоварними, споживчо-трудовами виробниками, зберігали доіндустріальний, екстенсивний тип економічного розвитку. Подолання відсталості селянського господарства було об’єктивною метою і завданням українського громадянства, єдиним шляхом розбудови народного господарства.

Товариство “Сільський господар” стало центром господарського життя українського селянства, організатором реформування масового селянського господарства на засадах громадсько-агрономічної діяльності.

“Сільський господар” працював як організація аграрного господарського самоуправління українських селян у польській системі державно-громадського

регулювання сільського господарства і громадської агрономії як його складової. Діяльність товариства ґрунтувалася на ідеології та політиці “органічної праці” та економічної самостійності українських земель у Речіпосполитій Польській. “Сільський господар” об’єднав агрономів, селян, громадських діячів і кооперативні союзи. Було створено інститути недержавного аграрного господарського самоуправління, агрономічну організацію і розв’язано проблему фінансування агрономічної допомоги селянам, опорними пунктами якої стали філії та гуртки товариства. Враховуючи досягнення світової теорії та практики громадської агрономії, агрономи “Сільського господаря” науково обґрунтували її ідейні, організаційні та методологічні основи відповідно до соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель, виробили програму агрономічної допомоги українському селянству. Реформування селянських господарств розглядалося, по-перше, через технологічно-організаційне вдосконалення та формування агроринкового господарювання, по-друге, шляхом федерації селянських господарств для спільної праці, об’єднання у власних громадсько-економічних організаціях. Програмні документи товариства характеризувалися чітко вираженим національним характером.

Складовою громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар” стало сприяння науковому і кадровому забезпеченню українського села на основі власної концепції розвитку сільськогосподарської освіти і дослідної праці на українських землях.

РОЗДІЛ 3

АГРОНОМІЧНА ДОПОМОГА ТОВАРИСТВА “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛЯНСТВУ

3. 1. Організаційно-виробничі заходи

Організаційно-виробничі заходи у діяльності товариства “Сільський господар” набули поширення у другій половині 30-х років і спрямовувалися на розв’язання конкретних практичних завдань реорганізації селянського сільськогосподарського виробництва, упорядкування земельної території, забезпечення матеріально-технічного постачання, перероблення, контрактного і кооперативного збуту сільськогосподарської продукції.

Для вагомішого впливу на виробничі та постачальницько-збутові процеси агрономічна організація ініціювала об’єднання гуртківців у секціях продуцентів (виробників) певної продукції. Правління товариства виробило інструкції, які ухвалювали збори членів і затверджували ради гуртків. Члени секцій повинні були впроваджувати прогресивні галузеві технології, мати для цього необхідні засоби виробництва, вести звітність, [285, с.184–212; 330, арк.1; 332, арк.1–4]. Через секції продуцентів селяни отримували фінансову допомогу від Львівської хліборобської палати і повітових аграрних комітетів. Влада визнавала та підтримувала у селі одну секцію продуцентів. Оскільки працювали гуртки Малопольського товариства сільського господарства, агрономи “Сільського господаря” орієнтували українських селян першими організовувати секції продуцентів, які пізніше об’єднати у повітові та крайові союзи. [345, арк.31–32; 373, арк.14–17, 19]. Про складність роботи свідчить незначна кількість спеціалізованих секцій (додаток М, див. додаток И) [96, с.282].

Агрономи товариства використовували організаційно-економічні можливості української кооперації. Осередки і секції виробників “Сільського господаря” спільно з кооперативами планували, реорганізовували і

контролювали виробничі процеси у селянських господарствах, власники яких були гуртківцями і кооператорами. “Сільський господар” і закупівельно-збутова кооперація працювали над якістю і стандартизацією селянських продуктів для забезпечення їх конкурентоспроможності; створювали допомогіві установи: шпихліри, спілки для спільного користування знаряддями і машинами, зерноочисні пункти, збірні яець; забезпечували господарства товарами виробничого призначення; організовували кооперативний збут продукції селянських господарств, розв’язували завдання створення національних союзів виробників. “Сільський господар” займався організацією селянського молочного скотарства, “Маслосоюз” — переробленням і продажем молочних продуктів. Члени секцій з годівлі та вирощування великої рогатої худоби і господарські референти районних молочарень організовували контроль молочності та постачання молока до молочарень, займалися окультуренням сіножатей і пасовищ, кормовиробництвом [395, арк.13–15].

Стосунки “Сільського господаря” і кооперації будувалися на договірно-плановій основі. Перший спільний план агрономічної роботи товариства і кооперативів “Центросоюзу” на 1931 р. визначав стратегічні завдання кожної з сторін та організаційно-фінансові умови співпраці [358, арк.22–27]. Починаючи з 1934 р., щорічні та трирічні плани агрономічної роботи осередків товариства охоплювали спільні з кооперативами агрозаходи з кожної галузі виробництва, продукція якої йшла на ринок, і окремий розділ “Збут” [345, арк.31–32; 348, арк.17–20]. Господарський план районних молочарень з 1936 р став складовою планів філій “Сільського господаря” і виконувався на місцях секціями годівлі та вирощування великої рогатої худоби [348, арк.8–9]. Спеціальний розділ “Збут живини і годівельні секції” визначав спільні заходи гуртків і районних молочарень щодо якості та продуктивності селянського тваринництва. Інспекторат агрономічної праці зобов’язав з 1 січня 1937 р. опрацьовувати такі плани “в усіх ступенях підбудови” “Маслосоюзу” [399, арк.7]. У 1938 р. спільні плани філій і гуртків “Сільського господаря” були узгоджені з 101 районними молочарнями [96, с.43]. На вимогу кооперації “Сільський господар”

забезпечував однастайність праці агрономів, її відповідність вимогам кооперативного збуту [400, арк.2]. Гуртківці зобов'язувалися купувати засоби виробництва і продавати продукцію через низові кооперативи і союзи кооперативів, районні молочарні [346, арк.43].

Українське селянство було переконано, що причиною низької продуктивності господарства є малоземелля. У відповідь на колонізаційну політику польської влади “Сільський господар” у 1925–1927 рр. проводив політику “оборони рідної землі”. Для викупу поміщицької землі пропонувалося створювати парцеляційні кооперативи, які об'єднати у союз із центром у Львові. Його роль могли також виконувати існуючі установи, зокрема кооперативний банк “Земля”, Крайовий союз кредитовий. Завданням союзу було репрезентувати парцеляційні спілки перед владою, вести статистику землі, що підлягала парцеляції, підтримувати контакти з поміщиками і структурами Міністерства аграрних реформ, допомагати селянам в одержанні кредитів, обороняти їх права [36, с.7–8; 446, арк.1–2].

Оскільки такий підхід до розв'язання земельного питання виявився політично і економічно нездійсненним, були вироблені організаційно-економічні заходи акції “Вся наша земля українським хліборобам” під гаслом “Місцевий запас землі в першій мірі на поправу місцевих аграрних відносин” [177, с.7]. Осередки “Сільського господаря” виявляли можливості та допомагали українським хліборобам придбати землю, підтримували нові господарські формування. Керівництво “Сільського господаря” доводило, що сусідська парцеляція, а не колонізація є вимогою аграрного законодавства, вимагало від Львівської хліборобської палати оборони прав українського селянства при парцеляції, через Українську парламентську репрезентацію добивалося ухвали щодо створення окремої української парцеляційної установи [5, с.68–70; 93, с.9–10; 174, с.72–73; 187, с.34–35]. Представники товариства у Львівській хліборобській палаті та польському сеймі підтримали законопроект про неподільність селянської землі, хоча обумовили його прийняття державною

допомогою сільським промислам і тим членам селянських родин, які не отримували землю [285, с.135–136].

Незначні можливості розширення селянської землі збільшували значення господарської реформи, що, на думку агрономів, була єдиним реальним засобом зростання ефективності селянського виробництва. “Питання низького доходу, — писав Ю.Павликовський, — вводить нас у царину суспільно-господарську, в царину питання раціонального господарювання” [171, с.42].

Для розв’язання проблеми оптимального землекористування осередки “Сільського господаря” брали участь у комасації селянських парцел і меліорації громадських земель. На території Польської держави підлягали землевпорядкуванню 11,8 млн. га земель, на Галичину припадало 3,35 млн. га, на Волинь — 1,5 млн. га. Меліорація була необхідна на 11,5% західноукраїнських земель [47, арк.7; 381, арк.9]. Меліораційні роботи розглядали також як джерело додаткового заробітку селянина.

Правління “Сільського господаря” наполягало на входженні своїх представників до кваліфікаційних комісій із землеустрою, участі у виробленні програм і планів, проведенні землевпорядних робіт у повітах і громадах [339, арк.7]. У 1928 р. товариство отримало дозвіл від Міністерства аграрних реформ на проведення комасаційних, від Міністерства сільського господарства — меліораційних робіт. Упродовж 1925–1929 рр. референти технічного бюро (комасації та меліорації) дирекції та члени головної секції аграрних операцій “Сільського господаря” пропагували господарську вигідність землеустрою, пояснювали необхідність комасації та меліорації для раціонального використання землі, врахування загальноагрономічних вимог. Комасація пов’язувалася з набуттям землі через парцеляцію. Члени дирекції, агрономи у повітах консультували, організовували екскурсії до скомасованих сіл, для підготовки робіт виїжджали у громади, готували клопотання до державно-представницьких структур. Однак до 1927 р. у Галичині було скомасовано одне село, в той час як на Волині — 55, у Польщі — 1520 [48, арк.17; 88, с.14–15; 89, с.33–35; 311, с.289].

У післякризовий період питаннями комасації та меліорації займалася секція агротехніки і рослинництва. Філії і гуртки товариства домагалися державних коштів і довгострокових кредитів, залучали до справи, як того вимагав закон, більшість селян громади, організовували показові екскурсії, виробляли проекти і плани робіт, знайомили селян з основами меліорації та комасації під час бесід, на лекціях і курсах, скеровувати на навчання до меліораційно-технічних шкіл [117, с.187–189; 121, с.187–189; 285, с.136–142].

До 1936 р. на західноукраїнських землях скомасовано 717,8 тис. га землі 131235 господарств у 648 селах, що становило 19,4% від загальної кількості господарств і 14,8 % потребуючої землевпорядкування земельної площі, в основному на Волині та Поліссі [49, арк.46]. У Галичині заходами “Сільського господаря” скомасовано лише 11 сіл, у 1939 р. почалися підготовчі роботи ще у 9 селах 4 повітів. Із початком примусової масової комасації (закон 30 березня 1939 р.) товариство заявило про активну участь у її проведенні [96, с.35–36; 121, с.187–188].

Праця товариства з меліорації відновилася у 1934 р., активізувалася після прийняття закону 1935 р. про проведення меліоративних робіт волосним самоврядуванням під фаховим проводом Хліборобських палат. Меліоративні роботи проводилися на основі державних кредитів через “водні” спілки, при комасації, під контролем волосних управ, господарським способом. “Сільський господар” брав участь у меліораційних роботах останніми трьома способами, переважно господарським способом. Спільно з “Маслосоюзом” у 1935 р. провів акцію з окультурення пасовищ і лук. Гуртківці за допомогою агрономів товариства проводили консультації та пропагували меліорацію (бесіди, екскурсії), збирали кошти на її проведення (3–4 зл. від морга землі), засновували “водні” спілки. Впродовж 1934–1938 рр. за сприяння Львівської хліборобської палати і “Сільського господаря” в українських громадах Галичини змеліоровано 11 тис. га лук і пасовищ у 63 селах. Підготовчі роботи почалися у 37 селах на 2475 моргах [93, с.22–23; 95, с.35–36; 96, с.35; 347, арк.37–42; 379, арк.12]. У Західній Україні господарським способом

змеліоровано 91,7 тис. га землі [49, арк.46]. Однією з причин пасивності селян у проведенні меліоративних заходів були великі затрати праці та значна вартість робіт, яка збільшувала борги селян навіть до 100% ціни їх земель [50, арк.84].

Для загосподарення громадських земель, пасовищ і лісів члени “Сільського господаря” садили верби, лозу, кущі. Після прийняття закону від 4 травня 1938 р. про впорядкування громадських земель, агрономи “Сільського господаря” пропонували селянам такі заходи на сприяння зростанню кормових ресурсів та організації тваринництва: залишити для загальногромадського користування необхідні землі, інші поділити між господарями; організувати окультурені громадські пасовища; під опікою гуртка товариства створити спілки пайовиків — власників колишніх громадських земель [120, с.220–222].

Як показало вивчення документів товариства, через незначне інвестування селяни за допомогою агрономів “Сільського господаря” для технологізації та організації виробничих процесів проводили низькозатратні, найпростіші та можливі заходи, залучали невикористані внутрішні резерви господарств.

У рослинництві селянські господарства впроваджували агротехнічні поліпшення, раціональні системи удобрення; використовували високоякісне сортове очищене насіння, яке протруювали (бойцували); змінювали структуру посівних площ, вводили технічно та економічно обґрунтовані сівозміни.

Так, нові технології обробітку ґрунту: своєчасна оранка на зяблю або підорювання стерні на 4,5–7 см. завглибшки у серпні, широкорядний чи стрічковий посіви, просапування, не вимагали додаткових заходів у капіталі, проте збільшували врожай у півтора рази [355, арк.48–49].

За рекомендаціями агрономів селяни використовували мінеральні добрива з урахуванням їх технічної та економічної ефективності, обґрунтованою дослідною працею. За нашими підрахунками при придбанні селянами у 1938 р. 4930 т мінеральних добрив [96, с.39] гурток теоретично міг отримати 2,3 т добрив, гуртківець міг використати приблизно 30 кг. Тому виняткове значення мало внесення органічних добрив. Кожен член товариства вивчав технологію виробництва і зберігання якісного гною, був зобов’язаний мати у господарстві

правильно закладені компостні купи та гноївні. Надавалася допомога у будівництві зразкових і реконструкції існуючих гноївень, проводилися їх конкурси (табл. 3.1) [95, с.42; 96, с.44].

Таблиця 3.1

Будівництво зразкових гноївень

Роки	Кількість сіл	Побудовано		Реконструйовано	Разом
		Цементні	Глинобитні		
1937	18	–	–	-	272
1938	16	65	80	190	335

Підвищення врожайності залежало від сортових, посівних і врожайних якостей насіння. Агрономічна організація “Сільського господаря” працювала над заміною так званого “хлопського” або неакліматизованого закордонного посівного матеріалу на високоврожайні районовані сорти. Сподівання на насінневу селекційну станцію при Коршівській сільськогосподарській школі “Сільського господаря” не виправдалися. Філії розвивали насінництво, створюючи у господарствах селян центри з репродукції насіння, які реєструвала агротехнічна референтура дирекції товариства. У 1937–1938 рр. власні репродукційні центри мали 11 філій. Центром поширення культури пшениці став маєток М.Луцького у Янчині. У 1938 р. централю звернулася до власників великих господарств з пропозицією організації репродукційних центрів. Планувалося до 1941 р. забезпечити господарства однорідним збіжжям. [96, с.36–37; 266, с.100; 270, с.108]. Гуртки і кооперативи створювалися пункти контролю посівного матеріалу. Районовані сорти сільськогосподарських культур філії товариства поширювали через окружні союзи кооперативів. Обсяги продажу зростали, але були незначними: у 1937 р. — 11,33 т, у 1938 р. — 111,4 т однорідного збіжжя, 15 т віденського льону [95, с.36–38; 96, с.36–37].

Важливим заходом у роботі агрономів стала організація зерноочисних пунктів при гуртках і філіях “Сільського господаря”, зернових магазинах союзів кооперативів. Чистильні машини (віялки, змійки, трієри) купувалися гуртком або низовим кооперативом, який передавав їх гуртку. Проте господарі

неохоче бралися за цю справу. На кінець 1938 р. у трьох воєводствах працювали лише 209 пунктів чищення насіння [96, с.29].

Структура посівних площ змінювалася через розширення посівів пшениці, технічних (цукрового буряка, тютюну, олійних) і кормових (люпину, люцерни, еспарцету, вики, конюшини, сараделі) культур. Рекомендувалося під збіжжєві культури відводити $2/5$ – $1/3$, сідеральні — $1/8$ ріллі, решту землі розподілити між силосними (кукурудза, соняшник, сорго), кормовими і городніми культурами [72]. Для кожного воєводства були вироблені та рекомендовані для впровадження оптимальні примірні схеми сівозмін (додаток Н) [82]. Рекомендовані сівозміни покращували техніку рослинництва, змінювали організацію праці у селянських господарствах, оскільки при вирощуванні трудомістких культур дозволяли повніше використати робочий час членів родини, формували кормову базу тваринництва.

Члени гуртків “Сільського господаря” стали ініціаторами механізації селянського виробництва на кооперативній основі. У 1928 р. за допомогою кооперативів для заupu і збуту почали створювати секції для спільного придбання і використання знарядь і машин. Це мало забезпечити селянам можливість користуватися механічним інвентарем на пільгових умовах, впроваджувати поліпшені технологічні прийоми (механізація сівби, виполування бур’янів, підгортання і збирання картоплі, копання буряків тощо), засновувати машинові спілки, які працювали б на основі самоокупності і зробили реальним постачання села досконалими складними машинами і знаряддями. Агрономи мали б можливість пропагувати нові машини і проводити показові заходи з використанням відповідного інвентарю. На сьомому кооперативному з’їзді (1932 р.) відзначалося, що українські кооперативи мали 945 машинових відділів [165, с.380]. За даними “Сільського господаря”, вони не набули поширення: у 1935 р. — 499, 1938 р. — 510 [93, с.17; 96, с.29]. Обладнання було примітивним. У 1934 р. у Станіславському воєводстві 149 машинових спілок мали 59 сівалок, 17 молотарок, три культиватори, 81 трієр, 20 млинків, 14 борін, чотири планети [429, арк.1–5].

Незначне інвестування коштів у машини і досконаліші знаряддя праці пояснювалося бідністю селянських господарств, неможливістю отримати кредити і різким зростанням вартості машин у роки економічної кризи. У 1937–1938 рр. “Сільський господар” домігся через Львівську хліборобську палату кредитів на купівлю сіялок для гуртків товариства [96, с.41].

Зупинимося на організації тваринницької галузі, що розглядалася як основа інтенсивного розвитку селянських господарств.

Для поліпшення племінних якостей домашніх тварин правління і філії товариства сприяли закупівлі племінних тварин для гуртківців, організували контроль продуктивності тварин, створювали репродуктори (пункти утримання плідників і розведення породних тварин) у господарствах селян.

Відповідно до закону про годівельні округи (1 жовтня 1928 р.) у Галичині стадо великої рогатої худоби формувалося на основі симентальської, червоно-польської, низинної порід. Громади утримували бугая-плідника для поліпшення місцевої породи, його вартість сплачували громади (65%), держава (10%), органи самоврядування (25%) [292, с. 32–37; 339, арк.1–2]. У 1924–1927 рр. товариство було посередником у закупівлі племінних бугаїв симентальської породи через Шлесько-німецький годівельний союз [87, с.27]. У 1935–1938 рр. правління “Сільського господаря” за допомогою Львівської хліборобської палати і повітових відділів допомогло селянам придбати 123 бугаїв симентальської, 78 теличок червоно-польської порід. За переписом 1938 р. у селянських господарствах зареєстровано 918 бугаїв, але з них 23 породних. Український клуб Львівської хліборобської палати домігся у 1939 р. субвенцій для “Сільського господаря” на закупівлю бугаїв-плідників [94, с.38; 96, с.44; 388, арк.3–32]. Правління “Сільського господаря” постачало свиней йоркширської та вестфальської породи селянським господарствам.

Племінна робота мала вестися при Коршівській сільськогосподарській школі, де були створені ферми великої рогатої худоби симентальської породи, домашньої птиці і свиней. Племінний матеріал мав продаватися селянським господарствам. Із закриттям школи (1932 р.) ферми була перенесені до

Милованської сільськогосподарської школи. Їх діяльність була неефективною. Збереглися дані про ферму великої рогатої худоби, кількість якої не перевищувала 21. Продуктивність корів (у 1931–1936 рр. пересічно 1997–2604 кг.) була меншою, ніж у селянських господарствах, які дотримувалися зоотехнологій. Було продано або передано на утримання селянським господарствам лише 10 бугаїв-плідників. Не виконувалася домовленість з “Маслосоюзом” про забезпечення районних молочарень бугаями як оплату за кошти, вкладені в організацію ферми [354, арк.3; 361, арк.4; 375, арк.2–6; 377, арк.2; 380, арк.1–4; 382, арк.8].

Для поліпшення породного складу худоби секції годівлі великої рогатої худоби “Сільського господаря” і районні молочарні “Маслосоюзу” використовували результати контролю молочності — виявлення природної молочної продуктивності корів через науково-унормовану годівлю, який був запозичений з багаторічного досвіду сільськогосподарських товариств США (з 1886 р.), Німеччини (з 1897 р.), інших держав Європи з створення високопродуктивних порід молочної худоби і вдосконалення технології виробництва молока. Села, де він проводився, ставали осередками племінної роботи [217, с. 137–138; 229, с. 17–20; 232, с. 1; 382, арк.2]. Однак контроль молочності територіально і за кількістю учасників поширився мало, його проводили у той чи інший час лише 83 секції вирощування худоби. За результатами переглядів худоби у 1937–1938 рр. були вибрані для контролю молочності 14301 корова, були кваліфіковані як кращі молочниці 1132 корови у 20 селах [94, с.38; 95, с.44–45; 96, с.42–46].

На кінець 1937 р. у 32 селах 20 філій було 161 племінне птахівниче господарство, власники яких вели контроль несучості, доставляли насадкові яйця, у 1935–1938 рр. їх було продано 41311. Племінний матеріал поставлявся репродукційним гніздам першого ступеня при філіях, звідки він передавався репродукційним гніздам другого ступеня при гурткових секціях дрібного тваринництва, які передавали його селянам. У гуртках Зборівського, Станіславського, Рогатинського повітів були репродуктори породних гусей, але

кількість їх була незначна — 21 [87, с.274; 96, с.42; 387, арк.7]. Агрономи товариства пропагували товарне розведення овець і кіз, кроликів та індиків.

У вівчарських районах (Бродівському, Жовківському, Коломийському, Рава-Руському, Сокальському, Станіславському) для поліпшення якості вовни і збільшення її настригу місцеві породи овець “свинарка” і “карнівка”, “галицький цакель” схрещувалися з м’ясо-вовнистими гольштинами, меринсами, мерино-прекосами, молочно-вовнистими семигородськими цаклями, хутровими каракулями. На 1938 р. племінні репродукторні господарства були у Копичинцях, Радехові, Бучачі (каракульської породи), Делятині, Ліско (цаклі румунські), Сокаль, Перемишляни (марино-прекоси).

Товариство планувало у 1939 р. провести статистичне дослідження всіх репродукторів домашніх тварин у своїх членів [96, с.51; 141, с.168–173]. У табл. 3.4 подано дані про племінну роботу товариства на початок 1939 р. [96, с.44–52; 359, арк.5; 383, арк.5; 386, арк.1–3; 387, арк.7].

У 1935 р. філії “Сільського господаря” почали реєструвати племінний матеріал у спеціальних книгах [93, с.28]. У 1937 р. товариство отримало дозвіл реєструвати племінну худобу і свиней у порозумінні з Союзом годівельників рогатої худоби і Союзом годівельників свиней, у 1938 р. — реєструвати і вписувати у племінні книги Львівської хліборобської палати породних корів удійністю 12–16 кг. Українські представники увійшли до ліцензійних комісій з дорадчим голосом [96, с.42; 383, арк.3].

За допомогою агрономів “Сільського господаря” селяни організувати тваринницьку галузь відповідно до наукових рекомендацій: годували тварин за раціонами для кожної вікової групи, контролювали середньодобові прирости, якісно вирощували молодняк.

Основне значення для підвищення продуктивності тваринництва мала повноцінна годівля. Для формування кормової бази, крім розширення посівів зернофуражних культур, агрономи “Сільського господаря” започаткували лучне кормовиробництво. Пасовища переорювали, виборонували мох і коріння, засіювали травосумішкою, половина землі залишалася як пасовище, а друга

Таблиця 3.4

Племінна робота товариства “Сільський господар”

Напрями	Кількість філій, що мали племінний матеріал, zareєстрований у		Племінних пунктів і тварин, zareєстрованих у	
	Львівській хліборобській палаті	“Сільському господарі”	Львівській хліборобській палаті	“Сільському господарі”
Тваринництва				
Молочне скотарство	8	14	260 корів	3313 корів
Свинарство	7	21	340 льох, 82 кнури	286 льох, 56 кнурів
Вівчарство	–	8	–	8 пунктів
Птахівництво:				
Кури	–	20	–	30 курників, 84 гнізд
Гуси	–	–	–	17 гнізд
Качки	–	1	–	3 гнізда
	–	3	–	
Крільництво	–	7	–	7 кроликарень, 39 гнізд

переводилася на сіножаті. Хліборобська палата через повітові відділи надавала позички насінням трав і мінеральними добривами строком на п'ять років з оплатою з третього року. Насіння кормових трав поставлялося через “Центросоюз” і районні молочарні для господарів — постачальників молока. [95, с.43; 96, с.37; 106, с.23]. Правління товариства постійно займалося питанням оренди селянами карпатських полонин і перетворення їх на кооперативні пасовища [112, с.43–46; 258, с.143]. Корів пропонували використовувати у господарстві замість коней [366, арк.5–6].

Для аналізу і контролю санітарно-ветеринарних умов утримання тварин проводився контроль стаєнь і хлівів (табл. 3.5) [94, с.30; 349, арк.40; 385, арк.2; 389, арк.30]. Організовувалися наради для обговорення питань будівництва

тваринницьких приміщень, у 1938 р. було поширено 2000 примірників таблиць “Доброго приміщення для рогатої худоби” [96, с.44–45].

Таблиця 3.5.

Стаїні, контрольовані агрономами “Сільського господаря”

Роки	Кількість контрольованих								
	Стаєнь						Хлівів		
	всього	Побудо вано	Реконстру йовано	у них корів	У селах	у господар ствах	всього	у селах	У філіях
1936	25192	40	140	38898	386	–	–	–	–
1937	6760	608	6152	38832	324	20219	–	–	–
1938	17712	436	17276	27600	255	15559	621	31	10

Наймасовішими при гуртках “Сільського господаря” були секції охорони тварин, що створювалися на протигагу державному примусовому страхуванню (закон від 31 січня 1929 р.). Члени секцій спільно з такими ж секціями при районних молочарнях на принципах взаємодопомоги займалися поліпшенням санітарно-гігієнічних умов утримання сільськогосподарських тварин, оплачували ветлікаря при філії товариства або районній молочарні, вчилися надавати першу допомогу хворим тваринам, створювали з членських вкладів допомогіві фонди для покриття частини витрат, пов’язаних з загибеллю худоби внаслідок непередбачених випадків. Допомогіві фонди формувалися з вступного і річного вкладів, із коштів за продаж м’яса зарізаних тварин, додаткових вкладів членів секції. Через фонди селяни отримували 70–90% вартості від загиблих тварин, внаслідок пощесті — позички [311, с.290; 339, арк.40–41; 356, арк.8–9]. У 1937 р. Влада заборонила секції, хоча за домовленістю із Львівською хліборобською палатою правління “Сільського господаря” підготувало статут “Товариства взаємного забезпечення худоби”, які діяли б у селах як члени страхового товариства при “Сільському господареві” [51, арк.43–50, 110–111; 334, арк.1; 349, арк.53]. Ветеринарну допомогу надавали 84 районні молочарні. Лікарі одночасно працювали при філіях товариства і службовцями районних молочарень. Лише у 1938 р. у

господарствах членів товариства було оглянуто 50131 і надано допомогу 4065 коровам у 719 селах. Через районні молочарні було обстежено 71410 корів у господарствах 51678 постачальників молока, проконтрольовано стан 35171 стаєнь у 394 селах [96, с.48; 106, с.23].

Члени головної, філіяльних (було 10) та гурткових садівничо-городницьких секцій дбали про закладання і догляд селянських і промислових садів, городів, плодкових розсадників, впровадження прогресивних типів насаджень, переробку і збут продукції. Товарного характеру садівництво почало набувати у районах Комарно (Рудеччина), Олесько-Ожидів (Золочівщина), Залозеччини (Зборівщина), городництво — на Самбірщині (села Бабина, Пиняни, Береги), Жовківщині (Жовква, села Сопотин, Масошин, Мокротин, Мервичі, Вязова, Смереків, Волявне, Глинськ), де селяни вирощували огірки і цибулю, третину квасолі, яка збувалася з східногалицьких земель. У 1938 р. філії почали вивчення районів перспективного торгового садівництва з оцінкою агрокліматичних умов [96, с.55–57; 121, с.96–99; 335, арк.1–3; 392, арк.1–2].

Українські пасічники об'єдналися у міцну та діяльну організацію при гуртках і філіях товариства. Проводилися філіяльні та крайові з'їзди пасічників; край було районізовано за рівнем медозбору (гірський і низинний райони, Поділля) і, враховуючи результати дослідних пасік, впроваджувалися поліпшені технології збільшення кількості й якості меду. Члени секцій брали участь у праці Львівської хліборобської палати з стандартизації та торговельній класифікації меду, поширювали бджільницький інвентар, були посередниками через Міністерство сільського господарства і аграрних реформ у придбанні пасічниками денатурованого цукру для підгодівлі бджіл; надрукували у журналі “Український пасічник” за 1934–1935 рр. загальну бібліографію української пасічної літератури (охопила 133 назви, 11 часописів). У 1936 р. створено промислову пасіку в Карпатських горах у Підлютім (маєтку митрополита А. Шептицького). Калуська філія заснувала власну пасіку на 100 пнів бджіл коло Сокола-Підлюте у Карпатах. Для збагачення медодайної флори збиралися відомості про її стан, на дослідній станції на Ялівці та у Ботанічному

саду Львова вирощувалися насіння і кущі медодайних рослин, які поширювалися, як премії, через пасічні секції та продавалися у кооперативах. Для вшанування заслуг Петра Прокоповича як “первоучителя культурного пасічництва” у зв’язку з його 160-літтям члени головної пасічної секції створили бібліографію творів, видали портрет, бронзові та гіпсові барельєфи погруддя роботи скульптора В. Мисютина, опублікували статті у польській, французькій, німецькій, італійській, американській пресі. Під час восьмого з’їзду пасічників 24 листопада 1937 р. відкрито пам’ятник П. Прокоповичу на території Національного музею Товариства імені Т. Шевченка [95, с.48–49; 96, с.53–54; 121, с.163–166; 141, с.174–185; 332, арк.1; 439, арк.1–2].

Шовківництво пропагувалося як засіб використання дешевої праці безробітних членів селянських родин, виробництво, для якого не потрібні спеціальні приміщення, інвестиції, тривале фахове навчання, збут продукції був легким. Як видно з табл. 3. 6, українське селянство не використало можливості шовківництва. [96, с.52–53; 121, с.168–169; 141, с.186–193]. Один продуцент пересічно виготовляв 3,5 кг сухих коконів і заробляв 43 зл.

Таблиця 3.6.

Розвиток шовківництва у селянських господарствах

Воєводства	Кількість годівельників	Кількість грени (ячок метелика), гр.
Львівське	41	271,5
Станіславське	54	306
Тернопільське	50	344
Разом	145	921,5

Правління “Сільського господаря” створило у 1928 р. секцію і референтуру сільськогосподарської економіки. Їх очолив агроном О.Охрим — працівник відділу Варшавського інституту сільського господарства при кафедрі економіки Львівського університету. Ставилося завдання вивчення економіки місцевого господарства, ефективності селянських господарств і економічного обґрунтування агрономічної діяльності. Були підготовлені друки для щотижневого оперативного і річного бухгалтерського обліку з використанням натуральних, трудових і грошових вимірників. Тижневі звіти включали обороти

грошовий, сільгосппродуктів і використання праці. Першим практичним кроком у 1928–1929 рр. стала безкоштовна допомога 50 селянам у веденні обліку та складанні бюджетів, як методу розподілу ресурсів їх господарств, підготовка балансів 24 господарств, анкетування селян села Будники Сокальського повіту. Через нестачу коштів, нерозуміння селянами необхідності налагодження системи обліку для якісно обґрунтованого аналізу та прийняття управлінських рішень, праця на початку 30-х років була припинена. Зростав рівень організаційно-виробничої діяльності членів “Сільського господаря”, дозволив агрономам товариства у 1934–1939 рр. навчати селян плануванню господарської діяльності. На конференціях товариства делегатів гуртків знайомили з методикою складання господарського плану та розподілення ресурсів, організацією виробничого процесу, як враховувати умови збуту продукції [88, с.30–31; 89, с.300–304; 121, с.66-67; 223, с.40–42].

У 1936 р. гуртки товариства почали створювати секції охорони праці найманих робітників, завданням яких було допомогти селянам одержати роботу, співпрацювати з установами, що могли її надати, зокрема меліоративними та будівельними, а також кооперативами з домашніх промислів і перероблення сільськогосподарської продукції, обороняти інтереси селян щодо заробітної плати. Даних про кількість секцій не знайдено. Відомо, що їх організували Старо-Самбірська, Дрогобицька, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Яворівська філії товариства [94, с.17].

Як показав аналіз фактичного матеріалу, найскладнішими проблемами у діяльності “Сільського господаря” були організація перероблення сільськогосподарської продукції та утвердження селянських господарств на аграрному ринку: забезпечення їх виробничими засобами, заготівля та збут селянської продукції.

Виходячи з програмового завдання, щоб “ми своїх сільськогосподарських сирівців неперероблених не продавали...продукти промислів від сирівця до готового продукту виробляли українські руки при співпраці українського капіталу і мозгу” [121, с.194], правління “Сільського господаря” створило

головну секцію допомоги народному і домашньому промислу (1935–1939 рр.). Вона підготувала статут “Товариства опіки над народним мистецтвом і домашнім промислом”, організовувала виробничі кооперативи, допомагала отримати кредити через Львівську хліборобську палату, оплачувала місце українських кооперативів на виставці “Східні торги” у Львові, допомагала брати участь у виставках у Познані та Катовицях, разом з “Центросоюзом” були зроблені перші спроби організувати торгівлю виробами домашнього промислу, заснувати гуртовню. У 1937–1938 рр. статистично досліджені домашні промисли у Дрогобицькому, Городенківському, Камінсько-Струмилівському, Коломийському, Косівському, Львівському, Рудківському, Радеківському, Самбірському, Турківському, Станіславському, Яворівському повітах [96, с.63; 141, с.199–201; 349, арк.44].

У 1936 р. головна секція лікувальних трав сприяла заснуванню кооперативу “Зелоцентр”. Але через придбання лікувальних трав перекупниками налагодити виробництво не вдалося [121, с.118–120].

Акція розширення посівів технічних і високооплатних культур (цукрового буряка, тютюну, хмелю, олійних) у селянських господарствах поєднувалася з організацією їх продажу на основі виробничої контрактації. Інтеграційні зв’язки розглядалися як фактор нарощування селянського виробництва і створення технологічного ланцюга: виробництво — перероблення. У 1924–1928 рр. дирекція “Сільського господаря” вела переговори щодо постачання буряків до цукрових заводів у Ходорові, Городенці, Переворську і Мізочу, але власники трьох останніх відмовилися від контрактів з українськими селянами. Спілка українських агрономів планувала з січня 1928 р. випуск часопису “Цукровик” [87, с.2; 88, с.28; 219, с.281].

У 1935 р. почалося організаційне об’єднання селян у секціях плантаторів цукрових буряків. Були створені головна при централі “Сільського господаря”, філіальні при Рогатинській та Ходорівській філіях для плантаторів цих повітів, які поставляли сировину до цукроварні у Ходорові (у 1937 р. увійшли до Ходорівського стоваришення плантаторів цукрового заводу), філіальні у

Перемишлянах і Ярославі, які співпрацювали з цукроварнею “Пшеворськ”. Представники товариства брали участь у засіданнях воєводських комісій плантаторів цукрових буряків, а також окремих цукроварень. У 1936 р. дирекція “Сільського господаря” домоглася від Міністерства сільського господарства збільшення на 5% селянських посівів. Було узгоджено надходження селянського буряка до Городенківської цукроварні, з Сокальського та Рава-Руського повітів — до волинських і холмських заводів, розроблялися проекти цукроварні у м. Сокаль [93, с.23; 94, с.12; 95, с.12].

Упродовж 1935–1939 рр. правління товариства активно займалося будівництвом цукроварні у селі Березовиця під Тернополем і створенням нового плантаційного району цукрового буряка у Тернопільському воєводстві. Перша спроба заснувати Акціонерну селянську цукроварню була зроблена ще у жовтні 1912 р. [435, арк.1]. У 1935 р. за дозволом Міністерств сільського господарства і фінансів у Львові було створено Основницьку спілку Рільничої цукроварні “Поділля” — акціонерного товариства потужністю 40 т цукрового піску. Засновниками товариства виступили Львівська хліборобська палата, Союз землевласників, Малопольське товариство сільського господарства і “Сільський господар”. Були випущені привілейовані та іменні акції. Планувалося, що останні з часом будуть викуплені плантаторами буряків, тому і назвали цукроварню “рільнича”. Вартість кожної акції — 100 зл. Українські селяни вартість акцій оплачували постачальницькою сировиною. На кінець 1938 р. було сплачено 214,1 тис. зл. [436, арк.1–4; 438, арк.1]. Поділ статутного фонду між акціонерами характеризує табл. 3.2 [436, арк.3–4].

Постачали сировину українські селяни Борщівського, Бережанського, Бучацького, Чортківського, Копичинецького, Підгаєцького, Перемишлянського, Скалатського, Тернопільського, Терехівського, Збаразького, Зборівського повітів [94, с.124; 95, с.12; 438, арк.7]. Філіальні секції виробників цукрового буряку для захисту власних інтересів у 1937 р. об’єдналися у “Союз плантаторів-уділовців Рільничої цукроварні “Поділля” з

Статутний фонд акціонерного товариства “Поділля”

	Сума капіталу, тис. зл.	Кількість акцій	% статутного фонду	% сировини, що поставлялася
Іменні акції:				
“Сільський господар”	414	4140	15,3	23
Малопольське товариство Сільського господарства	414	4140	15,3	23
Осадники	360	3600	13,4	20
Союз землевласників	612	6120	22,7	34
Разом	1800	18000	66,7	100
Привілейовані акції:				
Державний сільсько- господарський банк	570	5700	21,7	–
Львівська хліборобська палата	200	2000	7,4	–
Спілка акціонерів “Удич”	100	1000	3,7	–
Власник землі Гужковський-Яницький	30	300	1,1	–
Разом	900	9000	33,3	–
Весь акціонерний капітал	2700	27000	100	100

осідком у Тернополі. У 1937 р. 944 українські господарі доставили 7,29 т цукрового буряку. Переробна компанія тривала 78 днів, щодня перероблялося 56 вагонів буряку, виготовлено 536 вагонів цукру. У 1938 р. продовж 60 днів перероблялося по 72 вагони буряку, виготовлено 671 вагон цукру [436, арк.1–4; 438, арк.1–3].

Табл. 3.3 [96, с.39] подає загальний стан бурякосіяння господарствами українських селян галицьких повітів у 1938 р. На 1939/1940 господарський рік за контрактними замовленнями посівні площі плантаторів “Поділля” збільшувалися до 915 моргів, Ходорівського заводу — на 20%. Але в окремих повітах, зокрема Ходорівському, селяни відмовлялися від контрактів, що переходили до великої власності [437, арк.5; 438, арк.3].

Селянські посіви цукрового буряка

Філії	Членів	Площа, морг/га	Доставлено буряка, ц
Перемишлянська	346	–	4549
Ходорівська	790	680 / 387,6	53176
Рогатинська	372	313,17 / 178,5	31330,3
Союз плантаторів “Поділля”	1030	815,5 / 464,8	72306

У 1938 р. правління “Сільського господаря” почало переговори про контрактаційні договори членів товариства з Союзом продуцентів пряжі бавовняної в Лодзі про поставку льону і конопель, із Союзом польських олійних заводів — ріпаку, соняшнику, конопель селянами Городенківщини, Борщівщини, Снятинщини. Товариство стало одним із засновників акціонерного товариства “Основницька спілка рільничої олійні”, яке не було створено [96, с.13, 40].

У 1926–1927 рр. робилися спроби розширити посіви тютюну в українських селах і організувати його плантаторів. У 1936 р. праця відновилася. Було створено головну секцію, розроблено спеціальне положення для секцій при гуртках, проведені організаційні збори у Тернополі, Борщові, Бучачі, Чорткові. Домовлено з дирекцією Державного тютюнового об’єднання про “мужів довір’я” “Сільського господаря” при установах, які відбирали тютюн для фабрик [87, с.27; 94, с.11; 96, с.13].

У 1937 р. товариство досягло згоди Польського беконного Союзу на контракт із беконярнями у Львові та Ярославі щодо поставки 200, пізніше 300 свиней щомісяця, контракт був поділений між 7 філіями [383, арк. 1]. Він не був виконаний через заборону влади в окремих повітах, більш високі на внутрішньому ринку ціни порівняно з цінами на контрактів свині разом з премією. У цьому ж році беконярня Руперта у Львові, до якої українські селяни поставляли продукцію, збанкрутувала, не розрахувавшись за поставки 1937 р. клопотання дирекції “Сільського господаря” про визначення нової беконярні (пропонувалася у Золочеві) залишилися без відповіді [95, с.46; 96, с.50; 383, арк.2; 408, арк.23].

Головна пасічна секція організувала збут продукції пасік членів товариства, тому активно співпрацювала з пасічними кооперативами “Рій” у Львові та Подільською пасічною спілкою у Тернополі. Самбірська філія “Сільського товариства” допомогла у 1934 р. засновати кооператив “Шовк”, ткачів кооперативу спрямовувала на навчання у ткацьку школу в м. Кросно, на практику в м. Лодзь [141, с.186–193].

Як вже відзначалося, союзи кооперативів і “Центросоюз” були торгівельними синдикатами філій “Сільського господаря”. За ініціативою ради товариства у 1928 р. “Центросоюз” створив сільськогосподарський відділ і почав виробниче постачання селянських господарств [88, с.24; 98, с.12]. Третій з’їзд агрономів (1929 р.) поставив вимоги перед “Центросоюзом” і союзами кооперативів організувати збут селянської продукції [395, арк.42]. Проте на початку 30-х років кооперація залишалася споживчою.

У 1932 р. “Сільський господар” зініціював спільну з “Центросоюзом” працю з розвитку тваринництва (м’ясного, переважно беконного та яєчного напрямів) у селянських господарствах [91, с.28; 259, с.9]. “Центросоюз” створив відділ збуту домашніх тварин [97, с.12]. У 1935 р. для організованого збуту селянської продукції, “Сільський господар” і “Центросоюз” заснували товариство з обмеженою відповідальністю “Союз продуцентів збуту живини” (воловини) у Львові. Статутний фонд формувався з одного паю “Сільського господаря” і двох паїв “Центросоюзу”. Передбачалося, що товариство базуватиметься на філіяльних і сільських господарських товариствах виробників волонини. Молодняк експортуватимуть, передусім до Греції, опасова худоба поставлятиметься на крайові ринки. Проте товариство практично не працювало [345, арк.31–32; 348, арк.17]. З 1937 р. спеціальний агроном “Центросоюзу” координував співпрацю з “Сільським господарем” щодо збуту продукції тваринництва [405, арк.43]. У селах секції господинь спільно з кооперативами для заupu і збуту організували пункти збору яєць, у 1938 р. їх було 1488. У цьому ж році вони почали контрактну доставку яєць до кооперативів [405, арк.43]. Для організації торгівлі зерном при гуртках

товариства “Сільський господар” створювалися шпихліри. Як видно з додатку М, складочна справа лише організовувалася, через шпихліри у 1938 р. могло бути продано лише 60 т зерна [96, с.13]. На кінець 1938 р. продукцію селянських господарств закупували 55 зернових і 9 яєчних фірмових магазинів, 6 м’ясарень “Центросоюзу”. З 1928 р у м. Катовиці діяла експозитура “Центросоюзу” для продажу овочів і яєць, яка інформувала про стан на польських ринках [96, с.22; 121, с.210; 132, с.55].

“Сільський господар” став членом польських організацій: Союзу експортерів дробу у Варшаві (1936 р), Окружної і повітових торговельних комісій (1937 р.), які займалися збутом продукції тваринництва [94, с.11–12; 95, с.11–12].

Перешкодою на шляху розвитку збутових операцій української кооперації були низька якість і нестандартність селянської сільськогосподарської іпродукції, що визнавалося керівництвом української кооперації [16, с.410]. На конференції “Центросоюзу” 5 березня 1937 р. наголошувалося на необхідності прискорити технологізацію селянського виробництва, виробляти стандартну продукцію, селянам пояснювати, за яких умов може вона бути товаром [406, арк.1–2]. Враховуючи стан селянського виробництва, керівники української кооперації на конференції Львівської хліборобської палати 13 жовтня 1938 р. виступили за стандартизацію продуктів лише на експорт [409, арк.1].

3. 2. Поширення сільськогосподарських знань

В умовах селянського малоземелля і відсутності капіталів для розширеного відтворення агрономічна організація “Сільського господаря” розглядала поширення сільськогосподарських знань як один з основних факторів підготовки українських хліборобів до практичної діяльності з реформування власних господарств і піднесення продуктивності виробництва. У процесі праці товариство виробило такі форми теоретичного навчання (агропропаганди): позашкільна освіта, консультаційно-порадницька, видавнича діяльність,

виставки, хліборобські свята. Основними шляхами оволодіння знань стали самоосвіта і “спільне кооперативне добування знань через об’єднання у гуртках “Сільського господаря”. Правління товариства рекомендувало радам гуртків засновувати секції сільськогосподарської освіти з інтелігенції та передових господарів [64, с.3–7; 222, с.452–453; 413, арк.25].

За польськими законами, позашкільна сільськогосподарська освіта організовувалася сільськогосподарськими товариствами, фінансувалася повітовим і громадським самоврядуванням. Рішення другого з’їзду українських агрономів (1928 р.) та з’їзду подільських агрономів (1929 р.) зобов’язали правління “Сільського господаря” створити систему позашкільної освіти для українських селян [225, с.292–293; 230, с.3; 339, арк.7–11].

В еволюції засобів позашкільної освіти відбувся перехід від окремих агітаційно-пропагандистських бесід агрономів з селянами під час відвідування громад, на господарських вічах, громадських сходинах і зборах до систематичних лекцій і викладів відповідно до запитів селян, завершували систему навчання сільськогосподарські курси. У грудні 1927 — січні 1928 рр. Спілка українських агрономів відродила мандрівну школу, організувавши у п’ятьох місцевостях двотижневі навчальні заняття, які відвідали 345 слухачів, і було розглянуто 21 сільськогосподарську тему [214, с.55]. Надалі така форма навчання через фінансові труднощі не практикувалася.

Агрономи товариства повністю відповідали назві “мандрівний вчитель”. Вони систематично об’їжджали села повіту з просвітницькими заходами. Українська громадськість оцінювала діяльність агрономів як “рухомий університет” [412, арк.15, 35].

Бесіди, читання і лекції проводилися за визначеною і повідомленою тематикою, обов’язково аналізували місцеву практику. Члени гуртків постійно збиралися на сходини, де читали часописи, книжки, слухали радіо. Курси давали більш глибокі та систематичні знання, у 1924–1927 рр. проведено 120, у 1937 р. — 280, у 1938 р. — 500 [87, с.29; 95, с.60; 96, с.32] За змістом поділялися на загальногосподарські або комбіновані (сільськогосподарсько-

кооперативні, сільськогосподарсько-ветеринарні, садівничо-городницько-пасічні, кулінарно-трикотажні та ін.), спеціалізовані (з окремих галузей сільськогосподарських знань, первинного перероблення продукції, домашнього господарства). Найбільш поширеними були зооветеринарні курси. Курси були філіальні та крайові, тривали три-чотирнадцять днів або один-три місяці, п'ятишестимісячні відігравали значення зимових шкіл для дорослих. Через брак спеціалістів з вищою і середньою фаховою освітою правління товариства значну увагу приділяло підготовці агроперсоналу для філій і гуртків: інструкторів з різних ділянок агрономічної праці, помічників повітових агрономів, контролерів-асистентів молочності корів, інструкторів для філіальних секцій сільських господинь, молодіжного руху, садівничо-городницьких і пасічних; службовців з ведення справознавства; спільно з “Маслосоюзом” — референтів для районних молочарень. По закінченню курсів слухачам видавалися свідоцтва [412, арк.15; 414, арк.1; 422, арк.1–7; 424, арк.31–32; 425, арк.1].

Випускницями чотирьох курсів “господинських інструкторок” стали 105 жінок і дівчат, частина з них працювала у Союзі українок та кооперативах [95, с.32; 269, с.49; 349, арк.38; 421, арк.1–2]. Курси підготовки та перепідготовки інструкторів для організації молодіжного хліборобського руху закінчило 100 слухачів, 51 з них пройшли перепідготовку. [350, арк.78, 81–85; 430, арк.1–49; 436, арк.1].

Відомими осередками крайових курсів були маєтки товариства “Сільський господар” у с. Коршево біля Коломиї та Мирона Луцького — члена президії товариства та Львівської хліборобської палати, у с. Янчин Перемишлянського повіту.

Упродовж 1933–1935 років в Янчинському маєтку М.Луцького працювали восьмимісячні (квітень – грудень) інструкторські курси. Для отримання дозволу воєводського управління навчальний процес формально поділили на шість курсів: садівничо-городницький, пасічно-шовківничий, агротехнічний, зооветеринарний, сільськогосподарської кооперації, організаційно-

інструкторський. Слухачі були вихідцями з різних повітів Східної Галичини, Лемківщини, Волині, Полісся, більшість мала середню освіту. Дотації на організацію навчального процесу надавали Повітовий союз кооперативів у Рогатині, “Народний дім” у Перемишлянах, з 1934 р. — Львівська хліборобська палата (3000 зл.). Правління “Центросоюзу” і “Маслосоюзу” направляли лекторами своїх працівників [418, арк.1–2; 419, арк.1].

Курси поєднували теоретичне і практичне навчання, що забезпечувало високий рівень знань. Програму занять виробляла дирекція товариства. Теоретична частина підвищувала загальноосвітній рівень слухачів, знайомила з основами природознавства, сільськогосподарських наук і ринкового господарювання, скеровувала на впровадження доцільних агротехнічних заходів і раціональну реорганізацію господарства. Виробнича практика проходила у господарствах учасників курсів, при районних молочарнях, навчальному господарстві Коршевської школи. У Янчині курсанти працювали у господарстві М.Луцького, що мало дослідні поля з сортовипробуванням, відділ насінництва, корів фризійської породи, свиней білої англійської породи, сад із шкілкою, рибний став, пасіку з 40 пнями [415, арк.2; 418, арк.2; 423, арк.5].

Підготовка агрономічного персоналу передбачала вивчення основ фундаментальних і спеціальних сільськогосподарських наук: рослинництва, ґрунтознавства, зоотехніки, молочарства, пасічництва, садівництва, городництва, збереження та переробка продукції. Викладалися економіка, кооперація, народні промисли, домашнє господарство. Слухачі отримували знання з історії товариства “Сільський господар” та молодіжного руху, планування та організації праці, взаємовідносин з українськими установами, кооперацією, територіальним і господарським самоврядуванням. Слухачів навчали публічним виступам і організації свят [96, с.32; 269, с.49; 349, арк.38; 421, арк. 1–2].

Товариство “Сільський господар” створило новий тип позашкільної загальної та сільськогосподарської освіти для селянської молоді — добровільне об’єднання у Хліборобському вишколі молоді (ХВМ). Ідея й організаційні

принципи були запозичені з досвіду молодіжних фермерських організацій США і країн Європи. З 1921 р. існувала міжнародна федерація клубів хліборобської молоді. У Польській державі у 1931 р. працювали вісім союзів хліборобської молоді та два товариства, що об'єднували 30025 членів 4168 гуртків у 2729 громадах [296, с.14–15]. Їх діяльність контролювали та фінансували комітети з справ сільської молоді при воєводських управліннях і повітових старостах, Львівська хліборобська палата, комітет з справ культури села при Міністерстві сільського господарства. У 1930 р. відділи самоврядування п'яти воєводств на українських землях асигнували на організацію селянської молоді 183,5 тис. зл. [235, с.3; 345, арк.76; 348, арк.68–69].

Поширення Хліборобського вишколу молоді при “Сільському господареві” характеризує табл. 3.7 [409, арк.1]. Стан секцій Хліборобського вишколу молоді при гуртках “Сільського господаря” у воєводствах у 1937 і 1938 років характеризують такі дані: Львівське — 149 і 180, Станіславське — 206 і 234, Тернопільське — 174 і 190, Волинське — 11 (у 1937 р. філія в Луцьку була заборонена) [96, с.59–60; 206, с.21–22].

Таблиця 3.7

Динаміка розвитку гуртків Хліборобського вишколу молоді

Рік	Філії із секціями ХВМ	Секцій ХВМ при гуртках	Гуртків				Змагунів		
			Хлопців	Дівчат	Мішані	Разом	Хлопців	Дівчат	Разом
1933	9	–	17	10	32	59	306	222	528
1934	22	–	85	45	90	220	1029	966	1995
1935	25	–	152	61	72	285	1880	955	2835
1936	33	523	196	84	175	455	2838	1407	4239
1937	32	540	430	192	271	893	6371	3261	9632
1938	41	604	555	283	342	1180	8231	4840	13071

Польська влада намагалася включити діяльність Хліборобського вишколу української молоді у загальнопольську організаційну систему. Всі секції реєстрували майно у повітових аграрних комітетах і працювали за планами,

розробленими Львівською хліборобською палатою. Проте “Сільський господар” надав молодіжному рухові національного забарвлення, прагнув, щоб він фінансувався не лише за рахунок внесків змагунів, але за допомогою українських культурно-освітніх, кооперативних закладів, приватних осіб. Навчання проводилося рідною українською мовою, навчальні плани уточнювалися, враховуючи кращі традиції господарювання українського селянства [296, с.31; 345, арк.76; 347, арк.55; 349, арк.73].

Праця у Хліборобському вишколі молоді стала для дітей українських селян господарською школою, яка давала загальноосвітні та сільськогосподарські знання, виховувала громадську активність та ідейність. Ставилися навчальні та виховні завдання: підготувати молодь майбутніми зразковими господарями і господинями, які б могли раціонально організовувати господарство, перероблення продукції, вести бухгалтерський облік, поширювати та впроваджувати нові досягнення сільськогосподарських науки і практики; розвивати господарську ініціативу, почуття відповідальності змагунів за обов’язки, вчинки, працю перед батьками, товариством, громадою і українською спільнотою; вишколити активістів громадсько-господарської праці, свідомих своїх національних обов’язків; піднести моральний і культурний рівень селян [285, с.208–211; 296, с.27–29]. Спеціальні правильники визначали завдання, методику і засоби праці, обов’язки і права рад і управ секцій, вихованців-змагунів. Освітню і фахову працю в гуртках організували повітові агрономи та спеціальні інструктори при філіях. Ради гуртків “Сільського господаря” призначали опікунів-вихователів з передових господарів для кожного гуртка змагунів, які між собою обирали передовиків-організаторів праці (табл. 3.8) [94, с.47; 96, с.61; 296, с.27–29].

Таблиця 3.8

Організатори праці гуртків Хліборобського вишколу молоді

Воєводства	Агрономи		Інструктори		Опікуни		Передовики		Разом	
	1936	1938	1936	1938	1936	1938	1936	1938	1936	1938
Львівське	10	17	8	9	-	180	-	332	18	538

Станіслав.	12	15	10	14	-	234	-	448	22	711
Терноп.	13	13	11	13	-	190	-	400	24	616
Волинське	2	-	1	-	-	-	-	-	3	-
Разом	37	45	30	36	-	604	-	1180	67	1965

Навчання було чотирирічне з трьома рівнями підготовки: 1а, 1б, 2, 3, а з 1938 р. — трирічне. Навчальний процес поєднував такі форми та види теоретичного та практичного навчання: самостійна індивідуальна або секційна робота змагунів над рекомендованою літературою, заслуховування рефератів, проведення дискусій; масові одно-дводенні організаційно-методичні курси для всіх змагунів восени, взимку, навесні; курси при філіяльних секціях для змагунів-передовиків; виконання практичної конкурсної теми у господарстві батьків; екскурсії до зразкових господарств, кооперативних, культурно-освітніх установ, історичних пам'яток; поточні іспити під час контрольних переглядів навчальних ділянок; ведення щоденників праці; конкурси за підсумками навчального року. Обов'язковими були праця над поліпшенням господарства батьків, участь у громадських роботах, у святах села та повіту [347, арк.55; 348, арк.69–70; 349, арк.9; 410, арк.15; 426, арк.2–4]. Методичну допомогу надавали журнал “Хліборобська молодь” (1934–1939 рр.), підручники з діяльності Хліборобського вишколу молоді Є.Храпливого і А.Романенка, фахові книжки, перекладені з польської мови і видані за допомогою Львівської хліборобської палати, а також написані членами товариства і ним видані [206; 296; 310; 312]. Широкого розголосу у пресі та серед української спільноти набула виставка досягнень молодіжного руху, організована у 1938 р. на першій Педагогічній виставці товариства “Рідна школа” у Львові.

Перших випускників у 1937 р. було 41: 17 у Коломийській, 24 у Зборівській філіях [310, с.41]. Навчальний 1937–1938 рік почався у третині громад краю (додаток Р. 1) [96, с.60; 431, арк.3]. У 1938 р. навчання закінчили 103 змагуни: 12 — у Коломийському, 29 — у Рогатинському, 16 — у Яворівському, 15 — у Стрийському, 7 — у Дрогобицькому, 24 — у Зборівському повітах [96, с.65; 206, с.41].

Осередком поширення сільськогосподарських знань стали секції господинь при гуртках і філіях “Сільського господаря”. Про зацікавлення сільського жіноцтва працею у секціях господинь свідчить табл. 3.9 [93, с.34; 96, с.57–58].

Таблиця 3.9

Динаміка створення осередків сільських господинь

Рік	Філіальних секцій	Гурткових секцій	Членів у секціях
1935	5	129	—
1936	4	212	7017
1937	12	428	16345
1938	17	564	22032

Жіночий рух при товаристві сформувався при 45 філіях. Працю проводили інструкторки філій під проводом повітових агрономів. На філіальних тримісячних курсах “зразкових господинь” було підготовлено 182 провідниці гурткових секцій господинь, які крім господарських предметів вивчали загальноосвітні, гігієну, економіку, справознавство, як планувати та організувати жіночий рух. Зв’язок повітового жіноцтва з централею товариства і координацію праці започаткував з’їзд голів і секретарів філіальних секцій господинь у 1938 р., який мав стати щорічним [96, с.23, 57]. Були вироблені основи співпраці “Союзу українок” і “Сільського господаря”. Союз українок залишався верховним органом з організаційної та громадсько-освітньої праці серед сільського жіноцтва, “Сільський господар” об’єднував селянок як професійну і станову верству, вчив поступовому господарюванню. Плани і діяльність господарських інструкторок обох товариств узгоджувалися на всіх рівнях: центральному, повітовому, у громадах. Члени секцій господинь могли одночасно бути союзанками, мати одне з ними керівництво, заступати їх працю. У 1939 р. почалася співпраця секції господинь з пропагандистками Повітових союзів кооперативів [350, арк.111; 404, арк.1–7].

Селянки оволодівали загальноосвітніми та спеціальними знаннями з домашнього і присадибного господарства, виховання дітей, брали участь у громадському житті товариства, громади і повіту. Основними засобами навчання були самоосвіта через читання журналів і книжок, підготовка

рефератів на сходинах; курси, конкурси, виставки [121, с.199–201; 348, арк.55–58; 349, арк.31–32; 367, арк.1–3]. Курси проводилися одно-дводенні, давали знання з щоденної праці жінок (кулінарії, консервування, прання). Лише у 1938 р. секції господинь провели 360 курсів з 4610 курсантками, 55 конкурси та 174 виставки [141, с.126–133; 427, арк.1–5]. У громадах секції господинь організовували конкурси городів, гігієни та чистоти хати, подвір'я, стайні, хлівів, домашньої птиці. У 1938 р. зайнялися доставкою яєць місцевим кооперативам, які гарантували вищі ціни та премії. Частина коштів використовувалася на секційну працю [141, с.319–320; 350, арк.95].

Працюючи у секціях господинь, селян привчалися до самоосвіти, ставали самостійними та зразковими господинями, впливали на громадське життя в селі, примушували чоловіків шанувати їх як рівних. Вони доводили, що освічена селянка “повинна мати не меншу пошану і заслугу перед народом, як професорка, лікарка або інша жінка, що покінчила найвищі студії” [119, с.59].

Засобом поширення сільськогосподарських знань стали громадські свята. З 1928 р. за рішенням першого з'їзду голів філій “Сільського господаря” й агрономів було відроджено старий звичай святкувати 16 травня — річницю скасування панщини на галицьких землях, а тиждень, на який припадав цей день став святом українського селянства. У 1928 р. свято було проведено у 50 містах і 600 селах за участю 100 тис селян, засновано 400 нових гуртків товариства, у 1938 році, незважаючи на заборону польського уряду, — у кожній українській громаді [88, с.12, 26–27; 96, с.32–33; 112, с.197–198; 135, с.259]. До програми свята обов'язково входили дискусійні вечори, на яких обговорювалися агрокультурні проблеми села, підсумовувалися досягнення у хліборобському поступі, пропагувалися нові методи господарювання, поширювалися часописи і залучалися нові передплатники, організовувалася книжкова торгівля. Кожний гурток “Сільського господаря” у ці дні доводив, що він є джерелом сучасного господарювання [112, с.197–198; 285, с.62; 341, арк.3; 354, арк.4; 444, арк.86].

Важливе значення в поширенні сільськогосподарських знань мали періодична преса товариства та серія “Бібліотека “Сільського господаря”.

Товариство видавало журнал “Сільський господар” і галузеві часописи: “Український пасічник” — додаток до “Сільського господаря” у 1928 — червні 1929 роках і самостійний журнал у 1929–1939 рр.; “Практичне садівництво” — додаток до “Українського пасічника” (1933–1939 рр.) і окреме видання з 1939 року. Один рік, з лютого 1929 р. додатком до “Сільського господаря” виходила “Українська господиня”. У червні 1939 р. було ухвалено видавати журнал “Шовківництво”, який у 1929 р. був додатком до “Сільського господаря”. За бажанням читачів, додатки розсилалися за окремою передплатою. Впродовж 1934–1939 років виходив журнал “Хліборобська молодь”. У січні 1929 – липні 1930 року за матеріальною допомогою Ревізійного союзу українських кооперативів вийшло сім номерів газети “Стінний часопис “Сільський господар”. Вона популярно і стисло друкувала перелік і зміст агротехнічних заходів на кожен тиждень місяця, вивішувалася у приміщеннях українських установ [354, арк.4]. Філія “Сільського господаря” у Луцьку у 1933–1934 рр. видавала місячник “Нова скиба”. Стан передплатників і випуск часописів “Сільського господаря” характеризує додаток Р [96, с.69].

Рентабельності видавничої діяльності правління товариства добилося залученням до співпраці “Маслосоюзу” (з 1931 р.), поширенням видань, оплачених членськими вкладками, збільшенням кількості передплатників за рахунок кооперативів, правління яких централізовано переказували гроші на рахунок товариства, зменшенням ціни часописів за умов гуртової передплати, друкуванням реклами українських закладів. Перед радами гуртків ставилося завдання, щоб у кожній громаді селяни передплачували мінімум 10 номерів “Сільського господаря”, 5 — “Українського пасічника”, 10 календарів, кожні 50 змагунів — один молодіжний часопис. У громадах, де не було гуртків товариства, журнали поширювали “мужі довір’я”. На кінець 1938 р. часопис “Сільський господар” передплачували селяни (12,3%), гуртки і філії товариства (12, 9%), кооперативи та їхні члени (74,8%) [96, с.43; 141, с.91–92].

Періодичними збірниками “Бібліотеки “Сільського господаря” були щорічні ілюстровані альманахи: календарі “Сільський господар” (12 випусків за 1929–1940 рр.), “Приятель пасічника”, виданий у 1939 р., календарці для Хліборобського вишколу молоді і гуртків господинь.

Часописи і календарі товариства “Сільський господар”, стали “огнищем розвою сільськогосподарської культури села”, підручниками з господарювання для селян, написаними рідною українською мовою, одночасно забезпечували зв’язок організаційної мережі товариства [209, с.1]. Календарі товариства вважалися малою енциклопедією з питань сільського господарства. Редактори журналів зуміли залучити до співпраці понад 60 авторів — агрономів та ветеринарних лікарів. Друкувалася інформація щодо всіх галузей сільського господарства, організації заходів агрономічної допомоги, громадської діяльності з піднесення сільськогосподарської культури, життя осередків товариства, урядові документи, тлумачилася державна політика з аграрних проблем. Матеріал викладався у науково-популярній формі.

Серійне видання “Бібліотеки “Сільського господаря” складалося з книжок, підручників, брошур на сільськогосподарську тематику, звітів про діяльність товариства. Рукописи праць готувалися і рецензувалися фаховими секціями, затверджувалися дирекцією товариства, друкувалися відповідно до потреб та фінансових можливостей за черговою нумерацією. Поза “Бібліотекою” видавалися таблиці, ділові друки.

Упродовж 1910–1938 рр. у “Бібліотеці” “Сільського господаря” вийшло 157, у повоєнний час — 117 назв книжкових видань. Видані книги: з рослинництва — 29, зоотехніки і ветеринарії — 34, садівництва, городництва, пасічництва — 16, організаційних проблем селянського життя — 36, громадської агрономії та кооперації — 6, Хліборобського вишколу молоді — 9, інженерії — 11 [193, с.341–348]. Потужність “Бібліотеки “Сільського господаря” характеризують такі цифри: у 1932 р. видано 36 тис. примірників книг накладом 280,5 тис. друкованих аркушів, 1933 р. — відповідно 35 і 197,2 тис., 1934 р. — 59 і 2695 тис., 1935 р. — 23,6 і 180,7 тис., 1936 р. — 26 і

220 тис., 1937 р. — 102,7 і 309 тис., 1938 р. — 68,5 і 573,2 тис. [96, с.70; 342, арк.3; 343, арк.10; 347, арк.42].

Постійно поповнювалися бібліотеки при філіях і централі товариства. Книги купували, отримували в подарунок, зокрема у 1925–1927 рр. з Радянської України. Під час пацифікації у 1930 р. бібліотеку у Львові було розгромлено, розірвано картотеку передплатників [141, с.91–92].

“Сільський господар” започаткував інформаційно-консультативну діяльність, якою займалися агрономи централі та філій. Дирекція товариства надавала щорічно понад 1000 порад [360, арк.5]. Агрономи консультували селян під час відвідування гуртків товариства, у базарні дні (до 150–200 селян). Консультації були як індивідуальні, так і для цілої громади. Відповіді давалися усно, на складні питання — у письмовій формі. [90, с.7; 141, с.294, 524]. Консультативні рубрики були в усіх часописах товариства.

У 1937 р. “Сільський господар” для поширення сільськогосподарських знань почав використовувати радіо. Лекції (35 у 1937–1938 рр.) створили навчальний цикл з основ сільського господарства. Планувалося виробити цикл щотижневих лекцій як “народний університет знань на радіо” [95, с.61–62; 96, с.67–68].

У 1926 р. було започатковано збирання цінностей для організації музею сільського господарства. Через малу кількість персоналу, постійну нестачу грошей музей не було створено.

Позашкільне поширення сільськогосподарських знань займало провідне місце у праці гуртків та філій “Сільського господаря”. Селяни опановували знання і навички, необхідні для успішного вирішення завдань щоденної самостійної праці для досягнення ефективності їх господарств.

3.3. Практично-показова діяльність

Практичне навчання новітнім технологіям забезпечували показові заходи “Сільського господаря”. Вони проводилися у звичайних умовах селянського

господарства силами господаря, давали емпіричному розумові селянина наочні докази та переконання можливості впровадження у ґрунтово-кліматичних умовах його господарства сучасних наукових розробок, таким чином, залучали до активної участі у поліпшенні власного господарства. На думку Є.Храпливого, показові заходи були “безпосереднім ввведенням поступового господарювання” [285, с.73].

Для демонстрації окремих агротехнічних і технологічних прийомів рослинництва агрономи організовували у господарствах селян показові ділянки (парцели). Показові поля, що демонструють систему пов’язаних між собою прийомів, закріплених певною сівозміною впродовж декількох років, не використовувалися у практиці агрономів, оскільки вимагали певного рівня агрокультури населення, достатніх фінансових і виробничих ресурсів, яких українське село не мало.

Вже перші показові ділянки в 1926 р. у громадах Львівського і Бобрівецького повітів сприяли масовому застосуванню калійних (поташу, каїніту) добрив [87, с.25–26]. Восени 1927 р. повітові агрономи почали масово і централізовано у господарствах селян проводити покази: 1927 р. — 270, 1928 р. — 1940, у 1929 р. поширилася у тридцяти чотирьох повітах [87, с.25; 88, с.27; 353, арк.4]. В умовах загострення аграрної кризи їх кількість зменшилася (дані щодо завершених): 1930 р. — 512, 1931 р. — 608, 1933 р. — 250, 1934 р. — 308, 1935 р. — 411, 1936 р. — 95, 1937 р. — 152, у 1938 р. вони набули масовості — 1746 [91, с.23; 93, с.25; 95, с.39–40; 96, с.38–39; 345, арк.48–49; 349, арк.21; 354, арк.2; 360, арк.3; 369, арк.12].

Показові заходи регіонально охопили всі філії “Сільського господаря”. Агротехнічний відділ дирекції товариства постійно знайомив селян з методикою їх організації, висвітлював результати показів через обіжники, статті у “Сільському господареві”, спеціальні листівки [270, с.75–86; 345, арк.48; 347, арк.13, 32; 348, арк.21–25; 350, арк.46–48]. Докладні поради подані у підручнику Є.Храпливого “За хліборобську справу. Проте як основувати кружки та філії “Сільського господаря” у розділі “Досвідництво” [285, с.73–79].

Вибір теми показової ділянки залежав від важливості того чи іншого поліпшення для місцевого господарства, враховував потреби, забезпеченість землею та інвентарем господарства, у якому проводився показ. Демонструвалися прийоми, що були перевірені дослідними установами, мали дійсну технічну і фінансову результативність, що полягала у зростанні врожаю та грошового доходу. Тематика охоплювала правильні механічні управу ріллі та прийоми обробітку ґрунту, використання мінеральних добрив, обірнака і сидеральних культур (зелене гноіння), посіви різних сортів сільськогосподарських культур, зокрема вівса і пшениці, пересаджування збіжжя після озимини.

Кожен агроном проводив щорічно п'ять-десять польових демонстрацій [347, арк.13; 350, арк.46]. У 1936 р. до показово-дослідної справи залучали гуртківців Хліборобського вишколу молоді, які вивчали ефективність мінеральних добрив при вирощуванні цукрових і кормових буряків [348, арк.22].

“Сільський господар” налагодив співпрацю з фірмами з продажу і виробництва мінеральних добрив: “Бюро рільних порад” у Львові, “З'єднаними фабриками сполук азотових” у Мостиськах і Хожові, “Акціонерною спілкою експлуатації солей потасових” у Львові, “Союзом суперфосфатових” у Варшаві. Вони безкоштовно надавали свою продукцію, фінансово забезпечували показові акції [355, арк.3; 357, арк.1].

Показові заходи проводилися гуртками товариства у господарствах селян, які розуміли їх завдання, користувалися впливом і могли стати розповсюджувачами поліпшень, погоджувалися працювати під керівництвом і контролем агрономів. Останні слідкували, щоб показові ділянки дали позитивні результати (негативні покази підривали авторитет агронома), прагнули залучити до організації досліджень усіх селян, радили власникам показових ділянок купувати необхідні машини для загального використання, громадам дарувати або продати землю гурткам для організації показової діяльності,

створювати спеціальний фонд для оплати праці агрономічного старости та приїздів агрономів-інспекторів [115, с.60–66; 234, с.497].

Усі роботи на показових ділянках використовувалися для масової пропаганди. При обробітку, обстеженні, збиранні врожаю мали бути присутні всі члени гуртка. Під час екскурсій на показові ділянки проводилися бесіди. Агрономи використовували результати показів у практичній діяльності при проведенні лекцій і бесід, на курсах під час опрацювання агрономічних тем роз'яснювали їх зміст і значення, досягнення порівняно із звичайними способами агрокультури. Часто господарі продовжували власними зусиллями розширяти тематику лослфдів [363, арк.4].

Результатом польових досліджень “Сільського господаря” стало впровадження селянами існуючих технологій у рослинництві щодо оптимальності часу та глибини оранки, боронування, валкування, машинної сівби, стрічкового та широкорядного способів висівання, чергування рослин. Селяни сіяли нові і малопоширені культури, займалися сортовипробуванням, травосіянням і кормовиробництвом. Почалася хімізація українського села. Селяни обґрунтовано використовували мінеральні добрива, хімічні засоби “Азот”, “Лепіт”, “Анокс” для захисту рослин від шкідників і хвороб. У 1938 р. протруювали насіння у двадцяти чотирьох повітах [96, с.39].

У діяльності “Сільського господаря” показові заходи використовувалися для сприяння розвитку молочного скотарства у селянських господарствах. Праця організовувалася за методом контролю молочності. Державний контроль молочності проводився у великих маєтках і господарствах заможних польських селян і передбачав лише пошук найпродуктивніших корів серед високомолочних [217, с. 137–138; 229, с. 17–20; 232, с. 11]. Третій з'їзд українських агрономів 2 березня 1929 р. ухвалив рішення про запровадження контролю молочності у господарствах гуртківців “Сільського господаря”. Ставилися завдання: виявити у селянських господарствах корів з кращою природною молочною продуктивністю для вдосконалення стада громади; наочно довести залежність удійності корів від структури раціонів годівлі, умов

утримання, вирощування молодняка; навчити селян займатися кормовиробництвом [327, арк.1–6; 395, арк.15]. План організації контролю молочності у краї був опрацьований конференцією (5 березня 1929 р.) представників “Сільського господаря”, Ревізійного союзу українських кооперативів і “Маслосоюзу”, затверджений Міністерством сільського господарства у листопаді 1929 р. Він охоплював організацію контролю молочності секціями годівлі та вирощування великої рогатої худоби при гуртках “Сільського господаря” на території районних молочарень “Маслосоюзу”, забезпечення праці науково-методичними розробками та документацією, підготовку кадрів контролерів-асистентів [344, арк.1; 362, арк.1]. План зоотехнічної праці, розроблений правлінням “Сільського господаря” на 1930–1931рр. передбачав, що вже у 1930 р. 51 контролер молочності буде контролювати молочність 13 тис. корів [356, арк.12].

Експериментальною базою і осередком показової праці став район молочарні с. Балинці Коломийського повіту, де гурток “Сільського господаря” заснував першу секцію годівлі та вирощування великої рогатої худоби. Попередня праця включала підготовку перших двадцяти контролерів у Коршівській сільськогосподарській школі; проведення шести пропагандистських дводенних–двотижневих курсів, у яких взяли участь понад 500 селян з двадцяти однієї громади повіту; перегляд агрономами і ветлікарями товариства тваринницьких приміщень, худоби селянських господарств із наступними консультаціями; показову годівлю корів; шеститижневий експериментальний контроль молочності десяти корів у Балинцях. Аналіз результатів завідчив, що внаслідок унормування раціонів годівлі корів надої молока зросли у середньому на 3,05 кг або 50%, вартість молока відносно вартості кормів — на 0,57 зл. [362, арк.1–2; 413, арк.2–5].

Масові дослідження на території Балинецької районної молочарні, проведені протягом року (15 травня 1931 р. — 14 травня 1932 р.), показали, що надої у корів, годованих точно за вказівками контролерів, зросли на 33,3–77,5% і становили пересічно 1839 кг, найвищі — 2243 кг, а прибутковість утримання

корови — на 55–106 зл. Були вибракувані 203 корови з низькою (до 1000 кг молока) природною продуктивністю. Шістдесят чотири корови і чотири куплених бугая симентальської породи стали основою племінної роботи у повіті. У 1932 р. було засіяно кормовими культурами на 140 моргів більше ніж у 1931 р. Почалася реконструкція старих і будівництво нових стаєнь [361, арк.3–44; 362, арк.1–4]. Державна комісія у червні 1932 р. визнала масло районної молочарні у Балинцях найвищої якості [141, с.150–151].

Досвід практичної роботи дозволив розробити методика контролю молочності у селянських господарствах. Він організовувався на основі самоокупності секціями годівлі та вирощування великої рогатої худоби при гуртках “Сільського господаря” за співпрацею з районними молочарнями та “Маслосоюзом”, який зобов’язався фінансувати агроперсонал. Контроль проводили контролери-асистенти філій або господарські референти молочарень щомісяця протягом року (з 15.05 до 14.05 наступного). Формами контролю були масова, коли зобов’язувалися всі селяни-постачальники молока до районної молочарні; групова, добровільно зголошених селян; і експериментально-тимчасово-показова. Обов’язковою умовою була пропаганда та практичне навчання селян, їх активна співпраця з агрономами, фаховим персоналом, точне виконання комплексу зоотехнічних заходів: ведення книг з інформацією про кожну корову, щоденний облік надоїв, дотримання раціону годівлі, складеного контролером, створення кормової бази, організація тваринницького двору, зокрема перебудова стаєнь, гноївень. Піддослідні корови формувалися у групи: “А” — годовані точно за вказівками контролерів, “Б” — частково, “В” — по-старому, переважно через відсутність кормів. Контролери-асистенти проводили контрольні надої, визначали відсоток жиру, вели облік окупності годівлі корів через співвідношення вартості молока і кормів, були порадиниками селян, проводили огляд господарств після закінчення контрольного року, підсумовували ефективність запроваджених технологій, спільно з агрономами розробляли плани розвитку селянських господарств [113, с.139–143; 141, с.153–156; 361, арк.3–4].

Зоотехнічний відділ дирекції “Сільського господаря” планував поширити контроль молочності у районах з розвиненим кооперативним молочарством, упродовж 1931–1934 років заснувати секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби у 188 селах (Львівському воєводстві — 100, Станіславському — 47, Тернопільському — 41), двічі на рік організовувати курси підготовки контролерів молочності у Коршівській сільськогосподарській школі [356, арк.4, 11–14].

Аналіз документів товариства дозволяє зробити висновки, що контроль молочності територіально та за кількістю учасників поширився мало (додаток Т. 1). Тривалість його проведення в окремих районах також була незначною: 9 років — один, 8 років — один, 7 років — два, 6 років — два, 3 роки — п’ять, 2 роки — чотири, 1 рік — десять районів. За принципом масовості контроль молочності проводився лише в Балинецькому районі, груповим — у районах двадцяти молочарень: Княздвір, Печеніжин, Коршів, Перерів, Милованне, Видинів Станіславського воєводства, Яворів, Рава-Руська, Підберізці, Белз, Ременів Львівського, Катарівці Тернопільського воєводства [92, с.32–33; 119, с.131; 362, арк.3; 367, арк.1; 370, арк.24–25; 381, арк.4; 382, арк.42; 384, арк.1; 385, арк.4; 389, арк.33; 430, арк.10–12].

Контроль молочності дав практичні результати. Дослідження у районі Балинецької молочарні показали щорічне зростання надоїв кожної і пересічно всіх груп корів (додаток С.2). Утримання корів групи “В” було нерентабельним, по групі “Б” дохід становив 14–55 зл., групи “А” — 62,5–107 зл. За три роки праці (1931/1932–1933/1934) кількість корів групи “А” збільшилася з 37 до 62%, з продуктивністю 2000–2500 кг — до 34,1%, 2500 і вище — до 35,3 %, між якими було вісім корів продуктивністю 4000–4500 кг. [95, с.43–44; 96, с.31; 362, арк.1–4; 370, арк.27; 381, арк.5; 389, арк.33; 430, арк.14].

Господарства селян ставали відгодівельними. За 1930–1931 роки було побудовано 119 нових і реконструйовано 19 стаєнь, поширилося використання гною і гноївень. Почала удосконалюватися система зернового господарства. Площа кормових культур (буряк, конюшина, люцерна, мішанка) за 1931–1934

роки збільшилася на 49,1–185,2% [141, с.150–153]. Балинецький район став дороговказом для правильної організації контролю молочності.

Щоб контроль молочності став масовим, дев'ятий з'їзд агрономів у березні 1935 р. опрацював, прийнятий на початку 1936 р., план співпраці районних молочарень і повітових агрономів. Було ухвалено спрямувати зусилля на створенні відповідних передумов через запровадження технологій утримання великої рогатої худоби і кормовиробництва. З цією метою проводилася система освітніх, показових і змагально-заохочувальних заходів: курси для селян, підготовка контролерів-асистентів і господарських референтів, перегляди худоби, будівництво зразкових стаєнь і гноївень, показові годівля та доїння, конкурси, закладання зразкових пасовищ та полів кормових культур. Філіям були надіслані бланки звітності з контролю молочності [347, арк. 25–77; 376, арк.2; 377, арк. 2; 382, арк. 2].

З 1937 р. секції годівлі та вирощування великої рогатої худоби засновувалися лише у тих громадах, де були бугаї-плідники і проводилася племінна робота, під контролем було не менше ніж 150 корів. Господарів приймали до секцій за згодою агрономів. Вони проводили контрольні зважування тварин, аналізували поживність і структуру раціонів кормів, умови утримання. Організації контролю молочності передували перегляди худоби, показові годування і доїння (табл. 3.10) [95, с.42; 96, с.45; 382, арк. 1–2].

Таблиця 3.10

Показова діяльність гуртків з розвитку тваринництва

Роки	Показове годування		Показове доїння		Перегляди худоби	
	Села	Корів	Села	Господарства	Села	Корів
1937	21	103	5	203	27	3828
1938	21	165	23	535	133	12880

У 1937 р. “Сільський господар” отримав від Львівської хліборобської палати дозвіл реєструвати племінних бугаїв і корів (з удійністю 12–16 літрів) і передав їй для контролю молочності 513 корів, які могли стати вихідним племінним матеріалом. Щоб відрізнити працю Хліборобської

палати від “Сільського господаря”, контроль молочності у документах товариства став називатися контролем ужитковості корів. У цьому ж році проблеми скотарства розглядалися на чотирьох спільних з “Маслосоюзом” конференціях і двох з’їздах агрономів [347, арк. 37; 95, 44; 96, 46].

Збереглися свідчення про поширення контролю молочності на Волині серед селян — членів гуртків Луцької філії “Сільського господаря” і районних молочарень. Масло районної молочарні у Княгиніку за якістю займало перше місце серед молочарень “Маслосоюзу”. Праця була припинена через закриття владою філії, яка “грозила спокою і безпеці публічного порядку” [141, с.519].

Контроль молочності у західноукраїнських селах не став масовим, хоча планувалося це зробити до 1938 р. Однією з причин було нерозуміння селянами та організаторами господарського життя, що поступ у скотарстві без контролю молочності і технологічних умов годівлі неможливий. Не були врегульовані фінансові проблеми. За підрахунками зоотехнічного відділу дирекції “Сільського господаря” організація контролю молочності вимагала вкладення п’яти зл. на одну корову, у 1938 р. ця сума не перевищувала 3,17 зл. Оплата контролерів-асистентів (50 зл. і харчі) не забезпечувала прожитковий мінімум, кількість їх постійно зменшувалася. Кількатижневі курси не давали достатніх знань для професійного виконання обов’язків. Товариство не отримувало державних субвенцій, що надавалися польським товариствам [141, с.142–143].

Для розвитку кормової бази селянських господарств “Сільський господар” спільно з “Маслосоюзом” проводив восени 1934–1935 рр. у 11 селах Городенківського, Зборівського, Коломийського, Рогатинського, Скалатівського, Яворівського повітів показові досліди з пасовиськами. Порівняльний аналіз продуктивності 79 корів, які випасалися почергово на показових і громадських пасовищах, показав зростання щоденних надоїв на 2,6 літрів на користь окультурених пасовищ [119, 97–99]. У 1938 р. поліпшено природних кормових угідь на території 503 га у 24 місцевостях і 430 господарствах, змеліоровано 843 га сіножатей у 315 господарствах. Показовий

характер мало травосіяння, проведене в 1935 р. у 6, в 1936 р. у 15, в 1937 р. у 53, у 1938 р. в 153 селах [95, с.42; 96, с.48].

Філіям рекомендувалося організувати контроль продуктивності в усіх галузях тваринництва, першочергово племінних льох (кількість поросят і їх вага у перший, 21 і 56 дні) і курей-несучок (місячна і річна несучість) [384, арк.13; 96, с.49; 121, с.156, 158–160; 278, с.92].

Господарства і гуртки “Сільського господаря”, що займалися показовим досвідництвом, ставали практичною школою ознайомлення з науковими розробками, передовою агротехнікою, методикою їхнього впровадження, а селяни-господарі — “провідниками поступу сільськогосподарського на селі” [360, арк.4].

Допомагали реалізувати нові знання у конкретних умовах селянського господарства змагання і заохочування. Конкурси стимулювали активність селян у технологізації виробничого процесу, виявляли ефективність окремих технологій, продуктивних тварин для племінної роботи. Організація конкурсів охоплювала обстеження господарств, консультації агронома, спостереження за виконанням робіт, публічну оцінку досягнутих результатів.

У 1935–1938 рр. проводилися конкурси молодняку домашніх тварин. (табл. 3.11) [93, с.27–30; 94, с.37–41, 95, с.42–48; 96, с.46–52].

Таблиця 3.11

Конкурси молодняку в гуртках “Сільського господаря”

Напрями Тваринництва	Кількість учасників конкурсів			
	Філій	Сіл	Господарств	Молодняку домашніх тварин
Скотарство	15	–	110	156
Свинарство	9	13	–	134
Птахівництво	15	–	–	86 конкурсів
Вівчарство	2	2	–	–
Крільництво	4	6	24	–

Розглянемо їх ефективність на прикладі конкурсу молодняку худоби, який тривав 12–14 місяців. Агрономи склали схему раціональної годівлі тварин, контролювали хід конкурсу. Учасники зобов'язувалися кожні 10 днів важити молодняк, у конкурсних зошитах чітко реєструвати показники, виконувати всі рекомендації агрономів. Розвиток молодняку визначали за показниками живої ваги, середньодобових приростів і вартістю кормів. З табл. 3.12 ми бачимо, що перші конкурси телят, проведені у грудні 1935 — січні 1937 рр. Коломийською філією “Сільського господаря” засвідчили інтенсивність процесу нарощування живої маси при раціонально збалансованій годівлі (вага неконкурсних тварин пересічно становила 174 кг), отже потенційні можливості селянських господарств [377, арк.2; 378, арк.7–8].

Таблиця 3.12

Результати конкурсів телят

Села / Господарства	Вага телят протягом конкурсу (кг)		Загальний приріст, кг	Добовий приріст, кг	Вартість кормів (зл.)		
	на початку	у кінці			у цілому	Денно	живої ваги, кг
Балинці /11	60–82	333–400	290–332	0,63–0,83	137,48– 199,68	0,42– 0,54	0,59– 0,80
Княздвір / 8	35–76	280–362	231–289	0,64–0,8	170,79– 209,16	0,47– 0,63	0,58– 0,88
Печеніжин / 10	30–65	214–320	140–290	0,44–0,92	114,03– 215,85	0,4– 0,83	0,68– 0,96

Конкурси, проведені у 1937–1938 рр., підтвердили ефективність вирощування молодняку за запропонованими технологіями. У 1937 р. середньодобові прирости теличок становили пересічно 600–960 г, вартість приросту 1 кг живої ваги — 0,46–1,0 зл., у 1938 р. — відповідно 750 г і 0,55–1,26 зл. [96, с.46].

У повітах (Зборівському, Копичинецькому, Коломийському, Калуському, Рогатинському, Стрийському, Чортківському), де планувалося вирощування свиней на бекон, проводилися протягом 7–8 місяців конкурси поросят.

Визначалися вимоги до конкурсного матеріалу та бекону (80–110 кг живої ваги, рівномірний шар сала не товстіший від 2,5% см). Приріст щомісячної живої ваги поросят у 1936–1938 рр. становив пересічно 450–480–540 г, вартість приросту 1 кг — відповідно 0,53–0,64–0,53 зл. Пересічна ціна свині 100–110 кг, проданої через “Центросоюз”, становила 92,28–94,42 зл. У 1939 р. філії у Стрию і Чорткові після конкурсу кнурців організували їх продаж [94, с.39; 95, с.46; 96, с.49–50; 371, арк.1–2; 384, арк.10–13; 386, арк.1;].

У 1934 р. на основі дотацій (7500 зл.) Міністерства сільського господарства 26 гуртки “Сільського господаря” Львівського і Перемишлянського повітів проводили конкурс вирощування курей породи “Кармазін”. Курчата і яйця були з зародових курників Львівської хліборобської палати. Дирекція товариства підготувала фахову літературу, інструкції. Конкурсантів преміювали 2–5 зл., контрольним гніздом для гуртка. Отримані від конкурсантів 2303 яєць були спрямовані для 23 новостворених конкурсних гуртки [374, арк.3].

У подальшому для формування районів промислового птахівництва проводилися конкурси на краще птахівницьке господарство, курник, стандартизацію яєць. Їх організаторами стали гуртки Хліборобського вишколу молоді та секції господинь. Лише у 1938 р. конкурси проходили у 24 селах вісьми філій за участю 365 господарів і гуртківців Хліборобського вишколу молоді. Для проведення конкурсів роздавалися гнізда і яйця, які поверталися як племінний матеріал [96, с.51; 383, арк.4–5; 385, арк.8; 390, арк.1].

Сільськогосподарські виставки як метод змагання та пропаганди, свого роду огляд прогресивних зрушень місцевого господарства, у практиці “Сільського господаря” поширення не набули. У вересні–жовтні 1927 р. відбулася крайова сільськогосподарська виставка у Стрию. Експозиційні розділи представляли рослинну продукцію, бджільництво, жіночий домашній промисел, народне мистецтво, молочарство, дрібне тваринництво. Брали участь 315 господарів з 106 громад, виставлено 1895 експонатів. Учасники нагороджувалися дипломами і похвальними листами [218, 245–246]. Як вже відзначалося, виставка “Українське село” (планувалася на вересень 1929 р.) на

відзначення ювілеїв українських економічних установ (60-ліття “Просвіти”, 30-ліття “Сільського господаря”, 25-ліття Ревізійного союзу українських кооперативів, 25-ліття заснування першої молочарні у Завадові, яка поклала початок “Маслосоюзу”, 30-ліття Перемишлянської “Спілки для торгівлі і промислу” — предтечі “Центросоюзу”) через фінансові проблеми і складність влаштування так і не була проведена [112, с.8; 464, с.137-140]. У другій половині 30-х років філіям рекомендувалося організовувати повітові виставки, які давали картину сучасного стану місцевого сільського господарства, виділяли ті галузі і господарства, які заслуговували найбільшої уваги, допомагали зрозуміти значення агрономічної роботи. Визначилися певні методичні засади: експонати супроводжувалися описом господарства, які його представляли, розроблялися умови преміювання [238, с.277–280].

Сприяли поширенню аграрної культури у селянські маси показові господарства, що демонстрували цілісний господарський механізм і розглядалися як завершення організаційної агрономічної роботи. Показові господарства стали прикладом ефективності господарювання, осередками дослідної та племінної роботи у повітах, школою “практичної науки” для сільських дітей [112, с.9; 120, с.64].

Праця розпочалася у 1929 р., коли “Сільський господар” висунув пропозицію про фінансування кооперативами одного показового господарства у повіті. Сільськогосподарські школи товариства також мали створювати зразкові господарства [89, с.2; 112, с.9–11; 348, арк.22; 360, арк.4].

Планово та цілеспрямовано “Сільський господар” займався цим напрямом аграрної праці у 1936–1939 рр. Повітові агрономи знаходили агрокультурні господарства, власники яких бажали взяти участь у проведенні даної акції. Розроблений план включав чотирирічну підготовчу працю. Протягом першого року селяни на чотирьох сезонних курсах набували теоретичні знання з усіх галузей сільського господарства, економічних наук. Знання пов’язувалися з проблемами власних господарств слухачів, сільського господарства села та повіту. Практичні заняття проходили у господарствах курсантів. Агрономи

регулярно відвідували їх для надання консультативних послуг. Завершувало працю створення секції прикладних господарств (приблизно десять господарств). Другий рік був періодом практичної реалізації теоретичних знань. Реорганізовувалися господарства за допомогою агронома. Обов'язковим було ведення господарського обліку. Наступного року селяни самостійно склали організаційний план і реорганізували господарство. Четвертий рік був першим роком раціонального господарювання. Селяни продовжували навчатися на фахових курсах, де отримували знання з економіки, діловодства, організації домашніх промислів, аграрної політики. аналізували досягнення та прорахунки практичної діяльності конкретних господарів. Перед другою світовою війною було понад 100 зразкових господарств у Перемишлянському, Яворівському, Сокальському, Станіславському, Коломийському, Калузькому, Терехівському повітах [115, с.60–66; 141, с.410].

Буденним засобом агрономічної праці гуртків і секцій були екскурсії на демонстраційні ділянки, до показових господарств, економічних установ. Особливою популярністю користувалися екскурсії до маєтку М.Луцького. На 200-морговому полі велося сортовипробування 10 сортів пшениці. Тваринницькі приміщення були обладнані відповідно до технологічних вимог. Худоба стояла в окремих яслах, на спеціальних таблицях вказувалися родовід і надої. Продуктивність найкращої корови “Малини” становила 25 літрів і 5% товщу. Розводилися свині білої англійської породи, кури” леггорни”. Екскурсанти знайомилися з організацією господарства, можливістю придбання посівного та породного матеріалу [141, с.525]. Особливо любили “прогулки” змагуни і змагунки Хліборобського вишколу молоді. Мрією кожного було побувати в українських економічних установах Львова. Лише у 1938 р. організовані 18 екскурсій для 541 гуртківців з 73 сіл 17 повітів. Екскурсії організовувалися до Милованської та Городенківської сільськогосподарських шкіл, показових господарств [96, 35–37]. Участь в екскурсіях, пов'язана з матеріальними витратами, свідчила про пробудження інтересу до розширення господарського кругозору.

3.4 Результативність громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар”

У практиці та теорії агрономічної допомоги населенню міжвоєнного часу питання результативності з точки зору методології належало до найскладніших і найменш з'ясованих. Агрономічні організації використовували такі методи виявлення взаємозв'язку між господарською еволюцією господарств, територій та системою громадсько-агрономічних заходів: описовий, статистичний, анкетне обстеження, через співставлення господарств, які отримували та були без агрономічної допомоги, зростання доходів господарств внаслідок впровадження агрономічних рекомендацій і видатків на агрономічну роботу. Складність проявлялася у тому, що реальні сталі досягнення можна було оцінити через декілька років, статистика не давала необхідної інформації, агрономічна допомога поєднувалася з іншими факторами сприяння аграрному прогресу. Як наслідок, було визнано, що “лише перетворення окремих агрокультурних заходів у акти господарської волі господарського населення може стати реальним показником” результативності агрономічної діяльності [246, с.126]. Для її виявлення враховувалися технічні та організаційні зміни сільськогосподарського виробництва, їх економічні результати на господарському та територіальному рівні як наслідок впливу загальних та окремих агрономічних заходів. Такий підхід дозволяв одночасно виявити ефективність конкретних засобів агророботи та зробити їх вибір для досягнення необхідного результату.

Досліджуючи громадсько-агрономічну діяльність “Сільського господаря”, ми встановили описовий характер звітності агрономів товариства. У значній мірі вона виявляла негативні фактори і завдання агрономічної допомоги. Статистична інформація характеризувала переважно діяльність агроперсоналу централі. Щоденики праці філіяльних агрономів, дані щодо поліпшення виробничих та економічних показників конкретного селянського господарства або господарства громади, де працював гурток товариства, не знайдені.

Таким чином, ґрунтуючись на загально визнаній методології результативності громадсько-агрономічної діяльності та враховуючи можливості агрономічної допомоги товариства “Сільський господар” українському селянству, ми зробили висновок про її значні досягнення.

Зросла кількість фахового персоналу громадсько-агрономічної діяльності [див. табл. 2.8]. Філіальні агрономічні організації наближали територіально агрономічну допомогу до українського селянства, забезпечували потреби місцевого господарства, створювали можливості посилення значення організаційно-виробничих факторів реорганізації селянських господарств.

Вищим ніж у Польській державі був соціальний ефект (охоплення селянства заходами агрономічної допомоги) громадсько-агрономічної діяльності “Сільського господаря”: 14% і 17,6% відповідно. Для порівняння, в індустріальних країнах агрономічну допомогу отримували понад 60% сільського населення, Радянській Україні у 1924 р. — 13% [246, с.46] .

Результатом діяльності агрономічної організації та осередків товариства “Сільський господар” стало започаткування реформування селянського господарства та утвердження у ринковій економіці

Селянські господарства реорганізовували виробничий процес через поєднання технологічно-технічних та організаційно-економічних нововведень. Переважне значення мали заходи, що проводилися з врахуванням досягнень науково-технічного прогресу і практичного досвіду в умовах наявних виробничих ресурсів і сприяли раціоналізації селянських господарств. У рослинництві — це своєчасні агротехнічні прийоми з використанням традиційної техніки; впровадження елементів сільськогосподарських технологій та дотримання технологічної дисципліни; перехід до багатопільної системи, введення науково обґрунтованих і територіально визначених сівозмін; угноєння сільськогосподарських угідь та орієнтація на органічне землеробство; чищення та сортування посівного матеріалу, збільшення у структурі посівів ринкових культур, у тому числі технічних; у тваринництві — унормована годівля, створення тваринницького двору, бугаї-плідники у громадах, розширення

кормової бази через посіви кормових культур, окультурнення природних луків і пасовищ, упорядкування громадських земель на зразкові пасовища.

Формувалися фактори інтенсифікації селянського виробництва: впорядкування землеустрою через комасацію та меліорацію; регулювання умов виробництва; механізація виробничих процесів на кооперативній основі; застосування мінеральних добрив; репродукція насінництва, використання сортового та районованого посівного матеріалу; постачання та репродукція породних домашніх тварин, племінна робота за допомогою контролю продуктивності тварин; закладання плодкових розсадників, міжгалузева і внутрігалузева структуризація, територіальна спеціалізація; виробнича контракція цукрового буряку, тютюну, свиней та яєць; кооперативні горизонтальні та вертикальні інтеграційні процеси; впровадження господарського обліку та організаційних планів; сприяння зростанню рівня освіти та кваліфікації сільських господарів.

Селянські господарства ставали суб'єктами підприємництва, учасниками аграрного ринку. Створений механізм взаємодії громадської агрономії та кооперації поєднував аграрне виробництво з промисловим переробленням і збутом сільськогосподарської продукції. Масове виробництво якісної стандартизованої продукції створювало можливості для горизонтальної інтеграції селянських господарств у закупівельно-збутових кооперативах “Центросоюзу”, вертикальна інтеграція охопила виробництво молока селянськими господарствами, його перероблення та збут молочної продукції районними молочарнями та “Маслосоюзом”. Селяни звільнялися від посередників, протистояли приватній торгівлі та монополізації збуту польськими союзами виробників.

Ми підтримуємо точку зору українських агрономів, що завдяки праці товариства “Сільський господар” українська кооперація стала сільськогосподарською, зріс її економічний потенціал і позиції у міжгосподарських зв'язках селянських господарств [141, с.206]. Ми проаналізували динаміку основних показників діяльності “Центросоюзу” та

окружних союзів кооперативів, “Маслосоюзу” за 1925–1938 рр. на основі узагальнення статистичних матеріалів українських кооперативів (додаток П) [16, с.372–373; 77; 98–101; 106; 261; 406, арк. 1; 464, с.1416].

Вартість товарообігу “Центросоюзу” за 1925–1938 рр. збільшилася у 18,39 раз, збуту продукції селянських господарств упродовж 1931–1938 рр. — у 7,9 раз. У 1933 р., 1936–1938 рр. у загальних торговельних операціях “Центросоюзу” і союзів кооперативів сільськогосподарська продукція становила понад половини проданого (додаток П.1, П.3).

Відбулися структурні зміни у загальному обсязі продажу сільськогосподарської продукції. Якщо у 1931 р. основною статтею збуту була продукція тваринництва, то у 1938 р. її питома вага становила 16,9%, а продукції рослинництва — 67,6%. Особливо швидкими темпами зростали валові обсяги продажу і доходи від зерна, основну частину якого від 1936 р. становила пшениця (57% у 1938 р.) (додаток П.2). У 1937 р. частка “Центросоюзу” у продажах зерна Львівською біржою становила 14,12%, пшениці — 21,22%. “Маслосоюз” за 1926–1938 рр. збільшив збут масла у 17,9% раз, доходи зросли у 14 раз (додаток П.4). Селяни здавали молоко до 1298 збірень, за що одержували від “Маслосоюзу” щорічно 5 млн. зл. Масло (92,7% першого сорту) виробляли 136 районних молочарень.

Продукція селянських господарств вивозилася на крайові ринки, експортувалася: яйця — до Австрії, Англії, Аргентини, Бельгії, Італії, Іспанії, Німеччини, Франції, Чехо-Словаччини, Швейцарії, свині — до Австрії, Німеччини і Швейцарії, домашня птиця — до Австрії, Чехо-Словаччини і Німеччини, масло — до Австрії, Чехо-Словаччини, Німеччини, Англії.

Оцінюючи результативність агрономічної діяльності товариства “Сільський господар”, дисертант враховував, що реорганізація селянського господарства могла відбуватися у контексті тих господарських і соціально-політичних умов, у яких селянам доводилося працювати. Докорінного масового поліпшення селянського сільського господарства не могло відбутися через вплив об’єктивних і суб’єктивних обставин.

Аграрна політика Речіпосполитої Польської мала колоніальний характер і не гарантувала інтереси масового українського селянського господарства. Негативне значення мали кризові і післякризові умови праці.

Діяльність осередків товариства охоплювала меншу частину селянства — свідомих і заможних. Масового агрообслуговування селянських господарств і галузей виробництва не було налагоджено. Дрібне незаможне селянство — понад 80% — не уявляло можливостей підвищення прибутковості господарства без збільшення землеволодіння, не розуміло значення агрономічної допомоги і практикувало екстенсивні методи господарювання. Окремі гуртки товариства засновувалися штучно, без визнання потреби у них самими селянами, без їх ініціативи.

Агрономічний персонал через малочисельність і незначний період праці (1928 р. — серпень 1939 р.) не міг реально стати реформатором масового селянського господарства. Агрономічна організація не забезпечувала потреб селянських господарів. Гостро відчувалася нестача кваліфікованого з досвідом агроперсоналу. Агроном обслуговував у середньому 100 сіл і 24 тис селянських господарств. Наприклад, у Чехо-Словаччині, яка територіально і за структурою землеволодіння найбільш наближалася до західноукраїнських земель, на початок 30-х років агроном обслуговував 3–4 села, 880 господарств, 4400 хліборобів [308, с.14–15].

Матеріальні та фінансові ресурси агрономічної допомоги селянству були незначними. За підрахунками дисертанта інтенсивність видатків “Сільського господаря” на агрономічну допомогу українським селянам у 1938 р. становила для чотирьох українських воєводств: на 1 га землі — 0,2 зл., селянське господарство — 0,7, громаду — 23. Як наслідок, окремі програмні заходи агрономічної допомоги не були реалізовані, у тому числі музеї господарства краю та повітів, показові поля при філіях.

Програма організації агрономічної роботи “сільського господаря” на власній науковій основі не були здійснені. Через відсутність коштів дослідні установи та власні школи товариства не були засновані. Праця проводилася без

наукового вивчення стану місцевого сільського господарства. Впровадження технологічних та організаційних поліпшень не обґрунтовувалося економічними показниками.

Зростання професійно-кваліфікаційного рівня селянства, оволодіння методикою технологізації виробничих процесів і підвищення продуктивності сільського господарства йшло повільно. Заможний прошарок селянства, який міг дозволити навчання, був незначним.

Негативно впливали на зростання сільськогосподарського виробництва споживацький підхід і низький мотиваційний механізм через обмеженість ринків реалізації продукції. Дослідження позицій української сільськогосподарської кооперації у контексті загальнопольської показало, що вона не була економічно сильною. Стан сільськогосподарської кооперації у другій половині 30-х років на західноукраїнських землях характеризують такі цифри: 47,5% кооперативів, 43% кооператорів і 20% торговельних оборотів від загальнопольських показників. У трьох галицьких воєводствах працювали 36,6% кооператорів і 39,4% кооперативів Польської держави, з них польські кооперативи становили 26,9%, єврейські — 2,5%, українські, об'єднані у Руському ревізійному союзі — 4,3%, у Ревізійному союзі українських кооперативів — 66,3%, частка останніх у торговельному обороті оцінювалася у 53,6% [16, с.372–373]. Так, “Центросоюз” експортував яєць 7–8,36% від загальнопольських і 13,6% від галицьких обсягів. У 1937 р. торги “Центросоюзу” і 14 окружних союзів кооперативів на Львівській біржі з урахуванням сировини та продукції переробки (круп, муки), мінеральних добрив становили лише 3,32% від загальних обсягів [99, с.10–11, 13; 346, арк.43]. Як показано у додатку Н.2, номенклатура товарів на продаж обмежувалася зерном, яйцями, свинями, великою рогатою худобою, птицею, овочами (переважно квасолею). Незначними були обсяги торгівлі засобами виробництва. Постачалися мінеральні добрива, насіння, переважно прості знаряддя праці (див. додаток Н.1, Н.2). Кооперація переробляла один продукт селянських господарств — молоко. Експорт масла зріс лише у 2,3 раза, його

обсяги порівняно до загального збуту зменшувалися. Не було тісної співпраці з кредитною кооперацією, що обмежувало можливості інвестування селянських господарств.

Негативне значення мало збереження на державному рівні переваг польських виробників у організації збуту сільськогосподарської продукції. Так, Львівська хліборобська палата і повітові староства забороняли гурткам “Сільського господаря” згони свиней, домашньої птиці для їх продажу. У 1929 р. було відмовлено у контрактних поставках свиней до беконярні у Ходорові. Укладення контрактів з Польським беконним союзом через Львівську хліборобську палату на поставку беконів до Англії розтягнулося на 1933–1936 рр., оскільки Польський беконний союз вимагав від Хліборобської палати перевірки дієвості секцій годівлі свиней при гуртках “Сільського господаря” [311, с.290; 433, арк.1–2; 434, арк.1].

Таким чином, реформування селянського господарства не набуло радикального характеру. Не маючи інвестиційних і матеріально-технічних ресурсів, належного досвіду і знань для ефективної самостійної праці в умовах ринкової економіки, залишаючись на примітивних технологічних і організаційно-структурних засадах, більшість селянських господарств залишалися організаційно і технологічно відсталими порівняно з світовим і європейським рівнем виробництва, не могли стати конкурентоспроможними агровиробниками ринкової економіки. Світовий досвід вчить, що ефективні фермерські господарства створюються поступово, роками.

Висновки до розділу 3

Агрономічна допомога товариства “Сільський господар” українському селянству розвинулася у комплексну систему організаційно-виробничих і культурно-просвітницьких заходів, ґрунтувалася на господарській самодіяльності членів товариства. Агрономічна організація використовувала

організаційно-виробничий, агропропагандистський, практично-показовий, змагально-заохочувальний методи праці. Система агрономічної роботи охоплювала масові заходи, групове обслуговування членів гуртків, індивідуальний вплив на вдосконалення господарського механізму конкретного господарства. Відбувався перехід від пропагандистської та педагогічної діяльності агрономів до організаційно-господарської. Діяльність товариства ґрунтувалася на концептуальних принципах громадської агрономії: панування приватної власності та збереження трудового селянського господарства; свобода підприємництва й економічна самостійність господарів, їх відповідальність за підсумки і дотримання стандартів господарювання ринкової економіки; планова агрономічна праця, спрямована на раціоналізацію та інтенсифікацію селянських господарств; сприяння організаційним формам господарського життя як основи агрономічної діяльності.

За висновками В. Доманицького, діяльність “Сільського господаря” і кооперативних спілок “вивела громадську агрономію в Західній Україні на обрії найбільшого розвитку”[70, с.85].

Загальну схему побудови агрономічної роботи товариства “Сільський господар” характеризує додаток У.

Результатом громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар” стали перші кроки з технологічно-технічного та організаційно-виробничого реформування селянських господарств. “Сільський господар” став саморегулювальною організацією аграрного ринку, селянські господарства — його учасниками. Загальноекономічні проблеми села розв’язувалися з точки зору агротехнічного підходу, пов’язувалися з господарською ефективністю селянських господарств.

Українські агрономи були організаторами праці товариства, носіями і захисниками національної програми українського економічного життя, учасниками місцевої сільськогосподарської політики, відіграли активну роль в українському кооперативному русі.

ВИСНОВКИ

Історико-економічний аналіз діяльності громадського господарського товариства “Сільський господар” дозволяє зробити такі висновки.

1. Дослідження ролі товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель у міжвоєнний період дало можливість вивчити досвід і значення діяльності громадських об’єднань виробників сільськогосподарської продукції та організації масової агрономічної допомоги господарському населенню для становлення агроринкової економіки. Сформульована низка принципових висновків і рекомендацій щодо використання досвіду громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар”.

2. Товариство “Сільський господар” стало організатором реформування українського селянського господарства.

Діяльність товариства була об’єктивним фактором індустріально-ринкових трансформаційних процесів ХХ ст. Вона зумовлювалася аграрною політикою унітарної Польської держави, конкретними соціально-економічними умовами західноукраїнських земель, зберігала еволюційно-генетичний шлях розвитку українського села і спадковість національної господарської культури.

В умовах польської системи державно-громадського сприяння сільському господарству “Сільський господар” працював як організація самоуправління українського селянства. Це забезпечувало представництво і реальний захист економічних інтересів українського селянства у державних і самоврядних органах аграрної політики.

“Сільський господар” об’єднав українських селян та інтелігенцію, кооперативи та їх союзи, став організованою суспільною силою, сприяв господарській самодіяльності селянства, що визначала економічне життя українського села. Українське громадянство визнало необхідність реформування, підтримки і професійної допомоги селянським господарствам. Громадське господарське товариство “Сільський господар” та українські

кооперативні союзи створили громадські інститути недержавного демократичного регулювання поступом українського селянського господарства, становили єдину сільськогосподарську організацію українського селянства.

Діяльність товариства об'єднала економічні, соціальні та національні моменти у боротьбі за незалежну Україну, набула значення національного чинника. Товариство було школою громадсько-господарського життя, довело право і спроможність української нації на самостійне господарське життя, ідея творення якого поступово поширювалася серед українців.

3. Товариство “Сільський господар” організувало професійну агрономічну допомогу українському селянству, яка стала механізмом реформування господарства селян і громад.

У її розвитку можна виділити три етапи. В 1919–1924 роках ставилося, але не було розв'язано питання кооперативної агрономії. Впродовж наступного десятиліття (1925–1934 рр.) сформувалася організаційна мережа “Сільського господаря”, створено власну агрономічну організацію, визначилися програма, методи і засоби агрономічної праці. У другій половині 30-х років агрономічна допомога селянству стала масовою, вдосконалювалися методи праці, кількісно і якісно зріс агроперсонал, створено професійну організацію агрономів.

Організаційною формою агрономічної допомоги були повітово-філіальні агрономічні організації та гуртки товариства, які концентрували господарську самодіяльність українського селянства. Програма громадсько-агрономічної діяльності товариства “Сільський господар” будувалася на засадах господарського націоналізму, ставила завдання технологічно-технічного та організаційно-економічного реформування селянського господарства західноукраїнських земель в умовах індустріально-ринкової економіки, визначала оптимальний зміст та методологію агрономічної допомоги. Система агрономічних заходів складалася з культурно-просвітницьких та організаційно-господарських. Методика праці агрономічної організації забезпечувала вільний вибір методів агрономічного впливу: організаційно-виробничого, пропагандистського, практично-показового, змагально-заохочувального.

Система агрономічної роботи охоплювала масові заходи, групове обслуговування та індивідуальний вплив. Через низьку загальну та агрономічну культурність українського села переважали агропропагандистська та показова діяльність. Значення заходів організаційно-виробничого характеру зростало поступово із залученням селянських господарств у ринково-експортні стосунки у другій половині 30-х років. Отже, відбувався перехід від культурно-просвітницького до організаційно-виробничого типу громадської агрономії товариства “Сільський господар”.

Агрономи, новий фах для українців Галичини, вибороли своє місце як спеціалісти, були визнані українським селянством. Змінювалися та ускладнювалися функціональні обов’язки агрономів: агроном — вчитель, пропагандист-просвітитель і технік поступово перетворювався на організатора селянських господарств і діяча аграрної політики, реалізував ідею українського господарського життя. Діяльність агрономів набула загальнонаціональної ваги.

Товариство “Сільський господар” стало осередком агрономічної думки на західноукраїнських землях. Теоретико-методологічні засади громадської агрономії були розвинуті відповідно до політичних і соціально-економічних особливостей господарювання західного регіону України. Теоретична спадщина агрономів “Сільського господаря” є актуальним надбанням вітчизняної сільськогосподарської науки.

Товариство розпочало справу наукового і професійно-освітнього забезпечення реформування українського селянського сільськогосподарського виробництва.

4. Результативність агрономічної допомоги товариства “Сільський господар” українському селянству характеризують такі досягнення.

Створено систему підготовки кваліфікованої робочої сили. Осередки товариства були школою сучасного господарювання, посередниками між селянами та наукою. Селяни отримували теоретичні та практичні сільськогосподарські знання, у них виховувався науковий агрономічний світогляд. Члени гуртків поширювали набуті сільськогосподарські знання серед

селянства. Формувався інтелектуальний потенціал українського села, який відповідав тогочасним умовам господарювання.

Відбувалися прогресивні зрушення у селянському господарстві. Покращилася технологія галузей, почалася організаційна реорганізація селянських господарств. Створювалися умови для самореалізації селянина як інноваційно активного й ефективного господаря. Господарства членів гуртків ставали лідерами господарського життя.

Селянські господарства — організаційно-господарська форма натурально-споживчого і дрібнотоварного виробництва перетворювалися у суб'єктів підприємництва з власними засобами виробництва і власною працею у ринковій економіці. Зростали товарність селянського виробництва, розширювалася номенклатура запропонованої на ринок продукції.

“Сільський господар” виступив як саморегульована організація аграрного ринку: постачав засоби виробництва, сприяв переробленню та формуванню ринку реалізації селянської продукції, усуненню посередників між селянином і ринком, першим спробам агромаркетингу. Поєднання в одне ціле питань виробництва, перероблення та реалізації селянської продукції, забезпечувало її поступове утвердження на внутрішньому та зовнішньому ринках. Були започатковані контрактні виробничі відносини селянських господарств і підприємств цукрової промисловості, селяни вперше стали учасниками вертикальної агропромислової інтеграції на акціонерно-корпоративній основі. “Сільський господар” сприяв перетворенню української споживчої кооперації на сільськогосподарську. Механізм взаємодії громадської агрономії та кооперації поєднував аграрне виробництво з промисловим переробленням і збутом сільськогосподарської продукції. Селянські господарства входили у ринкову економіку через кооперативні горизонтальні та вертикальні інтеграційні зв'язки. Кооперативні союзи об'єктивно сприяли впровадженню індустріально-ринкових методів господарювання.

Почався перелом у господарській психології українського селянства. Вони вчилися працювати завдяки власним можливостям. Мотивація економічної

діяльності поступово спрямовувалася на одержання прибутку. У селян формувалася ідеологія раціонального господарювання і ринкової психології.

Праця селян у гуртках “Сільського господаря” привчала селян до господарської самодіяльності та самопомоги, допомагала зберегти моральні землеробські цінності, національне обличчя і характер українського села, формувала національні господарські ідеали та традиції, національний та економічний світогляд нації, її конструктивну волю, місцевий господарський патріотизм, стала джерелом громадської творчості.

Громадсько-агрономічна діяльність “Сільського господаря” через вдосконалення виробничого процесу стала підґрунтям соціального захисту селянства, сприяла господарському зміцненню, підвищенню матеріального добробуту і загальної культури села.

5. Діяльність товариства “Сільський господар” є історією економічного і культурного відродження українського села, складовою світової та вітчизняної практики реформування сільського господарства на основі громадсько-агрономічної діяльності. Товариство продовжувало традиції громадської агрономії, започатковані товариствами сільського господарства і земствами Наддніпрянської України. Ми можемо стверджувати про формування української системи громадської агрономії у західному регіоні України.

6. 5. Враховуючи досвід товариства “Сільський господар”, тенденції світової аграрної еволюції та основні завдання реформування аграрного сектора економіки України, ми вважаємо, що:

- національна модель розвитку сільського господарства на засадах господарського націоналізму має бути основою концепції агропромислової політики України;

- державна аграрна політика України повинна ґрунтуватися на державно-громадському регулюванні сільського господарства, розмежувати функції державного і господарського управління на всіх рівнях, сформувати інститути аграрного господарського самоуправління, серед яких громадські організації самоуправління сільськогосподарських виробників, інтегровані в Аграрну

(Агропромислову) конфедерацію. Узгоджену діяльність організованих суспільних сил можуть забезпечити територіальні колегіальні організаційно-координаційні структури, наприклад: Державна, обласні, районні сільськогосподарські ради (палати, комітети); секції при сільських радах;

– для досягнення результативності аграрної реформи необхідно створити механізм її професійної організації та управління — масову агроекономічну допомогу суб'єктам господарювання. В умовах перехідної економіки її джерелом має стати Служба агроекономічної допомоги у складі органів державного управління сільського господарства, нижчою ланкою — посади агронома та агроекономіста при сільських радах. Альтернативні варіанти розглянути на регіональних та всеукраїнському з'їздах агрономів України. Служба агроекономічної допомоги повинна співпрацювати з науково-інформаційною та дорадницько-консультативною службами. Використати досвід громадської агрономії в організації агроекономічної допомоги населенню. Відродити організацію агрономів України — Товариство українських агрономів.

– агропромислова інтеграція, у тому числі контрактне сільське господарство, та сільськогосподарська кооперація є важливою складовою відновлення виробничого потенціалу агропромислового комплексу;

– громадська агроекономічна діяльність є обов'язковою для сільськогосподарських навчальних закладів і науково-дослідних установ. Заснувати на громадських засадах обласні науково-дослідні структури для опрацювання агроекономічних проблем регіону, моніторингу та прогнозування, підготовки оперативних та історико-економічних досліджень;

– у навчальних закладах, відновити викладання або ввести в існуючі дисципліни спеціальні розділи громадської агрономії — науки про організацію та управління аграрною реформою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агрономическая помощь в России / Под ред. В.В.Морачевского — Петроград: Изд-во департамента земледелия, 1914. — 653 с.
2. Андрій Палій — будівничий та керманіч “Маслосоюзу”: Ст., спогади, листи / За ред Р.Матейка. — Тернопіль, Екон. думка, 2001. — 240 с.
3. Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів. — Л: Інститут українознавства НАНУ, 1995. — 410 с.
4. Баран С. Земельні справи у Галичині. — Авгсбург: Об'єднання українських кооператорів на еміграції, 1948. — 20 с.
5. Баран С. Народ без землі — риба без води. — Львів: накл. видавничої спілки “Діло”, 1936. — 70 с.
6. Бачинський В. Народний трибун: життя і праця д-ра Євгена Олесьницького. — Л: Бібліотка “Народної справи”, 1938. — 32 с.
7. Богданов Н.С. Государственное регулирование сельского хозяйства и задачи агрономии. К Всероссийскому съезду губземотделов агрономических деятелей. — М.: Государственное издательство, 1921.— 26с.
8. Brentano Л. Аграрная политика. — М.-Л.: Государственное издательство, 1930. — 300 с.
9. Брунст. В.Э. Распространение сельскохозяйственных знаний в разных странах и возможная у нас агрономическая работа этого рода. —С.-П., 1909. — 24 с.
10. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. — Петербург: Право, 1922. — 126 с.
11. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918–1939). — Л: Вища школа, 1978. — 191 с.
12. Вінар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). — Мюнхен: Українське історичне товариство, 1965. — 119 с.

13. Винер В. Крестьянский вопрос с точки зрения сельскохозяйственного прогресса. — М.: Издательство редакции “Вестник сельского хозяйства”, 1906. — 72 с.
14. Винер В. Организация опытных учреждений в Германии, Австро-Венгрии, Швейцарии, и в Царстве Польском. — С.-П.; Типография “Сельского вестника”, 1912. — 28 с.
15. Витанович І. Євген Олесницький — провідник українського селянства // Український агрономічний вісник. — 1938. — № 5. — С.2–13.
16. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. — 624 с.
17. Витанович І. Світлій пам'яті великого організатора українського села // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1937. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1936. — С.43–48.
18. Всеукраїнська конференція зимових селянських сільськогосподарських шкіл. Матеріали конференції і програма навчання в школі. — Х. Радянський селянин, 1928. — 68 с.
19. Всеукраинский съезд деятелей агрономической помощи населению, сельскохозяйственной кооперации и земработников в Харькове. 18–25 октября 1922 г. — Б.М., Б.Г. — 68 с.
20. Гайдай Л. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах правобережної України (1906-1914) // Український історичний журнал. — 1977. — № 4.— С.100–107.
21. Гелей С. “Сільський господар” — перше хліборобське товариство галицьких селян // Сільський господар. — 1996. — №1. — С.37–39.
22. Гехтер М. Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств на Україні Російській. — Економіст. — 1910. — № 4.— С.80–83.
23. Гольдштейн И. Аграрные отношения в бывшей Польше. — М.: СОЦЭКГИЗ, 1940. — 296 с.

24. Горкіна М. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX — перша третина XX ст. — К.: Наукова думка, 1994. — 242 с.
25. Господарська часопись. — 1910. — № 1.
26. Господарська часопись. — 1910. — № 2.
27. Господарська часопись. — 1910. — № 3.
28. Господарська часопись. — 1910. — № 4.
29. Господарська часопись. — 1910. — № 5.
30. Господарський часопис. — 1920. — № 1.
31. Господарський часопис. — 1920. — № 2.
32. Господарський часопис. — 1920. — № 3.
33. Господарсько-кооперативний часопис. — 1921. — № 1.
34. Господарсько-кооперативний часопис. — 1921. — № 7–8.
35. Господарсько-кооперативний часопис. — 1924. — № 13.
35. Господарсько-кооперативний часопис. — 1924. — № 18.
37. Господарсько-кооперативний часопис. — 1925. — № 31.
38. Господарсько-кооперативний часопис. — 1925. — № 32–33.
39. Господарсько-кооперативний часопис. — 1938. — № 1–2.
40. Господарсько-кооперативний часопис. — 1938. — № 10.
41. Господарсько-кооперативний часопис. — 1938. — № 22–23.
42. Господарсько-кооперативний часопис. — 1939. — № 39.
43. Гросфельд Л. Экономический кризис 1929–1933 гг. в Польше. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. — 304 с.
44. Дедусенко А.Ф. Агрономическая помощь населению Украины. — Х., 1923. — 137с.
45. Дедусенко А.Ф. Післявійськова сільськогосподарська політика капіталістичних держав. — Х.: Радянський селянин, 1926. — 84 с.
46. Дедусенко А.Ф. Принципи организации агрономической помощи населению. Опыт построения основ общественной агрономии. — Х.: Радянський селянин, 1925. — 132 с.

47. Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). — Фонд 2. — Оп. 2. — Спр. 446.
48. Там само. — Ф. 2. — Оп. 9.—Спр. 816.
49. Там само, спр. 825.
50. Там само. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 475.
51. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). — Фонд 1. — Оп. 51. — Спр. 1204.
52. ДАЛО. — Фонд 629. — Оп. 1. — Спр. 1.
53. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). — Фонд 7. — Оп. 1. — Спр. 217.
54. Діло. — 1927. — № 210. — 20 листопада.
55. Діло. — 1927. — № 268. — 1 грудня.
56. Діло. — 1927. — № 269. — 2 грудня.
57. Діло. — 1927. — № 270. — 3 грудня.
58. Діло. — 1927. — № 273. — 7 грудня.
59. Діло. — 1927. — № 274. — 8 грудня.
60. Добриловський М. Українська Господарська академія у Подєбрадах. На правах рукопису. — Подєбради, 1942. — 8 с.
61. Долгих И. Записки по элементарному курсу Общественной агрономии.— Рига, 1913. — 680 с.
62. Доманицький В. Вдосконалюємо нашу працю на селі // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за наступний рік 1936. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1935. — С.49–54.
63. Доманицький В. Контроля сільськогосподарського виробництва // Сільський господар. — 1930. — № 22. — С.497–498.
64. Доманицький В. Організація і знання — наш порятунок // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1931. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1930. — С.3–7.
65. Доманицький В. Найближчі завдання західноукраїнської агрономії // Сільський господар. — 1931. — № 13–14. — С.293–294.

66. Доманицький В. Пекучі питання. З приводу статті інженера Нянчура “Три пекучі питання” // Кооперативна республіка. — 1928. — № 3. — С.102–110.
67. Доманицький В. Підстави нашої агрокультурної політики // Технічні вісті. — 1932. — № 4–6. — С.142–143.
68. Доманицький В. Продукуємо дешево, але добре // Сільський господар. — 1930. — № 3. — С. 97–98.
69. Доманицький В. Рятуємо наше сільське господарство, але швидко // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1935. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1934. — С.51–55.
70. Доманицький В. Сільське господарство України // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Т.4. — Мюнхен, 1963. — С.23–85.
71. Доманицький В. Сорок літ громадсько-економічної праці професора Костя Мацієвича // Український агрономічний вісник. — 1938. — № 6. — С.57–64.
72. Доманицький В. Справна польова господарка — основа нашого добробуту // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1933. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1932. — С.46–49.
73. Доманицький В. Творімо нове українське село // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1938. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1937. — С.46–47.
74. Доманицький В. Чи потрібні агрономи в добу сільськогосподарської кризи? // Кооперативна республіка. — 1930. — № 11. — С.387–395.
75. Доманицький В. Чому потрібна громадська агрономія // Кооперативна республіка. — 1931. — № 1. — С.15–20.
76. Доманицький В. Шляхи поліпшення польової господарки на наших землях // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1930. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — С.52–61.

77. Доманицький В. Форми співжиття і співпраці громадської агрономії з кооперацією кредитовою, закупочною та збутовою // Ювілейний альманах “Центросоюзу”. В 30-ліття. — Л.: накладом “Центросоюзу”, 1929. — С.161–167.
78. Доманицький В. Як зоорганізована громадська агрономія в різних країнах світу // Кооперативна республіка. — 1931. — № 6. — С.222–227.
79. Доманицький В. Як зоорганізована громадська агрономія в різних країнах світу // Кооперативна республіка. — 1931. — № 12. — С.450–454.
80. Доманицький В. Як маємо боротися з сільськогосподарською кризою? // Ілюстрований господарський календар за звичайний рік 1932. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1931. — С.50–53.
81. Доманицький В. Які полегшення принесла громадська агрономія // Кооперативна республіка. — 1931. — № 2. — С.56–59.
82. Доманицький В. Які рослини найкорисніше плекати на наших полях? // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1930. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1929. — С.82–87.
83. Дучимінська О. Віктор Доманицький. — Вінніпег: накл. УВАН, 1963. — 1964. — 83 с.
84. Євген Храпливий. Збірник науково-популярних статей / За ред. І. Гургули. — Л.: РВО “Основа”, 1997. — 101 с.
85. Закон про товариства. 15 листопада 1867 р. // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на переступний рік 1932. — Л.: накладом т-ва “Просвіта”, 1931. — С.72–79.
86. Закон про товариства. 27 жовтня 1932 р. — Господарсько-кооперативний часопис. — 1932. — № 20.
87. Звідомлення з діяльності Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за час від 24 листопада 1924 до 30 листопада 1927. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1927. — 92 с.

88. Звідомлення з праці Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за рік 1928. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — 40 с.
89. Звідомлення з праці Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за рік 1930. — Б.М., Б. Р. — машинопис. — 12 с.
90. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1931 р. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1932. — 21 с.
91. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1932 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1932. — 37 с.
92. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1934 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1935. — 62 с.
93. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства за 1935 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1936. — 47 с.
94. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1936 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1937. — 60 с.
95. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1937 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1938. — 72 с.
96. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” за 1938 рік — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1939. — 79 с.
97. Звідомлення “Центросоюзу” Союзу господарських союзів кооперативів з відповідальністю з уділами у Львові з діяльності за 1932 рік. — Б. М., 1933. — 20 с.

98. Звідомлення “Центросоюзу” Союзу господарських союзів кооперативів з відповідальністю з уділами у Львові з діяльності за 1933 рік. — Л.: друкарня “Час”, 1934. — 28 с.
99. Звідомлення “Центросоюзу” Союзу господарських союзів кооперативів з відповідальністю з уділами у Львові з діяльності за 1937 рік. — Б.М., 1938. — 20 с.
100. Звідомлення “Центросоюзу” Союзу господарських союзів кооперативів з відповідальністю з уділами у Львові з діяльності за 1938 рік. — Б.М., 1939. — 20 с.
101. Звіт Краєвого товариства Господарського “Сільський господар” у Львові з діяльності за час від вересня 1909 до 31 грудня 1910. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1911. — 194 с.
102. Звіт Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за 1911 рік. — Львів: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1912. — 126 с.
103. Звіт Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за 1912 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1913. — 138 с.
104. Звіт Краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові з діяльності за рік 1913. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1914. — 140 с.
105. Звіт з загальних зборів Краєвого товариства господарського у Львові 18 червня с.р. за час від 1 січня 1914 р. до червня 1918. — Л.: накладом товариства “Сільський господар”, 1918. — 28 с.
106. Звіт з діяльності і замкнення рахунків Краєвого Молочарського Союзу “Маслосоюз” у Стрию за діловий рік 1938. — Л.: накладом “Маслосоюзу”, 1939. — 30 с.
107. Злупко С. “В обороні рідної землі” Юліана Павликовського // Аудиторія. — 1998. — 5–11 червня.
108. Злупко С. Наука суспільної агрономії Євгена Храпливого // Аудиторія. — 1998. — 22–28 травня.

109. Злупко С.М. На чатах рідної землі. Євген Храпливий — учений, організатор, патріот. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — 284 с.
110. Злупко С. Теоретик і організатор модерного хліборобства. До 100 річчя від дня народження Євгена Храпливого // За вільну Україну, 1998. — 8 червня.
111. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності): Навчальний посібник. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 496 с.
112. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1929. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — 248 с.
113. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1930 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — 320 с.
114. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1931 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — 232 с.
115. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1932. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1931. — 237 с.
116. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1934 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1933. — 197 с.
117. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1935. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1934. — 212 с.
118. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1937. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1936. — 233 с.
119. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1938. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1937. — 232 с.
120. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1939. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1938. — 238 с.
121. Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1940. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1939. — 226 с.
122. Ілюстрований народний календар товариства “Просвіта” на рік 1921. — Л.: накладом т-ва “Просвіта”, 1920. — 200 с.
123. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х томах, 4-х книгах. — К.: Наукова думка, 1985.— Т.2. — 439 с.

124. Каденюк О. Реформи в агропромисловому комплексі України 90-х років ХХ ст. (Аспекти кадрового і наукового забезпечення). Автореф. дис. докт. істор. наук. — К., 1998. — 44 с.
125. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). — Х.: Основа, 1991. — 131 с.
126. Кауфман А. Аграрный вопрос в России. — М.: Московское научное издательство, 1918. — 267 с.
127. Качор А. Денис Коренець. — Вінніпег: Видання “Кооперативної громади”, 1955. — 125 с.
128. Качор А. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик творці “Маслосоюзу” і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні. — Вінніпег – Торонто – Клівленд: видання “Братства маслосоюзників” у Канаді та ЗДА, 1974. — 344 с.
129. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України. — Вінніпег: накл. т-ва “Просвіта” в Порт-Артурі, 1960. — 31 с.
130. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства. — Вінніпег: накл. УВАН, 1980. — 32 с.
131. Кедрин І. Життя, годи, люди. Спомини і коментарі. — Нью-Йорк: видавничча кооператива “Червона калина”, 1976. — 724 с.
132. Коберський К. Україна в світовому господарстві. — Прага: Українська стрілецька громада в USA, 1933. — 79 с.
133. Ковалів М. Сільсько-господарська грамота (Підручник для сільськогосподарських гуртків і селян-слухачів сільськогосподарських курсів. — Х.: Державне видавництво України, 1928. — 510 с.
134. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К.: Наукова думка, 1988. — 325 с.
135. Кооперативна республіка. — 1928. — № 5.
136. Кооперативна республіка. — 1928. — № 7–8.
137. Кооперативна республіка. — 1932. — № 7.

138. Кооперативна республіка. — 1937. — № 1.
139. Коротков И. Наука и практика в общественно-агрономической работе. — Х.: Харьковская областная с/сельско-хозяйственная опытная станция, 1928.— 12 с.
140. Косовський М. Методика масової сільськогосподарської дослідної роботи в колгоспах. — Х.: Книгоспілка, 1930. — 52 с.
141. Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944. Спогади / За ред. П. Дубрівного. — Нью-Йорк: УВАН, 1970. — 600 с.
142. Крапівко О. Громадські об’єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991–1996). Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 1997. — 18 с.
143. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки України. — 1989. — Вип. 23.— С.50–56.
144. Кубійович В. Територія і людність українських земель. — Л.: накл. фонду “Учітеся, брати мої”, 1935. — 86 с.
145. Кузеля З. Євген Храпливий. До 100-річчя від дня народження // Воля і Батьківщина. — 1998. —№ 2. — С.108–110.
146. Кундюба И.Д. Исторические предпосылки краха панской Польши. — К.: Изд-во КГУ, 1959. — 90 с.
147. Куперман Ф. Показовість масових досвідів. Основні питання та деталі організації показової сторони масових (колективних) досвідів / За ред І. Допенка. — Х.: Харківська крайова с.г.досвідна станція, 1929. — 88 с.
148. Литвинович М. Нарис хліборобської політики. — Станіславів, 1936. — 151 с.
149. Лихолат Е.А. Экономика Западной Украины в период мирового экономического кризиса 1929–1933 гг. Автор. дис. канд. экон. наук. — К., 1989. — 16 с.
150. Ляур С. Введение в экономику сельського хозяйства. — М.: Новая деревня, 1925. — 300 с.

151. Ляур Є. Перебудова світового хліборобства. Реферат виголошений 14 червня 1934 р. на XVI Міжнародному хліборобському конгресі в Будапешті // Український агрономічний вісник. — 1934. — № 4. — С.217–227.
152. Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. — М., 1920. — 392 с.
153. Макух І. На народній службі. — Детройт: Видання української вільної громади в Америки, 1958. — 628 с.
154. Марков І. Сучасний стан сільського господарства в капіталістичних країнах. — Х.: Пролетарій, 1932. — 92 с.
155. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 224 с.
156. Мартюк І. Центросоюз. Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944. Спогади учасника праці й змагань українського кооперативного руху. — Б.М.: Издательство М. Коць, 1973. — 127 с.
157. Мацієвич К. Агрономія громадська (суспільна) / Сільськогосподарська енциклопедія. У 3-х томах. За ред. Є.Храпливого. — Л., 1939. — Зшиток 1.— С.23 – 47
158. Мацієвич К. Завдання сільськогосподарської політики та її напрями в перехідний період. Відбитка зі збірника “Сільське господарство України”. — Прага: Культурно-наукове видавництво УНО, 1942.— С.4–22.
159. Мацієвич. К. Значення ідеї трудового господарства для громадської агрономії // Український агрономічний вісник. — 1934. — № 3. — С.227–232.
160. Мацієвич К. Крестьянские сельскохозяйственные общества. — СПб.: Слово, 1908. — 34 с.
161. Мацієвич (Ашин) К. Общественно-экономические этюды. Сборник статей по вопросам организации мелкого хозяйства. — Харьков, 1911. — 207 с.

162. Мациевич К. Очередные задачи общественной агрономии // Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве. 1–10 сентября 1913 г. — Вып. 2. — К., 1914. — 309 с.
163. Мациевич К.С. Наиболее важные черты общественной агрономии // Агрономический журнал. — 1914. — № 1. — С.114–134.
164. Мациевич К. Роль правительства, земель и других организаций в деле поднятия сельского хозяйства. — Х.: Из-во Агрономического журнала. — 1913. — 22 с.
165. Мороз О., Злупко С. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм). — Л.: Універсум, 1997. — 165 с.
166. Олесницький Є. Задачі нашої краюї хліборобської організації. Реферат виголошений на зборах Краєвого рільничого товариства “Сільський господар” у Стрию 23 вересня 1909. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1909. — 17 с.
167. Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). — К.: Наукова думка, 1974. — 167 с.
168. Онишкевич С. Стан нашого рільництва. Реферат виголошений на загальних зборах Краєвого рільничого товариства “Сільський господар” у Стрию 23 вересня 1909. — Л.: накладом о. Ст. Онишкевича, 1910. — 18 с.
169. Онишкевич С. Рільничі асоціації // Економіст. — 1913. — № 8. — С.149–157.
170. Осипов И. И. Организация и методы агрономической работы. — М.-Л.: Сельхозгиз, 1930. — 259 с.
171. Павликовський Ю. Аграрна справа на західноукраїнських землях // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1930. — С.35–44.
172. Павликовський Ю. Взаємовідносини кооперації до культурно-освітньої праці в області загальної освіти і двигання сільськогосподарської культури. Реферат виголошений на Першому краювому кооперативному

- з'їзді у Львові 2 листопада 1921р. // Господарсько-кооперативний часопис. — 1921. — № 7–8. — С.5.
173. Павликовський Ю. Виступ на II Конгресі українського Національно-демократичного об'єднання 20 листопада 1926 р. — Діло. — 1926. — № 261.
174. Павликовський Ю. В обороні рідної землі. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — 73 с.
175. Павликовський Ю. В передодні відбудови нашого економічного життя // Господарський часопис. — 1920. — № 3. — С.35–37.
176. Павликовський Ю. Галичина після 1914–1918 // Кооперативна республіка. — 1928. — № 5. — С.220–226.
177. Павликовський Ю. За землю Батьківщини. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1936. — 33 с.
178. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині. Короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан. — Л.: друкарня НТШ, 1922. — 19 с.
179. Павликовський Ю. З 30-літтям “Сільського господаря” // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний рік 1929. — С.3–7.
180. Павликовський Ю. Населення Галичини. Критичний огляд першої польської статистики після стану з дня 30 вересня 1921 р. — Л.: накладом кооперативи “Друкар”, 1925. — 16 с.
181. Павликовський Ю. Наша сільськогосподарська організація під теперешню хвилю і в майбутньому // Господарсько-кооперативний часопис. — 1921. — № 1. — С.3–5.
182. Павликовський Ю. Не ридайте, а добувайте! Слово до селян про станову хліборобську організацію і кооперацію. — Л.: накл. т-ва “Сільський господар”, 1925. — 15 с.

183. Павликовський Ю. Під прапором самопомоги. Кілька програмових думок про устрій праці господарських установ, ділаючих на селі і для села. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1925. — 47 с.
184. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху. — Л.: НТШ, 1934. — 16 с.
185. Павликовський Ю. “Сільський господар” і кооперація // Господарсько-кооперативний часопис. — 1936. — № 15–16. — С. 3–5.
186. Павликовський Ю. Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою Народної Торгівлі. З нагоди 40-ліття її праці. 8.XII.1883 – 8.XII.1923. — Л.: накладом Краєвого союзу споживчого “Народна торгівля”, 1923. — 63 с.
187. Павликовський Ю. Сучасне положення рільництва і стан справ Львівської хліборобської палати (промова виголошена на пленарній сесії Ради ЛХП 31. 01. 1939 р.) — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1939. — 36 с.
188. Пантелеймоненко А. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX — початок XX ст.). Автореф. дис. канд. екон. наук. — К., 1994. — 20 с.
189. Пинда Л. Українські сільськогосподарські видання Східної Галичини як джерело бібліографічної інформації (20-30-ті роки XX ст.) Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2000. — 24 с.
190. Про сільські виробничі наради. 2-е вид. — Х.: Радянський селянин, 1930. — 20 с.
191. Рева-Родіонова Л.А. Українське товариство “Сільський господар” (1899-1944). Історія. Досвід. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. — 368 с.
192. Резолюції VII Краєвого Кооперативного з’їзду усталені Радою Р.С.У.К на засіданні її президії 11 липня 1932 р. — Л.: накладом РСУК, 1932. — 100 с.
193. Роганина Н. Л., Телицин В. Л. Крестьянские хозяйства, кооперация и общественная агрономия в начале XX в. / Аграрные технологии в России XIX–XX в. — М., 1996. — С.108–110.

194. Родіонова Л.А. Вклад Крайового господарського товариства “Сільський господар” у Львові (1899–1939 рр.) у світову теорію і практику громадської агрономії // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. — Тернопіль, 1999. — С.71—76.
195. Родіонова Л.А. Вплив революції 1848 р. на формування громадсько-економічної праці галицьких українців // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія, вип. VII. — Тернопіль, 1998.— С.35–39.
196. Родіонова Л.А. Заслуги українського вченого Віктора Доманицького у господарському і культурному поступі галицького села // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Спецвипуск. — Тернопіль, 1999. — С.201–206.
197. Родіонова Л.А. З історії освіти на західноукраїнських землях: Хліборобський вишкіл молоді // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “Трансформація гуманітарної освіти” 25–27 травня 1998 року. — Ужгород, 1999.— С.197–202.
198. Родіонова Л.А. З історії розвитку агрономічної діяльності в Україні // Економіка АПК. – 2001. - № 2. — С. 26–31.
199. Родіонова Л.А. З історії фінансування аграрного сектора економіки України у кінці XIX – 30 рр. XX ст. // Вісник Тернопільської академії народного господарства. — 2000. — № 9.— С.189–195.
200. Родіонова Л.А. Роль крайового господарського товариства “Сільський господар” у розвитку українського сільськогосподарського шкільництва на західноукраїнських землях (20–30 рр. XX ст.) // Мандрівець. — 1999. — № 2.— С.42–48.
201. Родіонова Л.А. “Сільський господар” — перше українське хліборобське товариство Східної Галичини, організатор громадської агрономії. Матеріали Українсько-польського симпозіуму “Проблеми трансформації в гуманітарній сфері, соціально-економічній, науково-освітній сферах” //

- Вісник Тернопільського технічного університету. — 1998. — № 1. — С.139–148.
202. Родіонова Л.А. Українське товариство “Сільський господар” (1899–1944). Історія // Сільський господар. — 2000. — № 9–10. — С. 7–8.
203. Родіонова Л.А. Українське товариство “Сільський господар” (1899–1944). Історія. Досвід // Сільський господар. — 2000. — № 11–12. — С.10–13.
204. Розен И.Б. Агрономическая помощь населению в Соединенных штатах Северной америки. — Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. — 326 с.
205. Романенко А. Хотемо добра для нашого народу, дбаймо про село, пізнаваймо його, працюємо для нього. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1934. — 53 с.
206. Романенко А. Як постав і працює Хліборобський вишкіл молоді. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1938. — 47с.
207. Романенко А. Як управляти та погноювати наші ґрунти. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1934. — 90с.
208. Свято Подебрадської Академії. 16.V.1922-16.V.1932. — Подебради: вид. Тов-ва прихильників Української господарської академії, 1932. — 32 с.
209. Сільський господар. — 1926. — № 1.
210. Сільський господар. — 1926. — № 7.
211. Сільський господар. — 1926. — № 12.
212. Сільський господар. — 1927. — № 2.
213. Сільський господар. — 1927. — № 4.
214. Сільський господар. — 1927. — № 5.
215. Сільський господар. — 1927. — № 14.
216. Сільський господар. — 1927. — № 15.
217. Сільський господар. — 1927. — № 12.
218. Сільський господар. — 1927. — № 21.
219. Сільський господар. — 1927. — № 23.
220. Сільський господар. — 1928. — № 5.

221. Сільський господар. — 1928. — № 6.
222. Сільський господар. — 1928. — № 10.
223. Сільський господар. — 1928. — № 7–8.
224. Сільський господар. — 1928. — № 12.
225. Сільський господар. — 1928. — № 24.
226. Сільський господар. — 1929. — № 1.
227. Сільський господар. — 1929. — № 2.
228. Сільський господар. — 1929. — № 7–8.
229. Сільський господар. — 1929. — № 9–10.
230. Сільський господар. — 1929. — № 13.
231. Сільський господар. — 1929. — № 14.
232. Сільський господар. — 1929. — № 19–20.
233. Сільський господар. — 1930. — № 1.
234. Сільський господар. — 1930. — № 22.
235. Сільський господар. — 1931. — № 1.
236. Сільський господар. — 1931. — № 5.
237. Сільський господар. — 1931. — № 18.
238. Сільський господар. — 1935. — № 18.
239. Сільський господар. — 1936. — № 14.
240. Сільський господар. — 1937. — № 10.
241. Сільський господар. — 1937. — № 13.
242. Сільський господар. — 1938. — № 4.
243. Сільський господар. — 1938. — № 14.
244. Сільський господар. — 1938. — № 16.
245. Сільський господар. — 1938. — № 22.
246. Сільськогосподарська енциклопедія. У 3-х т. Зшиток 1 / За ред. Є. Храпливого. — Л., 1939.
247. Сільськогосподарські гуртки на селі. Ухвалено сельметодкомом Головополітосвіти як підручник для с.г. гуртків при сільбудах тп хатах читальнях. — Х.: Державне видавництво України, 1925. — 155 с.

248. Соболев М. Н. Что такое сельскохозяйственная политика. — Земледельческая газета. — 1916. — № 43.
249. Статут Краєвого господарського товариства “Сільський господар” у Львові. 25 жовтня 1929 р. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1929. — 32с.
250. Статут Краєвого господарського товариства “Сільський господар” у Львові. 25 травня 1912 р. — Л.в: накладом т-ва “Сільський господар”, 1912. — 12 с.
251. Статут Комітету організацій кооперативів при Краєвм союзі ревізійнім у Львові // Господарсько-кооперативний часопис. — 1921. — № 1. — С. 5–7.
252. Статут Товариства прихильників Української господарської академії в ЧСР. — Б.М., 1931. — 7 с.
253. Сучасна аграрна політика України: проблеми і становлення / За ред. П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина. — К., 1996. — 663 с.
254. Тальберг Дж. Американские правила агропропаганды / Под ред А.Фабриканта. — М.: Новый агроном, 1927. — 37 с.
255. Тейтель А. Агрономическая помощь населению на путях своего развития. Историко-методологический очерк. — М.: Новая деревня, 1929. — 90 с.
256. Тейтель А. Сельское хозяйство и условия его регулирования. Очерки по общественной агрономии. — М.: Новая деревня, 1922. — 47 с.
257. Тейтель А. Формы и методы массовой агропропаганды. — М: Новая деревня, 1928. — 139 с.
258. Технічні вісті. — 1932. — № 4–6.
259. Токарський Ю. Дубляни: Історія аграрних студій. 1856-1946 / За заг. ред. акад. О. Семковича — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — 384 с.
260. Труды 1-го Всеукраїнського Агрономично-Економічного з'їзду 22–26 жовтня 1917 р. у Києві. Постанови з'їзду. — Б. Р., Б.М.. — Т.1. — 29 с.
261. Труды Всеукраинського Агрономического совещания 16–22 февраля 1924 г. — Х.: Радянський селянин, 1924. — 160 с.

262. Туган-Барановський М. Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — 496 с.
263. Тулайков Н.М. Современное положение сельского хозяйства в Соединенных Штатах Северной Америки. — М.: Новая деревня, 1925. — 68 с.
264. Українська кооперація під Польшою в році 1928. — Львів: накладом РСУК, 1929. — 26 с.
265. Українське економічне бюро. Другий річник на рік 1934. — Варшава, 1934. — 173 с.
266. Український агрономічний вісник. — 1934. — № 1.
267. Український агрономічний вісник. — 1934. — № 2.
268. Український агрономічний вісник. — 1934. — № 3.
269. Український агрономічний вісник. — 1938. — № 5.
270. Український агрономічний вісник. — 1938. — № 6.
271. Український технічно-господарський інститут. — Подєбради: накл. Товариства прихильників Української господарської академії, — 1934. — 68 с.
272. Фабрикант. А.О. Агрономическая помощь населению, как предмет преподавания // Вестник сельского хозяйства. — 1928. — № 10. — С.207–209.
273. Фабрикант. А.О. Общие основы агропомощи. — М.: ГИЗ, 1927. — 213 с.
274. Фабрикант А.О. Основы агрономической помощи населению. — М.: Кооперативное издательство, 1924. — 244 с.
275. Філіповський О. Розвідка з організації селянського господарства. Організаційно-виробничий напрям в аграрній науці. — К.: Держзвиддав України, 1926. — 315 с.
276. Фортунатов А.Ф. Сборник статей по общественной агрономии. — Казань: Госсударственное издательство, 1920. — 87 с.
277. Холєвчук М. Контроля молочності в селянських господарствах 1930–1933. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1934. — 16 с.

278. Холевчук М. Торгівля та плекання поросят. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — 92 с.
279. Холевчук М. Як організувати і вести контроль молочності? — Львів: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — 93 с.
280. Храпливий Є. Вплив зразкових (шкільних) господарств на піднесення хліборобської культури // Сільський господар. — 1931. — № 23. — С. 344–345.
281. Храпливий Є. Господарство Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941. — 76 с.
282. Храпливий Є. Данія – край хліборобів. Вражіння з прогулки. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1935. — 86 с.
283. Храпливий Є., Кахникевич Р. Електричну струю на наше село. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1931. — 30 с.
284. Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1933. — 46 с.
285. Храпливий Є. За хліборобську справу. Про те як основувати кружки та філії “Сільського господаря” та як в них працювати. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1932. — 245 с.
286. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. — Львів: накладом видавничої Кооперативи “Нове село”, 1938. — 44 с.
287. Храпливий Є. Книговодство сільсько-господарське. / Злупко С. М. На чатах рідної землі. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — С.246–255.
288. Храпливий Є. Наші завдання // Сільський господар. — 1929. — № 9–10. — С.7–8.
289. Храпливий Є. 25 літ часопису “Сільський господар” // Сільський господар. — 1938. — № 8. — С.184–186.
290. Храпливий Є. Організація праці “Сільського господаря” // Сільський господар. — 1931. — № 23. — С.493–494.
291. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства. — Л.: накладом РСУК, 1927. — 179 с.

292. Храпливий Є. Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1880 до 1930 року. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1933. — 40 с.
293. Храпливий Є. По городах і садах Німеччини: Звідомлення з поїздки. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1938. — 85 с.
294. Храпливий Є. Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1938. — 18 с.
295. Храпливий Є. Про завдання “Сільського господаря” // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1931 р. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — С.45–47.
296. Храпливий Є. Про Хліборобський вишкіл сільської молоді. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1932. — 72 с.
297. Храпливий Є. “Сільський господар” і наше село. Власними силами будуємо нашу хліборобську організацію // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1931 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — С.1–3.
298. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель. — Л.: накладом фонду “Учитесь, брати мої”, 1936. — 347 с.
299. Храпливий Є. Сорок літ праці Краєвого господарського товариства “Сільський господар” у Львові. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1939. — 39 с.
300. Храпливий Є. Так працюємо для українського села. Праця товариства “Сільський господар” за січень–червень 1929р. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1930. — 26 с.
301. Храпливий Є. Треба нам агрономів // Сільський господар. — 1931. — № 20. — С.421–422.
302. Храпливий Є. Хліборобство і кооперація // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1933 рік. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1932. — С.47–48.

303. Храпливий Є. Хліборобство й кооперація на Мадярщині — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1935. — 48 с.
304. Храпливий Є. Хліборобське шкільництво в ЧСР // Кооперативна республіка. — 1931. — № 10. — С.372–377.
305. Храпливий Є. Хліборобське досвідництво в Чехо-Словаччині // Сільський господар. — 1931. — № 19. — С.401–404.
306. Храпливий Є. Ще до питання про накладання агрономічної роботи в краю // Кооперативна республіка. — 1928. — № 4. — С.182–185.
307. Храпливий Є. Ширення сільсько-господарських знань серед українців на західно-українських землях / Злупко С.М. На чатах рідної землі. Євген Храпливий — учений, організатор, патріот — Л.: ЛНУ ім І. Франка, 1999. — С.264–276.
308. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1931. — 35 с.
309. Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство! Про співпрацю кооперації, “Сільського господаря” і культурно-освітніх установ в ділянці суспільної агрономії. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1932.— 36 с.
310. Храпливий Є. Як постав і працює Хліборобський вишкіл молоді. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар”, 1938. — 47 с.
311. Храпливий Є. Як працював “Сільський господар” у першому півроці 1929 р. // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” за звичайний 1930 рік. — С.286–293.
312. Храпливий Є. Як працювати у Хліборобському вишколі молоді. — Л.: накладом т-ва “Сільський господар” у Львові, 1936. — 160 с.
313. Храпливий Є. Як створено товариство українських агрономів // Український агрономічний вісник. — 1938. — №5. — С.14–21.
314. Центральний державний архів вищих органів влади і управління м. Київ (далі ЦДАВОВУ). — Фонд 3795.— Оп. 1. — Спр. 128.
315. Там само, спр. 137.
316. Там само, спр. 184.

317. Там само, спр. 226.
318. Там само, спр. 260.
319. ЦДАВОВУ. — Фонд 3795. — Оп. 2. — Спр. 107.
320. Там само, спр. 309.
321. ЦДАВОВУ. — Фонд 3795. — Оп. 3. — Спр. 83.
322. Центральний державний історичний архів у Львові (далі ЦДІАЛ). — Фонд 146. — Оп. 58. — Спр. 2138.
323. ЦДІАЛ. — Фонд 146. — Оп. 58. — Спр. 2139.
324. ЦДІАЛ. — Фонд 302. — Оп. 1. — Спр. 9.
325. Там само, спр. 11.
326. Там само, спр. 12.
327. Там само, спр. 14.
328. Там само, спр. 15.
329. Там само, спр. 17.
330. Там само, спр. 18.
331. Там само, спр. 20.
332. Там само, спр. 24.
333. Там само, спр. 25.
334. Там само, спр. 28.
335. Там само, спр. 30.
336. Там само, спр. 33.
337. Там само, спр. 41.
338. Там само, спр. 45.
339. Там само, спр. 48.
340. Там само, спр. 51.
341. Там само, спр. 53.
342. Там само, спр. 55.
343. Там само, спр. 56.
344. Там само, спр. 58.
345. Там само, спр. 60.

346. Там само, спр. 61.
347. Там само, спр. 62.
348. Там само, спр. 63.
349. Там само, спр. 68.
350. Там само, спр. 69.
351. Там само, спр. 72.
352. Там само, спр. 91.
353. Там само, спр. 94.
354. Там само, спр. 101.
355. Там само, спр. 103.
356. Там само, спр. 104.
357. Там само, спр. 106.
358. Там само, спр. 107.
359. Там само, спр. 109-а.
360. Там само, спр. 110.
361. Там само, спр. 111.
362. Там само, спр. 112.
363. Там само, спр. 113.
364. Там само, спр. 114.
365. Там само, спр. 118.
366. Там само, спр. 122.
367. Там само, спр. 124.
368. Там само, спр. 125.
369. Там само, спр. 126.
370. Там само, спр. 129.
371. Там само, спр. 132.
372. Там само, спр. 134.
373. Там само, спр. 135.
374. Там само, спр. 137.
375. Там само, спр. 140.

376. Там само, спр. 142.
377. Там само, спр. 146.
378. Там само, спр. 147.
379. Там само, спр. 149.
380. Там само, спр. 154.
381. Там само, спр. 156.
382. Там само, спр. 157.
383. Там само, спр. 158.
384. Там само, спр. 167.
385. Там само, спр. 171.
386. Там само, спр. 172.
387. Там само, спр. 178.
388. Там само, спр. 182.
389. Там само, спр. 186.
390. Там само, спр. 187.
391. Там само, спр. 196.
392. Там само, спр. 197.
393. Там само, спр. 217.
394. Там само, спр. 218.
395. Там само, спр. 219.
396. Там само, спр. 220.
397. Там само, спр. 221.
398. Там само, спр. 224.
399. Там само, спр. 225.
400. Там само, спр. 229.
401. Там само, спр. 233
402. Там само, спр. 236.
403. Там само, спр. 245-а.
404. Там само, спр. 249.
405. Там само, спр. 255.

406. Там само, спр. 256.
407. Там само, спр. 257.
408. Там само, спр. 262.
409. Там само, спр. 263.
410. Там само, спр. 265.
411. Там само, спр. 283.
412. Там само, спр. 284.
413. Там само, спр. 285.
414. Там само, спр. 287.
415. Там само, спр. 288.
416. Там само, спр. 290.
417. Там само, спр. 291.
418. Там само, спр. 293.
419. Там само, спр. 294.
420. Там само, спр. 298.
421. Там само, спр. 300.
422. Там само, спр. 301.
423. Там само, спр. 302.
424. Там само, спр. 304.
425. Там само, спр. 305.
426. Там само, спр. 309.
427. Там само, спр. 311.
428. Там само, спр. 315.
429. Там само, спр. 318.
430. Там само, спр. 336.
431. Там само, спр. 339.
432. Там само, спр. 425.
433. Там само, спр. 428.
434. Там само, спр. 429.
435. Там само, спр. 457.

436. Там само, спр. 458.
437. Там само, спр. 460.
438. Там само, спр. 464.
439. Там само, спр. 469.
440. Там само, спр. 495.
441. Там само, спр. 496.
442. Там само, спр. 526.
443. Там само, спр. 606.
444. Там само, спр. 608.
445. Там само, спр. 659.
446. Там само, спр. 671.
447. Там само, спр. 691.
448. Там само, спр. 694.
449. Там само, спр. 723.
450. Там само, спр. 725.
451. ЦДІАЛ. — Фонд 309. — Оп. 1. — Спр. 2852.
452. Чайковський В. Західноукраїнська сільськогосподарська кооперація. 1920–1939 рр. Автореф. дис. канд. екон. наук. — К., 1995. — 17 с.
453. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. — М., 1989.
454. Чаянов А.В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Изд. 2-е доп. — М.: Из-во Наркозема “Новая деревня”, 1922. — 138 с.
455. Чаянов А. Основные идеи и методы агрономической работы. — М., 1924.
456. Челинцев А. Опыт изучения крестьянского хозяйства в целях обоснования общественной и кооперативно-агрономической помощи на примере Тамбовской губернии. — Х.: Книгоиздательство “Союз”, 1919. — 655 с.
457. Челинцев А. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. — Х.: Книгоиздательство “Союз”, 1919. — 177 с.
458. Челинцев А. Участковая агрономия и счетоводческий анализ крестьянского сельского хозяйства. — Самара, 1914. — 46 с.

459. Чупров А. И. Мелкое земледелие и его основные нужды. 2-е изд. — Берлин, 1921. — 198 с.
460. Чупров А. И. Агрономическая помощь населению в Италии. — М., 1907. — 40 с.
461. Чупров А. И. Реформа земледелия в Италии. — М., 1906. — 52 с.
462. Шадилов О. Як агрономія допомагає селянам. 2-е вид. — К.: Держвидав України, 1925. — 54 с.
463. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка. — Х.: Державне видавництво України, 1928. — 200 с.
464. Ювілейний альманах “Центросоюзу” в 30-ліття. — Л.: накладом “Центросоюзу”, 1929. — 82 с.
465. Ювілейний бюллетень Товариства абсолювентів УГА – УТГІ. 1922–1972. — Нью-Йорк, 1972. — 40 с.
466. Якиме нко М. А. Земельна оренда в Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С.54–62.
467. Bronikowski W. Agronomia społeczna jako srodek polityki rolniczes. — Warszawa, 1938.— 76 s.
468. Bronikowski W. Agronomia społeczna / Encyclopedia nauk politycznych. — Warszawa, 1936. — Т. 1. — S. 42–44.
469. Bronikowski W. Drogi posteru chlopa polskiego. — Warszawa, 1934. — 384 s.
470. Daszowski K., Radziejowska W., Kobylinski Z. Prace zespolowe wsi. — Warszawa, 1938. — 80 s.
471. Grabsky Wł. Reforma agronomii społecznej. — Warszawa, 1928. — 52 s.
472. Maly Rocznik Statystystycsny Rzeczypospolitej Polskiej. 1938. — Warszawa, 1939. — 406 s.
473. Miklaszewski Sz. Kształcenie i doksztalcanie dzialaczy i agronom społecznych. — Warszawa, 1934. — 32 s.
474. Pawlikowski W. Agronomia społeczna. Rozwoj agronomii społecznej w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa, 1978. — 89 s.

475. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. 1924/1925. — Warszawa, 1927. — 370s.
476. Statystyka rolnicza. 1938.— Warszawa, 1939. — 75 s.
477. Surzycki S. Rozwoj wiedzy rolniczej w Polsce. — Krakow, 1928. — 329 s.
478. Surzycki S. Organizacja pracy społecznej rolniczej. — Warszawa, 1931. — 386 s.
479. Wojtusiak A. Polski system agronomii społecznej // Agronomia społeczna i szkolnictwo rolnicze. — 1937. — № 11. — S. 291.

Д О Д А Т К И

Додаток А

Організаційна структура господарств і землеволодіння у країнах Європи і США, 1930–1932 рр.

Країни	Господарства за розмірами землі, (га), %						Розподіл землі (га) між господарствами, %					
	Всього	До 5	5–10	10–20	20–100	Понад 100	Всього	До 5	5–10	10–20	20–100	Понад 100
Голландія**	100	66,8	14,9	11,1	7,1	0,1	100	14,7	18,0	26,4	39,4	1,5
Німеччина*	100	57,4	20,6	13,8	7,6	0,6	100	13,9	16,6	21,8	29,5	18,2
Ч.С.Р**	100	70,9	15,7	8,9	4,0	0,5	100	15,5	13,6	15,3	16,0	39,6
Фінляндія**	100	54,6	21,8	23,3		0,3	100	14,3	19,2	60,4		6,1
Франція**	100	83,8		15,7		0,5	100	29,1		70,9		
Швеція*	100	55,4	22,4	13,9	7,7	0,6	100	15,3	19,2	22,9	32,0	10,6
США*	100	14,6		22,9	51,5	11,0	100	1,0		4,7	39,4	54,9
Польща*	100	64,2	24,8	6,5	4,5		100***	25,1	37,9		10,3	26,7

* відносно до сільськогосподарських земель; ** відносно до загальної кількості землі; *** за 1921 р.

Додаток Б

Додаток Б. 1

Програма курсу громадської агрономії в Українській господарській академії
м. Подєбради Чехо-Словацької Республіки

“1. Історичний нарис розвитку г. а. в різних країнах, поруч із загальною характеристикою рівня агрокультури і продуктивності головних галузей сільського господарства. Зв'язок г. а. з масовим сільським господарством та основними моментами його поступу.

2. Еволюція сільського господарства й участь у ній різних чинників. Участь у ній свідомих державно-громадських сил. Зріст ролі і значення останнього чинника в новітній добі. Впливи його на загальні умови розвитку сільського господарства: розподіл землі, обмін с.-г. продуктами й ціни на них, умови праці, соціально-економічні і правні потреби хліборобського населення, як сфера чинності заходів с.-г. та аграрної політики. Впливи на господарську самодіяльність рільничого населення, як спеціальна сфера чинності г. а.

3. Елементи психологічного, соціального та педагогічного характеру в діяльності г. а. Значення агрикультури й тих спеціальних установ, від яких вона залежить. С.-г. освіта й досвідна справа. Взаємини їх з діяльністю г. а. Теорія і практика так званого “триєдиного центру”.

4. Агрономічна організація, як основа діяльності г. а. Типи агрономічних організацій та їх окремі елементи. Розподіл праці поміж ними: роля державних установ, органів місцевого самоврядування, інституцій хліборобської самодіяльності та фахового елементу, Значення агрономічної корпорації. Методи праці та безпека фахового персоналу необхідними технічними засобами праці.

5. Елементи планової господарки у г. а. Вияв їх у програмах діяльності. Наукові досліді району діяльності, як конечна передумова складання програм. Агрономічна програма, як найближча стадія прискореної господарської еволюції. Осягання її шляхом послідовних етапів, поділених на ряд років. Приступність для засвоєння населенням намічених поліпшень. Щорічний

обрахунок досягнень у наміченій програмі. Програма й технічно-агрономічні заходи для її реалізації. Щорічний бюджет.

6. Зміст і обсяг сучасної діяльності г. а. в головних її завданнях: а) пропаганді хліборобських поліпшень, б) позашкільній освіті, в) організаційній праці серед хліборобського населення, г) чинності різних економічно-технічних агрономічних установ, д) ширших організаційних заходах у справі реформи місцевого господарства, е) співпраці з хліборобською кооперацією. Підрахунок кожного завдання здобутих наслідків на підставі точних даних із діяльності найважливіших агрономічних організацій, з порівнянням їх вплив на поліпшення масового господарства. Критичний аналіз осягів у кожній галузі праці й оцінка їх ролі в загальному поступі агрокультури, з уваженням зросту добробуту хліборобського населення.

7. Визначення, на підставі фактичних матеріалів про діяльність агрономічних організацій, значення їх у соціально-культурному житті хліборобського населення. Стадії та міра зросту їх органічного просякнення в це життя і органічний зв'язок із усіма основними процесами масового господарства та хліборобського побуту. Участь у загальному піднесенні та підвищенні рівня культури хліборобських осель».

Додаток Б. 2

Програма громадської агрономії, за якою навчалися студенти Вищих курсів громадської агрономії Української господарської академії. Затверджена

Педагогічною радою 16 грудня 1933 р.

“Громадська агрономія як організація і система заходів поліпшення планового сільського господарства. Її значення та досягнення в різних країнах світу. Село, його історія та побут. Нарис еволюції місцевого сільського господарства, його сучасний стан з характеристикою тих рис, що сприяють, а також утруднюють працю громадського агронома. Психологія та суспільна педагогіка. Відомості з теорії впливу на аудиторію, на збори, на селянські осередки. Основні вказівки дидактичного характеру. Соціологія та соціальні чинники поступу господарства. Маси населення та індивідуальності. Соціальна

інерція та поступ. Соціальні протилежності села. Господарський колектив та індивідуум. Національний момент. Основні правила промовлення (мова, вимова, дикція, декламація). Практика впливу на аудиторію, на збори. на селянські осередки. Оцінка аудиторії. Методи зацікавлення аудиторії. Методика викладання обраної теми. Вивчення району діяльності. Умови природничі та господарські. Агрокультура та побут. Розвиток (рівень) суспільства. Попередня агрономічна праця. Позашкільна освіта. Основні види позашкільної освіти, умови їх застосування. Методика проведення читань, систематичних лекцій, організація курсів. Конференції, з'їзди. Друковане слово, бібліотеки та читальні, радіо, методи викладів, виставки, музеї, демонстрації, прогулки. Масові досліди, їх організація, техніка і демонстративність. Сільськогосподарські товариства та інші. Клуби господинь, сільськогосподарської молоді, фахові гуртки (секції). Організація території дрібного господарства. Землевлаштування та комасація. Сівозміни громадські та індивідуальні. Державні і громадські заходи поліпшення хліборобства (обробіток ґрунту, угноєння, кормовий клин, сорти рослин). Методика цих поліпшень та відповідні установи впливу на масове господарство. Поліпшення мертвого інвентарю. Організація луківництва. Поліпшення луків. Меліорація. Засоби поліпшення скотарства (породи, вирощування худоби, годівля, утримання). Селянське молочарство. Організація молочарської продукції та використання молочарських продуктів. Заходи і установи поліпшення селянського молочарського. Державні і громадські заходи для піднесення птахівництва, пасічництва, садівництва та городництва. продукція промислова та споживча. Лісокультура. Селянське лісівництво. Селянське господарство та кооперація, збут продуктів споживання. Участь громадського агронома в кооперативному будівництві. Рахівництво в селянському господарстві. система рахівництва для дрібного господарства. Реєстрація громадсько-агрономічної діяльності та методи обчислення її продуктивності. Розбудова і поліпшення сільськогосподарської промисловості. Дрібні технічні підприємства для переробки продуктів.”

ДОДАТОК В
Українські землі у Речіпосполитій Польській

ОБЛАСТІ	Територія, км. кв.	Чисельність населення		населення, %	Національний склад населення, тис осіб													
		тис. осіб	% населення		Українців				Росіян		Євреїв		Поляків		Німців		Інших	
					Чисельність, тис.	Відсотки населення			Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
						Всього	Сільськ	ого										
Українські землі в Польщі (дані на 09.12.1931 р.)																		
Галичина	55666	5435	97,6	22,5	3449	63,5	74	26,9	-	-	670	12,3	1257	23,1	48	0,9	11	0,2
Воєводства:																		
Краківське	1281	71	55,5	11	61	85,9	96	10,2	-	-	3	4,2	7	9,9	-	-	-	-
Львівське	20969	2284	108,9	30	1354	59,3	76,7	23,5	-	-	292	12,8	614	26,9	17	0,7	7	0,3
Станіславське	16896	1477	87,4	16	1074	72,7	82,3	33,9	-	-	182	12,3	199	13,5	19	1,3	3	0,2
Тернопільське	16520	1603	97,0	20	960	59,8	65,9	27,2	-	-	193	12,0	437	27,3	12	0,7	1	0,1
Півн.-зах. землі	76506	3763	49,2	13	2654	70,4	76,4	25,6	17	0,5	446	11,9	561	14,9	45	1,2	40	1,1
Воєводства:																		
Волинське	35754	2085	58,0	12	1563	74,7	80,3	24,6	13	0,6	224	10,7	213	10,2	34	1,6	38	1,8
Люблінське	10208	675	66,1	13	314	46,7	52,3	20,0	1	0,1	87	12,9	262	38,8	10	1,5	1	0,1
Поліське	27838	924	33,2	14	722	78,0	89,4	31,6	3	0,3	129	14,0	68	7,4	1	0,1	1	0,1
пов. Більський	2706	79	29,2	11	55	69,2	74,2	31,2	0,2	0,3	6	7,6	17,5	22,2	-	-	0,4	0,5
Всього:	132172	9198	69,9	18,5	6103	66,4	75,5	27,9	17	0,2	1116	12	1818	19,8	93	1,0	51	0,5

Додаток Д

Організаційна структура сільського господарства та просторова структура землеволодінням

Воєводства і землі	Господарств, тис.	Кількість господарств за землеволодінням																
		До 2 га			2–5 га			5–20 га			20–100 га			100 га і вище			без орних земель	
		тис.	%	землі, %	тис.	%	Землі, %	тис.	%	землі, %	тис.	%	землі, %	к-ть	%	землі, %	к-ть	%
Перепис 1921 р.																		
Львівське	394,5	222,1	56,3	13,7	134,6	34,4	24,5	34,4	8,7	16,1	1,1	0,4	9,3	1,1	0,3	33,7	0,5	0,1
Станіславське	236,9	167,9	70,9	14,3	52,1	22,0	14,8	14,7	6,3	11,7	1,2	0,5	9,5	0,5	0,2	47,1	0,3	0,1
Тернопільське	251,5	144,1	57,3	12,3	75,7	30,1	19,8	28,9	11,5	19,5	1,4	0,6	6,9	0,8	0,4	40,3	0,2	0,1
Галичина	883,0	534,2	60,5	13,5	262,5	29,8	20,5	78,1	8,8	15,8	4,3	0,5	8,7	2,5	0,3	39,3	1,1	0,1
Півн.-західні землі	468,3	86,4	18,5	1,9	188,5	40,3	12,2	182,3	38,9	27,8	8,5	1,8	6,4	2,06	0,4	50,9	0,4	0,1
Гал.-Волинські землі	1351,3	620,6	45,2	6,5	451,1	33,4	15,5	260,5	19,4	23,1	12,8	0,9	7,3	4,5	0,3	46,3	1,6	0,1
Перепис 1931 р.																		
		До 2 га			2-5 га			5-10 га			10-50 га			50 і вище га			Без орних земель	
		Тис.	%		Тис.	%		Тис.	%		Тис.	%		Тис.	%			
Львівське	367,6	151,0	45,8		139,1	42,2		34,2	10,4		4,9	1,4		0,6	0,2		37,8	–
Станіславське	210,2	122,0	64,6		52,6	27,9		11,3	6,0		2,4	1,3		0,3	0,2		21,6	–
Тернопільське	227,4	88,8	45,6		80,6	41,0		22,1	11,2		3,9	2,0		0,4	0,2		30,6	–
Волинське	304,5	44,1	15,7		129,5	45,2		83,4	29,7		23,0	8,2		0,	0,2		24,0	–
Поліське	169,0	22,0	14,3		58,2	33,8		47,6	30,9		25,5	16,6		0,7	0,4		15,0	–
Польська держава	3196,4	747,1	25,5		1136,2	38,7		728,8	24,8		309,2	10,5		14,7	0,5		260,4	

Додаток Е

Динаміка виробництва, цін і вартості основних сільськогосподарських культур

	Роки										
	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Пшениця											
Виробництво	100	111,2	139,0	140,5	83,5	134,9	129,1	124,8	132,3	119,5	134,8
Ціна за кг	100	80,2	59,6	54,3	58,9	41,6	37,0	37,4	55,0	58,3	42,3
Вартість	100	90,8	82,2	75,3	50,3	55,7	47,6	47,1	73,2	70,1	57,6
Жито											
Виробництво	100	114,7	113,9	93,3	100	115,8	105,8	108,3	104,2	92,3	118,3
Ціна за кг	100	60,0	55,7	67,2	48,6	38,6	39,5	35,0	57,3	61,1	40,5
Вартість	100	68,5	65,4	64,1	48,9	44,8	42,1	38,9	61,7	57,9	49,4
Ячмінь											
Виробництво	100	108,7	95,9	96,6	91,7	94,0	95,1	96,1	91,8	89,3	89,8
Ціна за кг	100	61,8	61,7	62,3	45,2	38,9	43,1	38,5	59,9	58,5	43,4
Вартість	100	67,5	60,1	60,9	41,5	36,6	41,8	37,4	56,4	53,8	40,1
Овес											
Виробництво	100	118,2	94,0	92,5	95,7	107,4	102,1	104,0	105,7	93,8	106,4
Ціна за кг	100	58,7	64,0	63,2	41,3	35,1	40,7	39,1	54,7	59,7	43,6
Вартість	100	68,8	60,4	59,3	39,8	37,4	42,0	40,6	58,6	56,6	47,0
Картопля											
Продукція	100	114,8	111,7	112,0	108,4	102,4	121,0	117,5	123,9	145,4	124,9
Ціна за кг	100	55,9	71,7	53,9	41,6	44,0	31,6	36,2	47,3	44,6	43,0
Вартість	100	61,3	80,0	59,8	43,8	42,4	43,3	42,9	59,3	66,4	55,0

ДОДАТОК Ж

Додаток Ж.1

Агропросвітницька діяльність товариства “Сільський господар”

Роки	Лекції	Слухачів	Курси	Число учасників	Курси								Мат. допомога студентам	Книжок «Бібліотеки «С.Г.»	Друкованих аркушів	Книжок у бібліотеці правління	Книжок у бібліотеках філій	Бібліотек
					ветеринарно-господарські		господарські		садівничо-городницькі		пасічні.							
					К-сть	Слухачів	К-сть	Слухачів	К-сть	Слухачів	К-сть	Слухачів						
1910	627	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	8195	274	-	-
1911	1441	53865	38	1355	7	293	9	-	9	-	7	-	-	8	26225	364	-	-
1912	1459	64008	42	2604	23	1535	6	463	9	493	4	113	-	7	81700	-	1531	449
1913	1550	81601	-	-	23	1660	2	-	4	208	4	-	7	3	41000	62233	-	-
1914	23	-	-	-	8	-	-	-	11	-	-	-	26	3	-	-	-	-

Додаток Ж.2

Практично-показова діяльність товариства “Сільський господар”

Роки	Засновано										Поширено саджанців	Роздано яєць	Дослідні поля					
	Хлівень і стацій	Стаєнь і гноівень	Шкілок	Садів	Городів	Пасік	Розплод. станцій	Крылка-рець	Козярень	з кормовими культурами			на сіножатях		з зерновими культурами			
										У громадах			Полів	У громадах	Полів	У громадах	Полів	
1910	35		29			44	67	35	18	8571	-	360	3844	150	-	44	75	
1911	75	12	20	5	2	16	72	44	5	12300	2470	444	6021	272	3044	35	76	
1912	133	14	12	14	1	9	59	47	12	10424	1404	-	89	-	1291	54		
1913	207	25	20	21	7	8	60	64	22	9260	-	449	3243	198	984	184	1730	
1914	241	25	21	24	-	-	85	-	-	-	-	-	3195	179	1016	-	-	

Бюджет товариства “Сільський господар”

Роки	Бюджет товариства, тис. оро)	Членські внески		Субвенції, тис. корон				
		Тис. корон	% до бюджету	Разом	Державні	%до загальної суми субвенцій	Крайові	% до загальної суми субвенцій
1910	7,76	3,76	48,5	4,00	4,00	100	–	–
1911	295,57	9,84	3,3	285,72	269,62	94,40	16,10	5,6
1912	223,63	16,05	7,2	207,57	191,37	92,20	16,20	7,8
1913	170,95	15,42	9,02	155,53	148,73	95,60	6,80	4,4

Галузева структура видатків “Сільського господаря” на агрономічну роботу

Роки	Витрачено на господарську діяльність , % від субвенцій									
	Курси, виклади	Утримання мандрівних вчителів	Бібліотека	Часопис	Господарськ а діяльність	Садівництво	Дослідні поля	Будівництво взірцевих стаєнь	Вирощуванн я домашньої пліщі	Пасічництво
1910	–	–	–	100	–	–	–	–	–	–
1911	9,05	2,39	0,95	2,48	46,88	1,75	24,76	10,83	0,83	0,38
1912	17,88	4,55	33,82	4,36	8,15	3,17	20,67	6,32	1,07	0,01
1913	31,69	7,84	5,27	8,26	20,43	3,89	18,67	3,46	0,42	0,07

ДОДАТОК 3
Бюджет товариства “Сільський господар”

Загальні обороти філій і гуртків	1935		1936		1937		1938	
	тис. зл.	%	тис. зл.	%	тис. зл.	%	тис. зл.	%
Доходи:								
Членські внески	36,63	41,7	58,87	33,3	65,92	22,6	80,43	18,9
Допомога кооперативів усіх видів і ступенів	24,52	27,9	87,21	49,3	117,54	40,4	109,68	25,8
Субвенції самоврядування	-	-	-	-	8,50	2,9	8,50	2,0
Повернення видатків, доходи з імпрез, свят, пожертв	26,71	30,4	30,70	17,4	99,24	34,1	222,41	53,3
Разом	87,8	100	176,78	100	291,21	100	425,02	100
Видатки:								
Культурно-освітня праця	20,21	28,5	59,41	39,8	94,67	34,4	169,79	40,4
Агротехніка	2,974	4,2	5,74	3,8	34,81	12,7	93,34	22,2
Зоотехніка	10,88	15,4	19,22	12,9	63,35	23,0	59,34	14,1
Адміністративні	35,08	49,5	58,31	39	58,99	21,5	71,58	17,0
Інші	1,07	1,5	6,69	4,5	23,04	8,4	26,52	6,3
Разом	70,85	100	149,37	100	274,85	100	420,54	100
Готівка на 31 грудня поточного року	17,03		27,41		16,36		4,49	
Разом	87,88		176,78		291,2		425,02	

ДОДАТОК И

Звідомлення з діяльності філії “Сільського господаря” у Зборові, 1936 р.

Показники	Філія	Гуртки	Разом
1. Гуртки філії		48	
Гуртки Залозецького району		7	55
2. Кількість членів: чоловіки	74	2983	
Правні особи	46		
Жінки		923	3906
Разом			4026
3. Загальні збори	1	33	
4. Майно: рухоме, зл.	2195	921,20	3116,20
5. Доходи, зл.:			
Продаж щеп та ін.	310,70		
Сальдо з року 1935		305	
Членські вкладки	1099,20	640	1739,20
Субвенції кооперативів		732,40	
Субвенцій т-ва “С.Г.” у Львові	339		
Доход з майна		92,85	
Разом:	2349,08	2655,35	5004,43
6. Видатки, зл.:			
Культурно-освітня праця		479,95	
Рослинництво		690,30	
Тваринництво		44,55	
Адміністративні	308,47	220,20	1435
Часописи	32,20		
Свято в Ярославичах	82,78		
Відрядження	75,60		
Разом	2318,07	1435	3753,07
7. Бібліотека: гуртків 1025 томів		885,10	

Філії 254 томів	300		1185,10
Часописи:			
Сільський Господар	1	42	43
Хліборобська Молодь	1	221	222
Український Пасічник	1	26	27
Жіноча Воля	1	84	85
Народне Здоровля		4	
Український Город і Дріб	1	14	15
Пшиспособене Рольніче	1		
8. Адміністративно-організаціна діяльність:			
Число засідань Ради	6	236	242
Число сходин Членів		461	
лекції філіальних працівників		496	
курси домашнього господарства		16	
курси вишколу передовиків Х.В.М.		4	
9. Секції:			
Шпихлірові – 16	362 членів	35 сотн. Зерна	
Годівлі рогатої худоби – 2	36 членів	1 конт. ужит.=11 коров	
годівлі свиней – 6	88 членів	льох 22, один кнур, п'ять конкурсів плекання поросят	
охорони тварин – 8	400 членів	400 коров в допомоговому фондї.	
садівничо-городничі – 8	124 членів	8 шкілок	
пасічні – 20	202 членів	5021 пнів.	
Х.В.М. – 40	80 гуртків	Хлопців 453, дівчат 259	
Жіночих – 30	867 членів		

ДОДАТОК К

З'їзди агрономів “Сільського господаря”

Дата	Питання, що розглядалися
I. 10 липня 1927 р.	Про працю Спільки українських агрономів. Основні напрями і методика агрономічної праці серед українського селянства.
II. 24 листопада 1928 р.	Організаційна робота. Акція масового членства селян у товаристві. Праця на Волині та Поліссі. Розвиток українського сільськогосподарського шкільництва.
III. 2 березня 1929 р.	Видавнича діяльність товариства “Сільський господар” (поширення журналу “Сільський господар” і видання наукового журналу). Заснування сільськогосподарських бібліотек у повітах.
IV. 11 квітня 1930 р.	Програма зоотехнічної праці. Організація ветеринарної допомоги. Розвиток сільськогосподарської кооперації, її співпраця з “Сільським господарем”.
V. 25 вересня 1931 р.	Організація станового товариства українських агрономів. Праця повітових агрономів.
VI. 5 березня 1932 р.	Дослідна справа. Агротехнічні заходи у селянських господарствах.
VII. 21 жовтня 1933 р.	Агрономічна робота в умовах економічної кризи. Співпраця з кооперацією. Перероблення і збут продукції селянських господарств.
VIII. 15 лютого 1935 р.	Проблеми аграрної культури селянських господарств. Методи агрономічної праці. Створення Інспекторату агрономічної праці. Організаційні проблеми щодо заснування товариства українських агрономів. Вироблення службових правил агрономів.
IX. 30 березня 1935 р.	Планування праці, справочинство, звітність і бюджети філій товариства.
X. 25 грудня 1936 р.	Плани агрономічної праці на 1935 р. Ухвалено рішення про створення Товариства українських агрономів. Обрано комісію для вироблення статуту.
XI. 18 квітня 1936 р.	Організація і планування агрономічної праці у повітах. Значення агрономічної праці для зростання селянського виробництва. Збут і перероблення селянської продукції. Методика праці Хліборобського вишколу молоді.
XII. 16–19 травня 1936 р.	Організаційні та професійні справи Товариства українських агрономів, уточнення статуту. Праця серед селянок.
XIII. 26–28 листопада 1936 р.	Методика праці Хліборобського вишколу молоді.
XIV. 24–27 листопада 1937 р.	Організація і методи агрономічної праці щодо зростання кормової бази і галузей тваринництва селянських господарств.
XV. 20–21 січня 1938 р.	Розвиток пасічництва, садівництва і городництва у селянських господарствах. Стандартизація сільськогосподарської продукції.
XVI. 15 червня 1938 р.	Розвиток і організація скотарства. Племінна справа. Реєстрація худоби.
XVII. Червень 1939 р.	Організаційна й агрономічна праця товариства. Професійні справи українських агрономів.

ДОДАТОК Л

**Визначені агрономами “Сільського господаря” районовані сорти
збіжжя для поширення у селянських господарствах повітів Львівського,
Тернопільського, Станіславського воєводств.**

Добромилі: жито — Микулицьке, пшениця — Остка Підкарпатська, овес — Фіндлінг; Дрогобич: жито — Микулицьке і Казимирівське, пшениця — Остка Підкарпатська; Жовква: жито — Вержбненське і Петкус, пшениця — Остка Скоморохська; Перемишль: жито — Микулицьке і Зеляндське, пшениця — Остка Золотоколоса і Тріумф Микулицький, овес — Канарок і Фіндлінг; Рудки: жито — Пулавське, Зеляндське і Петкус, пшениця — Остка Микулицька і Подолянка; Самбір: жито — Петкус і Вержбненське, пшениця — Остка Підкарпатська; Соколя: пшениця — Високолитовка, Собешинська, Остка Скоморохська; Яворів: жито — Петкус, Рогалінське, Вержбненське, Микулицьке і Зелянське, пшениця — Високолитовка, Забужанка, Остка Микулицька, Банатка, овес — Фіндлінг, Лігово, Побідник, ячмінь — Ганна Просковеца; Городенка: жито — Петкус, Вержбненське, Зелянське, пшениця — Остка Скоморохська, Остка Підкарпатська, овес — Побідник, Золотий дощ, ячмінь — Ганна Просковеца; Калуш: жито — Микулицьке, Петкус, Вержбненське, пшениця — Високолитовка і Банатка, овес — Гривак, Канарок, Світезь; Станіславів: жито — Микулицьке, пшениця — Остка Підкарпатська; Стрий: жито — Микулицьке, пшениця — Остка Підкарпатська, Остка грубоколоса, Тріумф Микулицький; Товмач: жито — Микулицьке, Петкус, Вержбненське, пшениця — Остка Микулицька, Остка Підкарпатська, овес — Канарок, Побідник; Бережани: жито — Микулицьке, Петкус, пшениця — Остка Скоморохська і Еко, овес — Білий Мазур, Золотий дощ; Борщів: пшениця — Остка Золотоколоса і Остка скоморохська; Тлусте: жито — Микулицьке, Петкус, Вержбненське, пшениця — Банатка і Остка Скоморохська; Зборів: жито — Петкус, пшениця — Остка Скоморохська, Подолянка, овес — Побідник, ячмінь — Ганна Просковеца; Перемишляни: жито — Зелянське і Петкус, пшениця — Остка грубоколоса, овес — Білий Орел, ячмінь — Ізарія Акермана; Тернопіль: жито — Петкус, Вержбненське, Зелянське, пшениця — Остка Скоморохська, овес — Гривак, Золотий дощ, Немерчанський, ячмінь — Ганна Просковеца; Чортків: пшениця — Остка Скоморохська, Гор Конкур, ячмінь — Данубія, Ізарія Акермана.

Додаток М

Галузеві та організаційні секції при гуртках і філіях “Сільського господаря”

Секції	Кількість секцій у роках				Кількість членів у роках				Матеріальні засоби у роках				
	1935	1936	1937	1938	1935	1936	1937	1938		1935	1936	1937	1938
Шпихлірові	206	348	369	421	6322	14906	18040	21416	Зерно, ц	1799	3374	4840	6069
Сад-город	109	111	130	152	1430	2175	2153	2410	Шкілки	45	51	65	58
Вирощування ВРХ	67	101	83	83	1205	2155	1263	3215	Бугаї	73	56	96	119
									Корови	1416	1159	1326	8365
Охорони тварин	288	385	425	-	10956	25562	37026	-	Корови	23192	31112	51056	-
Вирощування свиней	216	182	155	112	2894	3021	1763	1270	Кнури	154	83	69	66
									Льохи	286	465	443	332
Вирощування дрібних тварин	110	120	67	37	1804	2012	1048	522	Розпл. гнізда	184	191	44	95
Пасічніцькі	235	240	335	339	4025	3799	7815	9799	Пні, тис	65,7	57,1	116,6	140,1
Шовківничі	4	4	14	14	-	-	193	145	Кокони, кг	-	-	701	614
Інші	34	85	152	162	-	1453	4735	3652	-	-	-	-	-
Сільських господинь	129	216	440	581	1554	7047	16345	22032	-	-	-	-	-
Плантаторів цукрових буряків	-	30	73	91	-	-	2200	2005	-	-	-	-	-
Пл. тютюну	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сільської молоді	-	523	540	604	2835	4239	9632	13071	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Н

Розроблені та рекомендовані для впровадження у селянських господарствах оптимальні примірні схеми сівозмін.

Для Станіславського воєводства: А. чотирипільна: 1 — конюшина на 1 покіс, пар (22 %), конюшина на насіння (3 %); 2 — озимина з підсівом сараделі (22%) + коноплі, льон (3 %); 3 — просапні (окопові) по угноєнню обірником; 4 — овес, ячмінь з підсівом конюшини по мінеральних добрива; Б. восьмипільна: 1 — конюшина на 2 покоси; 2 — конюшина, льон, коноплі, гречка, просо, кукурудза, буряки; 3 — рання бараболя по угноєнню обірником і мінеральними добривами; 4 — озимина з підсівом сараделі; 5 — овес, ячмінь з підсівом сараделі; 6 — рання бараболя по угноєнню обірником і заореній сараделі; 7 — озимина з підсівом сараделі; 8 — овес, ячмінь з підсівом конюшини по угноєнню міндобривами; В. шестипільна: 1 — конюшина на два покоси; 2 — бараболя рання, льон, коноплі; 3 — озимина з підсівом сараделі; 4 — овес, ячмінь з підсівом сараделі або квасоля, кінський біб, горох, сечевиця; 5 — просапні по обірнику; 6 — овес, ячмінь з підсівом конюшини по міндобривах.

Для Тернопільського воєводства: шестипільна та восьмипільна сівозміни, такі, як для Станіславщини, або семипільна: 1 — конюшина на два покоси; 2 — бараболя рання, льон, коноплі, гречка, просо; 3 — озимина з підсівом сараделі; 4 — овес, ячмінь з підсівом сараделі; 5 — бараболя рання по обірнику або квасоля, горох, вика, кінський біб; 6 — озимина з підсівом сараделі; 7 — овес, ячмінь з підсівом конюшини по міндобривах.

Для Львівського воєводства: А. трипільна: 1 — бараболя, рання гречка; 2 — озиме жито з підсівом сараделі або післяжнивним люпином; 3 — овес з підсівом сараделі або післяжнивним люпином; Б. шестипільна (на супісках): 1 — вика + овес (мішанка) по обірнику; 2 — озимина з підсівом сараделі, 3 — овес з підсівом сараделі; 4 — рання бараболя по обірнику і заораній сараделі; 5 — озимина з підсівом сараделі, 6 — овес з підсівом конюшина по міндобривах; В. шестипільна (на суглинках і глинах): 1 — конюшина на перший покіс (14 %) і на насіння (3 %); 2 — озимина з підсівом сараделі (14 %), льон і коноплі (3%);

3 — овес, ячмінь з підсівом сараделі (14 %) і гречка + просо (3 %); 4 — рання бараболя по обірнику; 5 — озимина з підсівом сараделі; 6 — овес, ячмінь з підсівом конюшини по міндобривах.

ДОДАТОК П

Таблиця П. 4.

Динаміка і темпи зростання обсягів торгівлі “Маслосоюзу”

Роки	Динаміка			Темпи		
	Загальний збут масла, т	Експорт масла, %	Доход, тис. зл.	Загальний збут масла	Експорт масла	Доход
1925	164,50	–	860	100	-	100
1926	372,27	13,02	2470	226	100	287
1927	738,45	18,2	6800	449	277	791
1928	969,2	6,6	9010	589	132	1047
1929	1615,37	34,74	16850	968	1157	1959
1930	2169,17	37,4	16210	1319	1673	1884
1931	2428,0	34,6	14690	1476	1732	1708
1932	2140,40	4,5	8110	1301	198	943
1933	2073,13	7,8	7280	1250	334	846
1934	2452,52	10,12	7730	1490	512	893
1935	2809,76	17,9	19300	1708	1037	2244
1936	3389,5	18,0	11140	2060	1258	2195
1937	2881,77	6,47	11200	1751	384	1302
1938	2947,55	3,79	12118	1791	230	1409

Додаток П

Додаток П.1.

Динаміка зростання обсягів торгівлі “Центросоюзу” і союзів кооперативів

Роки	“Центросоюз”							Союзи кооперативів		
	Загальні обсяги, тис. зл.	Постачання засобів виробництва		Збут сільськогосподарської продукції				Загальні обсяги тис. зл.	З них с/г відділів	
		тис. зл.	%	Загальні обсяги		Експорт			тис зл.	%
				Тис зл.	%	Тис зл.	% до збуту			
1925	1728	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1926	2329	–	–	–	–	–	–	6683	1844	21,57
1927	6967	–	–	–	–	–	–	12605	3220	20,4
1928	10378	329,7	3,17	–	–	–	–	14012	2830	16,5
1929	21379	2510,1	11,7	–	–	–	–	–	–	–
1930	10467	752,0	7,42	–	–	–	–	–	–	–
1931	10136	411,4	7,18	2200,9	14,9	2200,9	100	–	–	–
1932	7365	171,4	2,32	3080,9*	41,8	2541,6	84,12	–	–	–
1933	6163	195,4	3,17	4482,9	72,7	1901,0	42,4	–	–	–
1934	6359	172,9	2,72	3102,3	48,8	1626,	52,49	16,39	4,43	27,03
1935	8244	211,3	2,56	3522,4	42,7	1940,7	55,1	17,18	5,33	31,02
1936	16780	290,5	1,73	10039,9	59,83	2953,2	56,5	26,07	10,45	40,08
1937	35043	3648,7	10,4	19920,0	56,8	2484,3	12,47	41,05	20,69	50,4
1938	31773	Вартість не вказана		17505,2	55,1	2716,5**	15,3	–	–	–

* Не включена вартість продажу яєць на внутрішньому ринку.

** Цифра приблизна (не вказана точна вартість експорту яєць).

Товарна структура й динаміка обсягів торгівлі сільськогосподарського відділу “Центросоюзу”

Номенклатура Товарів	Роки								
	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Постачання засобів виробництва									
Мін. добрива, т	2790	1567	4767	1144	1056	1043	2012	3409	4930
С/г знаряддя, шт.	1135	702	2	Не продавали				520	696
Коси, серпи, шт.	39347	27254	13009	10387	6185	14135	27500	36000	52100
Насіння, т	44,6	50,0	61,36	74,88	57,45	66,0	101,0	168,0	249,7
Усього на тис. зл.	752	411,4	171,4	195,4	172,9	211,3	290,5	3648,7	*
Збут . Загальнопольський ринок									
Продукція рослинництва	–	–	–	530	970	2475	21534	52382	56799
В т.ч. збіжжя, т	–	–	–	260	350	760	21140	52039	55447
Усього тис зл.	–	–	–	104,04	169,85	290,3	3835,4	13201,9	11810,4
Яйце, скринь**	–	–	41100	20747	13870,5	12668	8280,5	8374	3916,
Тис зл.	–	–	***	1507,2	849,16	864,7	2628	3391,19	1938,74
Свині, шт.	–	–	5474	14257	8057	6230	5934	7477	12072
Тис зл.	–	–	438,1	940,26	417,5	378,0	502,36	639,6	936,8
Дом. птиця, т	–	–	50,24	38,0	46,47	43,9	26,5	21,12	4,1
Тис зл.	–	–	51,68	30,45	38,97	42,06	33,05	20,07	5,6
ВРХ, шт.	–	–	219	–	–	38	40	330	175

Тис. зл.	–	–	37,35	–	–	6,5	6,36	51,45	24,86
Телят, шт.	–	–	676	–	–	–	–	1038	1797
Тис зл.	–	–	12,21	–	–	–	–	36,46	55,01
Садовина, городина, т	–	–	–	–	–	–	952	135,44	57320,6
Тис. зл.	–	–	–	–	–	–	34,45	36,05	99,31
Прядиво, т	–	–	–	–	–	–	54,79	60,97	29,77
Тис. зл.	–	–	–	–	–	–	47,08	58,92	29,08
Усього, тис. зл.	–	–	539,32	2581,9	1475,48	15815,56	7086,73	17435,68	14789,75

Продовження додатку П.2

Експорт									
Яйце, скринь	–	15150	22005	19393	18991	19297	26562	21562	31954,5
Тис. зл	–	2200,98	2467,95	1849,9	1523,04	1735,5	2403,8	1970,3	2000
Свині, шт	–	–	760	660	1766	2661	4220	4274	5718
Тис зл	–	–	73,7	51,1	103,86	205,28	550,43	435,74	560,51
Дом. птиця, т	–	–	–	–	–	–	–	86,3	106,88
Тис зл	–	–	–	–	–	–	–	78,29	156,03
Усього, тис. зл.	–	2200,98	2541,65	1901,0	1626,9	1940,78	2953,23	2484,33	2716,54
Загальні обсяги збуту, тис. зл.	–	2200,98	3080,97	4482,9	3102,38	3522,4	10039,9	19920,02	17505,29

*Вартість не вказана. **Скриня — 1440 яєць. ***Вартість не вказана.

Таблиця П. 3

Темпи зростання обсягів торгівлі “Центросюзу” і союзів кооперативів

Роки	Загальний товарообіг	Постачання засобів в/ва	Збут с/г продукції		На внутрішньому ринку	Обсяги збуту			
			заг. обсяги	експорт		збіжжя	пшениця	Яйця	м'ясо
1925	100	-	-	-	-	-	-	-	-
1926	135	-	-	-	-	-	-	-	-
1927	403	-	-	-	-	-	-	-	-
1928	601	100	-	-	-	-	-	--	-
1929	1237	761	-	-	-	-	-	-	-
1930	606	228	-	-	-	-	-	-	-
1931	587	126	100	100	-	-	-	100	-
1932	426	52	140	116	100	-	-	417	100
1933	357	59	204	86	478	100	-	265	д/н
1934	368	52	141	74	274	130	-	217	д/н
1935	477	64	160	88	293	281	100	210	129
1936	971	88	456	134	1314	7829	3271	272	165
1937	2028	1106	905	113	3233	19274	9924	399	187
1938	1839	д/н	795	123	2742	20547	11543	463	178

ДОДАТОК Р

Таблиця Р. 1

Стан гуртків Хліборобського вишколу молоді у 1937/1938 навчальному році

Воєводства	Закінчили навчання у 1937 р.							Записалися на навчання у 1937-1938 н. р.							
	Гуртків				Змагунів			Гуртків				Змагунів			
	Хлопців	Дівчат	Мішані	Разом	Хлопців	Дівчат	Разом	Хлопців	Дівчат	Мішані	Разом	Хлопців	Дівчат	Разом	
I а: Львівське	39	18	23	80	474	254	728	86	45	80	211	1497	967	2464	
Станіславське	57	21	58	136	929	504	1433	123	72	63	258	1993	1260	3253	
Тернопільське	52	23	34	109	643	299	942	127	68	72	267	1991	1154	3145	
Разом	148	62	115	325	2042	1057	3099	336	185	215	736	5481	3381	8862	
I б: Львівське	9	1	12	22	122	57	179	42	20	24	86	535	277	812	
Станіславське	35	19	19	73	384	276	660	53	23	46	122	934	480	1414	
Тернопільське	16	7	7	30	117	50	167	49	22	24	95	593	301	894	
Разом	60	27	38	125	623	383	1006	144	65	94	303	2062	1058	3120	
II: Львівське	6	2	2	10	49	31	80	14	5	10	29	155	80	235	
Станіславське	10	1	4	15	79	17	96	25	16	15	56	305	224	529	
Тернопільське	6	2	-	8	27	11	38	17	7	5	30	118	63	181	
Разом	22	5	6	33	155	59	214	56	28	31	115	578	367	945	
III: Львівське	-	-	1	1	4	1	5	4	1	1	6	20	8	28	
Станіславське	3	-	-	3	14	2	16	10	1	1	12	64	9	73	
Тернопільське	2	3	1	6	16	8	24	5	3	-	8	26	17	43	
Разом	5	3	2	10	34	11	45	19	5	2	26	110	34	144	
На всіх ступенях:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Львівське	-	-	-	-	-	-	-	146	71	115	332	2207	1332	3539	
Станіславське	-	-	-	-	-	-	-	211	112	125	448	3296	1973	5269	
Тернопільське	-	-	-	-	-	-	-	198	100	102	400	2728	1535	4263	
Разом	-	-	-	-	-	-	-	555	283	342	1180	8231	4840	13071	

ДОДАТОК С

Таблиця С. 1

Стан передплатників видань товариства “Сільський господар”

Часопис / передплатники	Роки					
	1933	1934	1935	1936	1937	1938
I. Двотижневик “Сільський господар”						
А. Індивідуальні передплатники						
Гуртки і філії “Сільського господаря”	310	312	550	683	764	1347
Кооперативи “Центросоюзу”	175	455	246	290	229	118
Кооперативи “Маслосоюзу”	11	14	19	16	12	17
Читальні “Просвіти”	62	41	19	16	23	7
Громадські уряди	12	11	15	7	5	4
Члени “Сільського Господаря”	343	326	279	370	267	148
Закордонні передплатники	11	13	81	82	45	61
В обмін і дарові Примірники	188	157	75	135	143	135
Разом:	1112	1329	1346	1640	1488	1837
Б. Кількість гуртових передплатників / кількість примірників						
Гуртки і філії “Сільського господаря”	35/471	29/487	38/619	58/1006	61/1145	65/1207
Кооперативи “Центросоюзу”	34/455	24/353	24/459	34/528	32/547	30/538
Кооперативи “Маслосоюзу”	127/5456	118/1769	108/4326	112/6015	114/6432	103/6457
Читальні “Просвіти”	4/47	3/30	4/35	3/21	4/32	—
Поодинокі члени “Сільського господаря”	103/1208	97/1141	79/883	113/1141	109/1068	97/1145
Разом	303/7637	271/6780	253/6322	320/8771	320/9224	295/9347
Разом індивідуальні та гуртові	8749	8109	7668	10411	10712	11184
II. Місячник “Український Пасічник” з додатком “Практичне Садівництво”.						
Кількість примірників						
Індивідуальні	1168	1025	1123	1157	1264	1345

Гуртові	1098	996	1047	1491	1618	1712
Закордонні	12	40	51	54	59	73
В обмін і дарові	161	119	65	69	57	56
Разом	2439	2180	2286	2771	2998	3266
III. Місячник “Хліборобська Молодь”						
А. Індивідуальні передплатники						
Гуртки і філії “Сільськогосподаря”	—	96	108	151	164	296
Кооперативи “Центросоюзу”	—	—	2	3	8	12
Відділи “Маслосоюзу”	—	—	—	1	2	2
Освітні установи	—	6	3	4	18	42
Поодинокі члени “Сільськогосподаря”	—	63	115	147	254	273
В обмін і дарові примірники	—	38	42	64	68	73
Разом	—	203	270	370	567	696
Б. Гуртові передплатники / Кількість передплатників						
Гуртки і філії “Сільського господаря”	—	87/2042	164/1753	72/2649	181/2917	192/3126
Відділи “Маслосоюзу”	—	—	14/153	46/873	54/1059	57/1259
Кооперативи “Центросоюзу”	—	—	5/67	8/270	5/108	12/137
Поодинокі члени “Сільського господаря”	—	—	4/22	—	45/146	63/275
Разом	—	87/2042	186/1995	226/3791	285/4230	324/4787
Разом одиничні і гуртові	—	2245	2265	4161	4797	5483
IV. Стан передплатників місячника “Практичне Садівництво”						
Кружки і філії “Сільського господаря”	—	—	—	—	114	235
Кооперативи	—	—	—	—	36	67
Поодинокі члени “Сільського господаря”	—	—	—	—	127	206
Разом	—	—	—	—	277	508

ДОДАТОК Т

Додаток Т. 1

Динаміка діяльності гуртків з контролю молочності

	Господарські роки								
	1930/1	1931/2	1932/3	1933/4	1934/5	1935/6	1936/7	1937/8	1938/9
Контрольні села	4	3	21	23	21	34	46	18	18
Контрольні райони	1	7	6	7	7	9	21	9	7
Станіславське воєв.	1	6	5	5	6	7	10	4	3
Львівське воєв.	-	1	1	1	1	2	9	4	4
Тернопільське воєв.	-	-	-	-	-	-	2	1	-
Господарства	-	-	91	910	1107	1160	1316	949	22
Корів: на початок року	477	1470	1107	1071	1242	1460	1863	1221	938
на кінець року	274	274	616	640	602	-	-	-	--
Контролерів-асистентів	3	-	-	-	98	23	30	16	14

Додаток Т. 2

Продуктивність корів при проведенні контролю молочності

Господарські роки	Молочність корів, кг			Доходи, зл.		
	Групи корів					
	А	Б	В	А	Б	В
1931/32	2343	1839	1252	+106	+55	-12
1932/33	2387-2873	1700-2105	1292-1603	+63	+19	-41
1933/34	1937-3064	1305-392	1304-1405	+89	+38	-26
1934/35	2171-3777	1602-2392	1312-2233	+25-+60	+28- -25	-13- -48
1935/36	2823	2051	1665	+60	+45	-24
1936/37	2782	2186	1681	+89	+37-	-33
1937/38	Пересічно 2978			+75	+30	-39
1938/39	2329-3177	1462-2230	899-1826	+61	+16	-41

ДОДАТОК У

Мета:	Прискорення еволюційного розвитку селянських господарств, господарське і культурне піднесення українського села, побудова національного господарства та розвиток українського національного життя	Завдання	Сприяти господарській творчості селян у процесах реформування власних господарств, об'єднати їх у місцевих товариствах сільського господарства і кооперативах; сформувати громадську підтримку українських економічних і просвітницьких організацій зростанню селянського виробництва; створити агрономічну організацію для допомоги селянам у раціональній організації виробництва відповідно до потреб і вимог індустріально-ринкової економіки, вдосконаленні аграрної культури; у співпраці з кооперацією розвивати інфраструктуру аграрного ринку; створити національну сільськогосподарську освіту і дослідну науку.				
Принципи агрономічної праці	Масовий характер	Плановий характер, єдність організаційних планів осередків товариства	Опора на ініціативу і самодіяльність населення, організація громадських сил	Використання місцевого досвіду і результатів науково-дослідної роботи	Диференціація роботи за організаційними типами господарств і господарів		
Об'єкти агрономічного впливу	Селянські господарства – члени товариства та українських кооперативів, усі члени громади						
Система агрономічної праці	Масові заходи		Групові заходи		Індивідуальний вплив		
Система громадсько-агрономічних заходів	Організаційно-господарські заходи		Поширення сільськогосподарських знань (агропропаганда)		Практично-показові заходи	Змагання і заохочення	Адміністративно-примусові заходи
	<ul style="list-style-type: none"> – Організація гуртків і фахових секцій осередків товариства – Допомога селянам у придбанні землі, у проведенні меліорації та комасації – Технологізація й організація виробничих процесів – Організація виробничої контракції – Сприяння діяльності кооперативів – Постачання засобів виробництва – Організація спілок для спільного користування с/г машинами і знаряддями – Розвиток насінництва, племінної справи через репродукційні центри – Збут продукції селянських господарств – страхування худоби, ветеринарна допомога – охорона праці найманих робітників– 		<ul style="list-style-type: none"> – Збори осередків товариства – Бесіди, читання, лекції – Господарські віча – Курси – Конференції селян і агрономів – Консультації – Поширення фахової літератури – Видавнича діяльність – Хліборобські свята – Організація Хліборобського вишколу молоді – Бібліотеки 		<ul style="list-style-type: none"> – Показові ділянки, сади, городи – Показові приміщення для худоби – Показові агро- і зоотехнічні прийоми – Показові господарства – Виставки – Експерсії. 	<ul style="list-style-type: none"> . – Змагання серед членів товариства, Хліборобського вишколу молоді . – Конкурси господарств . – Конкурси з окремих агро-і зоозаходів – Преміювання 	<ul style="list-style-type: none"> – Обов'язкова постанова – Договір

Рис. 1 Побудова агрономічної діяльності товариства “Сільський господар

